

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

M. MACKEPRANG

DANSK
KØBSTADSTYRELSE

FRA

VALDEMAR SEJR TIL KRISTIAN IV

(FORORDN. AF 1619)

KØBENHAVN
DET NORDISKE FORLAG
BOGFORLAGET: ERNST BOJESEN
1900

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN
1975

GENUDGIVET MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD

*Det filosofiske Fakultet har antaget denne Afhandling til
offentlig at forsvares for den filosofiske Doktorgrad.*

København, den 29. Marts 1900.

*H. Møller,
f. T. Dekanus.*

ISBN 87 7500 851 3

AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET PÅ SPECIAL-TRYKKERIET, VIBORG
1975

Det havde fra første færd været min agt at give en oversigt over de danske købstadforfatningers udvikling fra vore ældste stadsretter til enevældens indførelse eller Danske Lovs udstædelse. Samtidig havde dr. phil. *P. Munch* imidlertid fattet en lignende plan, og vi enedes derfor om at skifte og dele stoffet således, at Kristian IV's købstadforordning af 7. april 1619, der betegner det første blivende brud på kontinuiteten, sættes som grændsepæl.

Hurtig blev det mig dog klart, at skulde mit arbejde ej blive altfor skematisk, var det nødvendigt at slå endnu yderligere af. Jeg valgte derfor alene at give den kommunale administrations historie, således at jeg forfulgte de enkelte faktorer og navnlig byrådet så langt tilbage som mulig. Som følge heraf er f. ex. en så ejendommelig lov som Kristian II's købstadlov kun løselig skitseret, da den er uden betydning for udviklingen. Hovedvægten kom herved ganske naturlig til at falde på slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, så meget mere som en fremstilling af de middelalderlige købstadforhold helst må udsættes, indtil der foreligger en samlet og brugbar udgave af stadsretterne og privilegierne. Thi om det end ikke synes at være gået op for de fleste af vore bytopografer, er det dog indlysende, at hovedkilden til købstædernes hi-

storie findes i deres egne arkiver. Men først fra denne tid er disse nogenlunde bevarede.

På grund af en meget priselig lokalpatriotisme har vor litteratur et utal af købstadmonografier at opvise, de fleste tarvelige, nogle gode, en enkelt fortrinlig. En almindelig købstadhistorie eksisterer derimod ikke — undtagen netop for den tid, der er bleven det centrale i mit arbejde. Jeg sigter herved til P. V. Jacobsens indgående og smukke afhandling: »Bidrag til Fremstilling af det danske Kiøbstadvæsen under Kongerne Christian III og Frederik II« i 5. bind af Historisk Tidsskrift, hvortil slutter sig hans mønstergyldige udgave af Helsingørs kæmnerregnskab for 1577 i Danske Magazins 3. rækkes 1. bind, der ved sine noter ubetinget er bleven den bedste skildring af en dansk købstads ældre finansvæsen, som findes. Takket være de nyoprettede provinsarkiver har der dog stået et så langt større materiale til min rådighed, at min bog, selv på de punkter hvor den falder sammen med min forgængers fremstilling, forhåbentlig ej vil være overflødig.

Til slut blot et par bemærkninger om mine undersøgelsers geografiske udstrækning. De spænder så noget nær over hele det middelalderlige Danmark — Gulland undtaget, — idet jeg dog for det 16.—17. århundredes vedkommende kun har ganske tilfældige notitser fra Sønderjylland. Det vilde nemlig under de nuværende politiske forhold sikkert være ret håbløst for en dansk historiker at bane sig vej til de sønderjydske byarkiver, der for størstedelen ikke er afleverede til Statsarkivet i Slesvig. For Skånes vedkommende har jeg, om end langtfra udtømmende, kunnet benytte Malmøs righoldige og velordnede arkiv, og jeg bringer herved byens magistrat min tak for den liberalitet, hvormed den har givet mig adgang til sine skatte.

Desuden takker jeg professor *Erslev* og professor *Nyrop*

for den venlighed, de har vist mig, ved at give mig lejlighed til i korrektur som i manuskript at gennemgå endnu ikke udgivne samlinger, rigsarkivets og provinsarkivernes personale, specielt de tre provinsarkivarer, samt min studiefælle dr. *Munch*.

For den understøttelse, den Hjelmstjerne-Rosencrone-ske stiftelse har tilstået mig til udgivelsen af mit arbejde, beder jeg direktionen modtage min ærbødigste tak.

Februar 1900.

M. MACKEPRANG.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Side
<i>Indledning</i>	1—30
FØRSTE AFSNIT. KØBSTÆDERNES SELVSTYRE.	
<i>Første Kapitel. Rådet.</i>	
I. Rådets udvikling til udgangen af middelalderen	33—62
II. Rådets sammensætning og karakter i tiden 1536—1619..	62—89
III. Rådets indtægter	89—102
IV. Rådets virksomhed og møder	102—13
V. Rådet og retsplejen	113—23
<i>Andet kapitel. Stadens daglige styrelse.</i>	
I. »Stadens tjener«	124—33
II. Kæmner- og regnskabsvæsen	133—55
III. Finansvæsen	155—66
<i>Tredje kapitel. Menighedens deltagelse i styrelsen..</i>	167—98
ANDET AFSNIT. KRONENS KONTROL.	
<i>Første kapitel. Kronens embedsmænd i købstæderne.</i>	
I. Lensmand og byfoged i middelalderen	201—19
II. Lensmanden 1536—1619	219—32
III. Byfogeden 1536—1619	232—43
<i>Andet kapitel. Regeringens regnskabsrevision 1618—19</i>	244—57
<i>Tilbageblik</i>	258—62
<i>Tillæg</i>	263—81
<i>Register</i>	282—85

De hyppigst forekommende forkortelser er:

Bb. ∅: Bysbog.

Rb. ∅: Rådstuebog.

Tb. ∅: Tingbog.

Kr. ∅: Kæmnerregnskab.

C. C. ∅: Corpus constitutionum Daniæ.

K. D. ∅: Københavns Diplomatarium.

Kbr. ∅: Kancelliets Brevbøger.

Afl. 1648 ∅: Kopier af byprivilegier indsendte 1648 til kancelliet.

B. A. ∅: Byarkiv.

P. A. ∅: Provinsarkiv.

R. A. ∅: Rigsarkivet.

Når det modsatte ikke udtrykkelig bemærkes, findes rådstuebøger osv. i det respektive provinsarkiv.

INDLEDNING.

Fra oldtiden til vore dage har Danmark været et udpræget bondeland. Endnu bor omkring de to tredjedele af befolkningen på landet, omend kun henved halvdelen af den samlede befolkning har landbruget som erhverv; og går vi nogle menneskealdre tilbage, forrykkes forholdet endnu mere til gunst for landbefolkningen. Ikke desto mindre hører vi dog, så langt vi gennem de skrevne kilder kan følge vor historie op gennem tiderne, om købstæder med en befolkning, for hvem agerbrug vel betød meget, men ikke alt. Fra Ansgars færd kender vi Hedeby og Ribe, og Adam af Bremen beretter om en række byer, af hvilke flere ved deres navne forråder en høj ælde.

En af de mest iøjnefaldende ejendommeligheder ved det danske købstadvæsen er da også stædernes relativt overordentlig store antal. C. 1300 kan der i Danmark indbefattet Sønderjylland og de skånske provinser med sikkerhed påvises mindst en 45 til 50 byer, ved midten af det 16. århundrede er man, hertugdømmet ikke medregnet, nået op til c. 80, et i forhold til landets størrelse og folkemængde meget anseeligt tal. Til sammenligning kan anføres, at Norge 1567 ikkun havde 6 byer med anerkendte købstadprivilegier,¹⁾ og heller ikke Sverige kan på langt nær komme i højde med Danmark.

¹⁾ Aschehoug, De norske Communers Retsforfatning. S. 17. (Købstæderne i de afståede provinser er ej medregnede.)

Vidste man ikke bedre, kunde man heraf fristes til i borgerstanden at se en betydelig faktor i vor kulturs væxt, man kunde tro, at dens stemme ved siden af de privilligerede stænders fra gammel tid måtte have haft nogen vægt i landets politiske liv. Som bekendt har dette dog i ringe grad været tilfældet, i det mindste hvad det sidste punkt angår. Netop byernes store mængde var til deres egen fordærv. I brevene om købstadnedlæggelser fra Frederik II's og Kristian IV's tid motiveres nedlæggelserne derfor stundom ved, at den ene by ligger den anden så nær, at indbyggerne ikke kan søge nogen brug og borgerlig næring, uden at de andre »derover vorder forhindret dennem til yderste afbræk og skade«. ¹⁾ Det gik dem som en skov, der ikke i rette tid udtyndes, hvor det ene træ tager lys og luft fra det andet uden selv at kunne voxе sig højt og rankt. Og hertil kom en handelskonkurrence, der kunde have tvunget en stærkere i knæ, tilmed da de andre stænder idelig gjorde indgreb i købstædernes naturlige næringsvej, handelen. Med udviklingen i Norge for øje må man derfor snarest undre sig over, at stæderne i det hele vandt så langt frem, som de gjorde, over, at der i borgerstanden lå så megen selvfølelse, så stor en udholdenhed og djærvhed, som den der kom til orde i Grevefejden. De norske købstæder sygner hen under trykket fra Hanseaterne, de svenske er en tid langt halvt denationaliserede, det må siges til de danskes ære, at de dog holdt sig oven vande.

Spørger man om købstædernes indsats i vor middelalderlige kultur, om hvilke befrugtende elementer de har tilført denne, bliver svaret meget nedslående. Efter Valdemarernes storhedstid stod det ilde til med dansk åndsliv. Egentlig satte det kun én blomst, folkeviserne, og i disse spiller borgerne og byerne en såre underordnet rolle. Visen låner sit stof fra sagnets sære skikkelser, fra fyrsters og

¹⁾ C. C. III, 495 jfr. 576.

adelsmænds færd, den har hjemme på borgen, ikke i byen. Alene visen om den rige Randers-borger Niels Påske danner en undtagelse fra det ellers gængse.

På et felt, der her ligger os nærmere, nemlig historieskrivningen, er resultatet om mulig endnu mere utilfredsstillende. Medens i Tyskland byerne i tiden fra det 14. til det 16. århundrede var hjemsted for en rig historieskrivning tildels endog af officiel karakter, er vore magre årbøger og krøniker af gejstlig oprindelse.

Intetsteds føles dog savnet af en kraftig, velhavende borgerstand så stærkt som på kunstens område. Den ringe udvikling, gothiken når i vort land, hvor den indenfor bygningskunsten nogenlunde er begrændset til opføringen af klokketårne, indbygning af hvælvinger og tilbygning af kapeller og våbenhuse til alt eksisterende kirker uden at skabe et selvstændigt monument, der kan tåle sammenligning med den romanske stils storværker, domkirkerne i Lund, Viborg og Ribe, står sikkert i nøje forbindelse hermed. Thi netop gothiken er andetsteds borgeråndens stil *par excellence*. Den stigende velstand skabte i lande, hvor standen nåede en højere udvikling, en kappelyst, der i første række kom stadens offentlige ikke dens private bygninger til gode. Dens kirke skulde være højere og stoltere end domkapitlets, dens rådhus anseeligere end bispegården helst også end nabobyens. En slig ærgærrighed var desværre ukendt i Danmark. Og betegnende nok er Malmø, et af de steder hvor borgernes selvfølelse udfølgelig stærkest, den by, der ejer det smukkeste og mest helstøbte gothiske monument, St. Petri kirke.¹⁾

At sammenligne de danske købstæder c. 1500 med de større Hansestæder som Rostock, Wismar eller endog Lybæk er naturligvis ligeså uretfærdigt som i vore dage at drage paralleller mellem Lybæk og København. Vil man derfor

¹⁾ St. Knud i Odense kan ikke medregnes, da den udelukkende skylder gejstligheden sin tilbliven.

have et nogenlunde korrekt indtryk af deres udvikling i forhold til udlandets i arkitektonisk henseende, må man jævnføre dem med 3.—4. rangs småstæder i Tyskland. Sammenlign f. ex. det gamle rådhus i Næstved med rådhusene i Tangermünde og Perleberg, Mølleporten i Stege og Vesterport i Fåborg med de prægtige porthbygninger i brandenborgske småstæder som Stendal, Neu-Brandenburg, Jüterbog og Mittenwalde.¹⁾ Desværre falder experimentet ikke ud til vor fordel. Og det går vist ikke an at skyde hele skylden for vor fattigdom over på ildebrandene.

Måles købstædernes betydning ved deres deltagelse i det politiske liv og ved det hensyn, der toges til dem i lovgivningen, nødes man også til at indrømme, at de først sent vandt frem. I det 13. og delvis det 14. århundrede indbefattedes borgerstanden sammen med bønderne i det elastiske udtryk »menige almue«, *communitas regni*, og på en tid, hvis politiske karakteristik intetsteds er givet mere træffende end i ordene »for megen almue volder tids-spilde«, en sætning der indleder en svensk forordning fra slutningen af det 13. århundrede, kan man ikke vente at høre meget om den. Betegnende er det således, at i den store landefred fra 1360, Valdemar Atterdags såkaldte håndfæstning, omtales borgere og bønder kun som *tota communitas regni Dacie*, og man leder forgæves efter et eneste købstadssegl ved siden af de 42 ridders og 22 væbneres, der foruden fyrsters og hispers hænger under dokumentet. Det første spor til købstædernes selvstændige optræden er dog en halvthundrede år ældre end dette aktstykke, og betegnende nok er udviklingen gået fra syd til nord. For den sønderjydske hertug Valdemar Erikssøn lover nemlig råd og borgerskab i Slesvig, Flensborg og Haderslev at betale Greifswalde 500 mk. slavisk.²⁾ Købstæderne kom

¹⁾ Afbildede i Below, Das ältere deutsche Städtewesen u. Bürgerthum. S. 21 ff. 45, 81.

²⁾ Dipl. Flensborg. I, 17—18.

ikke til at deltage i udstædelsen af håndfæstningerne, derimod bliver det i løbet af det 14. århundrede undertiden brugeligt at lade dem besegle vigtigere statsakter som garantier eller vidner. Således skulde borgerne i Holbæk, Roskilde, Slangerup og Ålborg 1343 gå i borgen for Valdemar Atterdags afståelse af Skåne til Magnus Smek, og de aldrig udstædte solenne udfærdigelser af unionsbrevet fra 1397 skulde også have været beseglede af købstæderne.¹⁾ Ligeledes medbesegles freden i Vordingborg 1435 af København og Malmø, der altså allerede den gang må være bleven betragtede som landets vigtigste byer.²⁾ Endelig kan anføres, at i det 1436 forfattede udkast til en ny unionsakt hedder det, at til kongevalg skulde blandt andre indkaldes en borgmester fra tolv nærmere angivne byer.³⁾

Disse eksempler må være tilstrækkelige til at vise, at borgerstanden efterhånden var ved at arbejde sig frem fra sin lave stilling, og der kan næppe være tvivl om, at i løbet af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede er dens anseelse i stadig væxt. På købstædernes stedse stigende betydning kan endnu fremføres nogle beviser hentede fra en anden side af det politiske og sociale liv. Atter her træder de sønderjydske byer først frem. 1327 havde grev Gert og hans myndling kong Valdemar fritaget Slesvig bys jordegods for de tre sædvanlige byrder inne, stud og leding m. m., men senere gik Valdemar som hertug endnu

¹⁾ Rydberg, Sverges traktater. II, 91. Det mærkelige udvalg hænger naturligt sammen med Valdemars magtområde i øjeblikket. — Geheimearch. Aarsberetng. II, 31.

²⁾ Hanserecesse. 2. R. I, 403.

³⁾ Geheimearch. Aarsberetng. II, 35—36. Af svenske byer er 6, af norske kun 4 repræsenterede. — Jfr. det af kong Erik på landstingene 1421 æskede vidnesbyrd om Sønderjyllands statsretslige stilling, vistnok et af de første offentlige dokumenter, i hvilket stænderdelingen træder tydelig frem, idet de skånske og sjællandske vidnesbyrd er givne af 8 prælater, 12 adelsmænd, 12 borgere og 12 bønder. Det jydske har en noget anden form. (Antislesvigholst. Fragmenter. XIII, 110—22.)

videre, idet han 1354 ikke blot tilstod Flensborgerne de samme privilegier for deres landejendomme, men endog indrømmede dem ret til at oppebære 3 mks. bøder af deres bønder og lovede dem, at de »som vore andre frimænd« aldrig måtte tvinges til at gøre ryttertjeneste af deres goder.¹⁾ Endnu ejendommeligere er dog den måde, hvorpå Erik af Pommern, der i det hele var købstæderne meget bevågen, viste Malmø sin gunst. Han tillod nemlig først borgmestrene at bære »guld og forgyldt«, hvad vel må forstås som gyldne kæder, dem selv og byen til en »sær ære og værdighed«. Og nogle år efter gav han til belønning for den troskab, borgerne havde vist mod ham og hertug Bugislav, staden et skjoldbrev (vapn oc clenodia), efter hvilket den i stedet for sit gamle våben, skibet, måtte føre et rødt grifhovede i hvidt skjold. Byen var altså så at sige bleven adlet. At man i Malmø har sat stor pris på den ære, der blev staden til del, fremgår bl. a. af nogle optegnelser, en Malmøborger efter 1660 nedskrev om sin fødebys privilegier fremfor de øvrige skånske stæder, hvor han netop betoner denne borgmestrenes ret.²⁾

Kongernes velvilje mod købstæderne gav sig også udslag på anden vis. Således indbød Kristian I borgmestre og råd i Næstved til at overvære sin søn, den senere kong Hans' bryllup: »Bede vi eder kærligen at komme hid til os med eders hustruer at gøre eder glade med os og flere venner, som der da kommandes vorder«. Af større betydning og vistnok enestående er det, at Kristian II 1513 officielt underrettede København om sin faders død.³⁾

Slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede må betragtes som den tid, da købstæderne i hen-

¹⁾ Repert. I, 238. Hasse, Schleswig-holst. lauenbg. Urk. u. Regesten. III, 347. Dipl. Flensborg. I, 49: Sicuti ceteri homines nostri liberales. Jfr. fribrevet for Frellaus Hakenson hos Hasse III, 500.

²⁾ Orig. i Malmø B. A. Pk. 1, nr. 5 og 7. Skånska Samlingar. 1873, 38—39.

³⁾ Holberg, Danmarks Riges Hist. Levins udg. I, 498. K. D. IV, 330—31.

seende til politisk betydning stod højest her hjemme, ligesom de også dengang var nået videst i retning af kommunal selvstændighed. Styrelsen af byerne lå næsten ganske i magistratens hånd, og den kontrol, regeringen øvede, har, så vidt man kan skønne, været såre begrændset. En god målestok for den rolle, købstæderne spillede i økonomisk-politisk henseende, har man i størrelsen af de lån, Kristian II under krigen med Sverige optog såvel hos prælater og adelsmænd som hos byer og enkelte borgere. Desværre synes kvitteringerne ikke at være fuldstændig bevarede, men selv nu er tallene ikke uden interesse. Og det er ingenlunde småsummer, borgerne forstrækker kongen. I det store lån, Henrik Gøje 1522 gjorde i Stockholm hos danske og tyske købmænd, deltog i alt 26 Sjællænder og Skåninger med et samlet beløb på 13220 mk. dansk, hvoraf Jørgen Kochs del alene udgjorde de 3000.¹⁾ Der har åbenbart været en ikke ringe velstand til huse rundt omkring i byerne, og Kristian II's stedse stigende anvendelse af borgere i statstjenesten, ligesom den interesse, han stadig nærrede for standen, måtte hidrage til at skabe en større selvtillid. Først og fremmest gælder dette om de to vigtigste byer København og Malmø, der ledet af dygtige førere efter Kristian II's flugt blev en faktor i dansk politik, hvormed magthaverne måtte regne.

Indenfor lovgivningen spores en lignende bevægelse til gunst for købstæderne. Også for dem havde det 13. århundrede været lovgivningsårhundredet. Så betydelige arbejder som stadsretterne for Slesvig, Ribe, Roskilde, Flensborg, København og Haderslev havde da set lyset. Men disse var sikkert hovedsagelig et udslag af byernes egen lovgivningsmagt, kommunale vedtægter, der havde fået landsherrens stadfæstelse, og hverken provinslovene eller rigslovgivningen tager foreløbig synderlig hensyn til borgerstandens tarv. De første har væsentlig landbo-

¹⁾ K. D. IV, 393 - 94.

forhold for øje, og rigslovgivningen, som den fremtræder i håndfæstninger og forordninger, beskæftiger sig i 13. århundrede vel noget med handel og søfart, men i det følgende århundrede bliver den væsentlig en regulering af forholdet mellem kongemagten og de privilegerede stænder. En vigtig begunstigelse, nemlig retten til at befæste deres byer, skaffede den dog borgerne.¹⁾ Ellers indskrænkede den sig til almindelige påbud om, at købmændene ej måtte beskattes o. l. Og den store opgave, som begge vore nabolande løste: At skabe en fælles købstadlovgivning, en almindelig stadsret, lod man ganske urørt. Nogen erstatning ydede vel privilegierne til de enkelte stæder, men efter den række fribreve, Valdemar Atterdag umiddelbart efter landets generobring gav de skånske byer, ophører denne art lovgivning så godt som fuldstændig i et halvthundrede år, hvor man nøjes med at udstæde værnebrev, holdte i al almindelighed, eller bekræfte ældre privilegier.²⁾ Anderledes i det 15. århundrede. Da er rigslovgivningen bortset fra håndfæstningerne en udpræget købstadlovgivning.

Begyndelsen sker med Erik af Pommerns forordning af 1422, hvis betydning klarest fremgår deraf, at den tvende gange stadfæstes og udvides af Kristian I, nemlig 1461 og 1479. Navnlig fra slutningen af denne konges regering og ned til Kristian III's død lovgives der flittig på købstadvæsenets område, uden at hverken Kristian II's fordrivelse eller Grevens fejde medfører nogen standsning. For den ældre tid trænges intet nærmere bevis. Den i Gehejmearkivets årsberetninger (5. bd.) trykte samling og Kristian II's forordninger af 1516 og 1521 vidner noksom om regeringens interesse for byernes trivsel, der kulminerer med Kristian II's lov for købstæderne. Også Frederik I, der for den almindelige bevidsthed står som en udpræget adelskonge, søgte på flere måder at vinde køb-

¹⁾ Vald. Erikssøns hdf. art. 40.

²⁾ Jfr. Erslev, Dronning Margrethe. S. 345—47.

stæderne således ved den jydsk handelsforordning af 1524, den betydningsfulde forordning af 1526, som hævdede lavstvungen og bebudede en fast priskurant for alt håndværksarbejde og købmandskab, og recessen af 1530, et nyt forsøg på at regulere handelen ganske vist ikke udelukkende til byernes fordel. Særlig stræbte kongen at gøre København og Malmø til sine venner; han gav dem 1526 et privilegium, der både omformede deres forfatning i mere demokratisk ånd og svækkede deres afhængighed af regeringen. Samtidig skulde rigtignok forøgede befæstninger holde dem i ave og tøjle deres mulige oprørslyster, en underlig dobbelthed der præger Frederik I's hele lovgivning og købstadpolitik.¹⁾ Thi man mærker stadig, at den for en stor del er dikteret af frygt for købstæderne, den er et skaktræk mod den fordrevne konge; en anstrængelse »for om muligt at drage i det mindste borgerstanden over på sin side«. ²⁾ Kristian III's virksomhed må bedømmes ud fra et andet synspunkt. Der går gennem hele denne konges optræden overfor byerne en virkelig interesse for disses vel, en redelig stræben efter at læge de sår, krigen havde slået. I det såkaldte klageskrift mod bisperne udtaler kongen 1536, at han vil oprette en ordinantie med rigsdagens råd, hvorved »købstæderne og menige borgere blive holdne udi flor ved magt, næring, bjærgning og købmandskab og derudinden forfordres og håndhæves«, og han gjorde sit til, at dette løfte kunde blive opfyldt.³⁾ Næsten i alle denne konges mangfoldige recesser findes bestemmelser vedrørende handels- og retsforhold i byerne; særlig må fremhæves den Københavnske fra 1540, hvis 27 artikler alle behandler købstadvæsen, og til hvis udstædelse borgerne muligvis selv har bidraget, i det en række bevarede udkast eller forslag, der siges at være indgivne af købstad-

¹⁾ Jfr. for Frederik I's vedkommende Allen, *De tre nordiske Rigers Hist.* V, 218—21, 28—33.

²⁾ Heises afh. i *Hist. Tidsskr.* 4 R. V, 273, 86.

³⁾ Rørdams *Monumenta.* I, 148.

mænd, med størst sandsynlighed lader sig henføre til denne reces.¹⁾ Også ved udstædelsen af de i denne tid så talrige udførselsforbud adspørges borgerne. Ligesom Kristian II ved indførelsen af en cise 1519 havde forhandlet enkeltvis med byerne og opnået deres tilladelse, forhandlede lensmændene 1550 efter kongens ordre med magistraterne i de købstæder, de havde i befaling, for at erfare, om de ønskede et udførselsforbud på korn og kød.²⁾ Og 1556 befalede det købstæderne skriftlig at udtale sig om betimeligheden af et nyt kornudførselsforbud. I dette tilfælde synes dog det hensyn, man tog til deres ønsker, at have været ret illusorisk, thi forbuddet udgik allerede ti dage efter missivet, medens en så betydelig handelsby som Ålborgs svar først er afgivet c. tre uger senere.³⁾

Jævnside med denne fælleslovgivning enten for hele riget eller i det mindste for den enkelte provins var man fra Erik af Pommerns tid i stor udstrækning atter begyndt at udstæde privilegier for de enkelte købstæder. Der kan her ikke være tale om blot tilnærmelsesvis at give en oversigt over denne speciallovgivning; mellem de vigtigste må nævnes et privilegium af 5. maj 1415 for Malmø og Landskrone, der i næsten uforandret skikkelse den 17. juni udvidedes til at omfatte alle skånske byer,⁴⁾ endvidere Københavns fornyede stadsret af 1443 og kong Hans' store dobbeltprivilegium for Malmø fra 1487. Jeg fremhæver disse to sidste breve, da de vistnok begge have haft den største betydning for redaktionen af de to almindelige stads-

¹⁾ Indk. breve til Danske Kancel. c. 1550.

²⁾ Danske Mag. 4. R. VI, 248.

³⁾ Kbr. 1556 ²⁰/₁₀. Top. saml. på perg. Ålborg nr. 9, 1556 ¹³/₁₁. Forskællige andre byers svar i »Indk. breve til Danske Kancel.«

⁴⁾ Rosenvinge. V, 84 f. og Svensk Diplom. III, 30. Er denne efterretning pålidelig? Et med Malmøpriv. næsten overensstemmende findes i afskr. mellem Helsingborgs privilegier (Afl. 1648 i R. A.), og en slig omplantning var jo yderst almindelig.

retter, der går under kong Kristoffers og kong Hans' navn, men utvivlsomt begge er privatsamlinger.

Langt den største part af denne lovgivning både den almindelige og den specielle er af handels- og industripolitisk eller økonomisk natur og falder således udenfor dette arbejdes egentlige rammer. Her skal derfor alene gives en kortfattet karakteristik ikke af dens enkelte bestemmelser, men af dens tendens, den ånd der præger den. Mest typisk er Erik af Pommerns forordning af 1422 for de sjællandske købstæder, den første af hele denne lange række. Man kunde fristes til aldeles bogstavelig at give denne lov det gamle ord: »Skomager, bliv ved din læst« til motto. Det hedder i dens 1. artikel.¹⁾ »Alle embedsmænd (o: håndværkere) bjærge sig og nære (sig) af deres embede, så som er, at borgere og bymænd, de som ikke sådanne embeder have, som herefter nævnes, de bjærge sig med deres købmandskab og deres brygning og sådan købmands håndtering, bager bjærge sig af sin baging, suder af hans skogærning, smed af hans smedegærning, guldsmed af hans embede, skrædder af hans embede, kræmmer af sit embede, skinder af sit embede og særdeles alle embedsmænd, ihvad embede de helst have, at hver . . . bjærger sig af sit embede«. Den samme tone klinger gennem alle privilegier og forordninger fra den følgende tid. Det er erhvervslivets monopolisering, arbejdets deling og klassificering, der her første gang forkyndes officielt. Og forholdet mellem by og land reguleres i samme ånd. Mere karakteristisk end forordningen af 1422, men forøvrig af samme reelle indhold, er i så henseende de 50 år yngre bestemmelser i forordningen af 1472, hvor kongen befaler, »at bønder skulle bruge og bjærge sig med det, dem bør, og ingenlunde bevare (befatte) sig med noget købmandskab eller frit embede at håndtere på landsbygden; og skulle bønder ej slagte og ej føre flået kokød til vore købstæder

¹⁾ Geheimearch. Aarsberetng. V, 58.

(for) at sælges, men skulle føre levende fæ og sælge det, som de bedst kunne. Bønder skulle og ingenlunde være landridere eller forprangere at købe enten fæ eller andet at bruge købmændskab med«. ¹⁾ Som man ser, fastslås her i alt væsentlig de grundsætninger, der har været rådende i de følgende århundreder lige til loven om næringsfrihed af 1857. I social henseende har disse love sikkert været af gennemgribende betydning, thi ved at tildele de forskællige lag af befolkningen hver sit levebrød, ved at knytte handel og håndværk udelukkende til byerne, bidrog de i høj grad til at fremme stænderudviklingen og udsondre de tre verdslige stænder fra hinanden. I et kongebrev fra 1447 forbydes det smede, sudere, skræddere og andre embedsfolk i Vinding herred at bo på landet »for gode mænds gårde«, og det befales dem at flytte ind til Nyborg. ²⁾ Hvad regeringen her drager til felts mod, er selve den ældre middelalders økonomiske princip, efter hvilket hver adelsmands gård skulde udgøre en selvstændig lille verden for sig, der så vidt mulig skulde kunne være uafhængig af andre, et princip der, forekommer det mig, i sig indeholder en af de vigtigste årsager til, at stændersondringen i det 14.—15. århundrede ender med en stænderkamp i det 16. Thi holdt det meget hårdt for regeringen at fratage bønderne deres handel og håndværk til fordel for købstæderne, de mangfoldige påbud er det bedste bevis herpå, viste det sig umuligt at gennemføre det for adelens vedkommende. Denne vilde ikke give slip på sin handelsret, men fik den tværtimod ved flere lejligheder yderligere bekræftet og vedblev at være en farlig konkurrent for byerne.

¹⁾ Geheimearch. Aarsberetng. V, 69—70. Ejendommeligt er det, at i bondeurolighederne i slutningen af Erik af Pommerns regering står købstæderne på adelens side. Hude, Aktst. vedr. Erik af Pommerns Afs. S. 40.

²⁾ Repert. 1447 ¹/₃. Købstædernes eneret til handel og håndværk kommer vistnok tidligst frem i et priv. for Tønder 1354. (Westphalens Monumenta. IV, 3222—23.)

Det er ikke meget, vi kender til berøringen mellem adel og borgere i ældre tid, og om forholdet mellem de to stænder kan vi ikke fælde nogen sikker dom. Alt synes dog at tale for, at det har været godt eller i det mindste tåleligt, selv om vi stundom hører om småfejder. Borgerne i Nakskov ihjelslog således 1288 en adelsmand og hans svende, og Lundeborgerne dræbte 1301 en af kongens mænd, ridderen Josef Magnessøn, hvorfor de til mandebod måtte stifte et alter i Lunde og Roskilde domkirke.¹⁾ Hvad der peger bort fra et virkelig klassefjendskab, som vi kender det fra tiden nærmest forud for Grevens fejde, er, at man meget hyppig træffer adelsmænd i købstæderne, hvor de ikke blot, som det også senere var almindeligt, ejede gård og grund, men havde fast stæde, undertiden var borgere og ret jævnlig medlem af magistraten. Dette går åbenbart langt tilbage i tiden, thi vor ældste stadsret, den slesvigske, og den nøje beslægtede flensborgske bestemmer, at riddere og baroner, der bor indenfor byens mure, skal deltage i alle dens byrder.²⁾

Jeg nødes her til at berøre et forhold, der en gang burde tages op til behandling af en mere sagkyndig, nemlig de borgerlige slægter, der hævdede sig op over stadens øvrige indvånere og dannede en art bypatriciat. Dette må naturligvis ikke sammenblandes med den i købstæderne bosatte egentlige adel, men for en i middelalderens genealogi ikke bevandret forsker er det imidlertid meget vanskeligt at holde disse to elementer ude fra hinanden. Det er almindeligt, at såvel medlemmer af magistraten som andre ansete borgere fører skjold og hjelm, der heraldisk set er ligeså gode som mangan herremands. Af de henholdsvis 46 og 26 borgmestre, der før reformationen kendes i København og Ribe, har i det mindste 10 og 5 våben og ikke bomærker i deres segl. Men brugen af skjold og hjelm

¹⁾ Repert. I, 87, 199. Lunde Domkap. Gaveb. Udg. af Weeke. S. 41.

²⁾ Æ. slesvigske stadsr. art. 63, Flensborgs danske text art. 17.

var, som det fornylig er oplyst, intet særkende for adelen¹⁾. Med mindre vedkommende tilfældigvis kaldes nobilis, armiger, a vapn, væbner eller har et lignende artsmærke heftet til sit navn, er det derfor ikke let at afgøre, til hvilken kategori manden skal henføres. Af slægtnavnet er det ikke tilrådeligt at drage nogen slutning; en borgmester i Stege hedder således Oluf Bille, men fører ikke desto mindre kun et bomærke²⁾. Det hedder i et skudsmål fra 1442 om den bekendte Eggert Frilles fader, der boede i Ribe, at han »var fri og frels mand . . . og have vi aldrig hørt, at han noget købenskab bedrev eller bedrive lod uden til sin gårds og bords behov«³⁾. Efter denne erklæring synes det, som erhvervet har dannet skellet mellem adelsmændene og patricierne, som vi for nemheds skyld vil kalde disse storborgere, idet disse i lighed med den venetianske byadel — man undskyldte sammenligningen — var købmænd, medens adelen holdt sig fjærnt fra borgerlig næring og levede af sine indtægter som godsejere. Men på den anden side er det jo en bekendt sag, at adelen både før og efter Grevefejden drev overmåde megen handel og det ikke blot til deres »gårds og bords behov«, ja der haves endog eksempler på, at adelsmænd selv optrådte som skippere og kræmmere⁴⁾. Det eneste sikre skælnemærke bliver derfor i den senere tid retten til at eje frit jordegods og det standsmæssige ægteskab, hvilket sidste dog ikke overholdtes af de patricierslægter, der ved nobilitering optoges i adelens rækker⁵⁾.

¹⁾ Efter Nielsen, Kjobenhavn. I, 73—75. Kinch, Ribe. I, 637. Jfr. Thiset i Hist. Tidsskr. 7. R. II, 311—312. Underligt er det, at denne skik påny kommer op kort før 1660. Hyldingsbrevene fra 1584 og 1610 viser nemlig meget få borgerlige våbenmærker.

²⁾ Mollerup, Bille Ætten. I, 169.

³⁾ Kinch. I, 285.

⁴⁾ F. ex. den 1580 afdøde Torben Bille. (Bille Ætten. I, 730.)

⁵⁾ Arkivar Thiset, hvem jeg i det hele skylder tak for flere gode vink, har gjort mig opmærksom på et tredje afgørende kriterium: Retten

Vender vi fra denne lille ret negative ekskurs tilbage til den egentlige adel, da er det såvel i det 14. som 15. århundrede meget almindeligt, at den har fast bolig i købstæderne. I Lund omtales f. ex. en nobilis vir Magnus Magnussøn som borger 1369¹⁾. I Roskilde levede gennem hele det 14. og begyndelsen af det 15. århundrede en fra Tyskland (Rügen) stammende talrig slægt, Falkendal (Mule), som var besvogret med Billerne og øjensynlig nød stor anseelse. Dens stamfader, Gyncelin, var ridder, hans Søn, Gyncekin, oldermænd i Knudsgildet og byens ældste kendte borgmester, sønnesønnen Gyncelin Gyncikesøn, kaldes 1395 væbner. Familien førte dels to korslagte ørnekløer, dels en skråhjælke med en stjerne mellem to roser i sit skjold²⁾. I Nyborg fik ridderen Sten Basse og hans hustru 1421 borgerskab,³⁾ til Ribe var slægten Frille en tid lang nøje knyttet, og sammesteds boede også familien Piksten⁴⁾. Forholdet mellem adelsmænd og borgere synes her at have været meget venskabeligt; således testamenterede en adelig frue, hvis mand havde været borger, 1369 en gård og grund til stadens gavn, hvorfor rådet til tak stiftede en sjælemesse i domkirken⁵⁾. Odense var dog den by, hvor adelen følte sig mest hjemme. Her holdtes den fynske adels landemoder, og endnu er der bevaret flere adelshuse fra det 16. århundredes anden halvdel. I en kuriøs liste fra slutningen af det 17. århundrede over de danske købstæders mærkværdigheder berømmes Odense for sine knive og sin adel, og allerede tidligere har man haft

til personlig hyldning, som ikke udovedes af de nobiliterede købstadslægter.

¹⁾ Repert. II, 127.

²⁾ Scriptores. VI, 167. Repert. I, 252, 79, 81, 334, 41, 69. II, 290, 381, 93, 413, o. o. Jfr. Møllerup, Bille Ætten. I, 36, hvor stamfaderen dog urigtig er kaldet Gyncekin.

³⁾ Nye Danske Mag. VI, 266.

⁴⁾ Kinch. I, 255. Hist. Tidsskr. 5. R. V, 3 ff.

⁵⁾ Repert. II, 129.

opmærksomheden henvendt på den Odense adel. Hvitfeldt søger således at føre den tilbage til Erik af Pommerns tid, hvilken konge efter hans fortælling gærne så, at adelen flyttede ind i købstæderne, særdeles i Odense, for »at holde hertug Bugislav det andet folk til lydighed«. I denne by boede desuden en af de patriciske slægter, der lovformelig optoges i adelstanden, nemlig den endnu levende familie Mule, hvis stamfader borgmester Hans Mule 1440 adledes af Kristoffer af Bajern¹⁾. En lignende 1616 uddød købstadadelsslægt, der dog mig bekendt aldrig opnåede skjoldbrev, hørte hjemme i Bogense, hvor den havde sin gård, herregården på Algaden kaldet. Den var navnløs, men førte i sit våben en halv bjørn i blå felt; 1553 tiltaltes den for sit adelskab, som den dog har forstået at bevise²⁾. I det hele havde den fyenske købstadadel efter 1536 vanskelig ved at hævde sin stilling, såvel overfor borgerne som overfor den egentlige adel. Et medlem af slægten Mule blev således for en drabssag forfulgt med sandemænd på bytinget og opnåede først ved henvendelse til kongen, at hans sag blev henvist til rettertinget, der jo i dette tilfælde var hans værning som adelsmand³⁾. Fra den fine adel synes den at have holdt sig borte eller ikke være bleven anerkendt af denne som jævnbyrdig. Ingen af dem underskriver således landemodevedtægterne. Dog regnedes de af regeringen officielt med til adelen, thi i en fortegnelse over fyenske herremænd, der 1582 var forsamlede hos kongen i Odense, nævnes to fra denne by og en fra Bogense⁴⁾.

Fra omkring 1500 ophører adelen næsten ganske med at beklæde kommunale embeder og vistnok også med at

¹⁾ Suhms Nye Saml. III, 188. Hvitfeldt. I, 792. Hofmans Fundatser. I, 261. Jfr. forøvrig Engelstoft, Odense Bys Hist. 2. Udg. S. 94 ff.

²⁾ Slægtens historie skildret af Crone: »De Bogense Herremænd« i Fyenske Saml. IX. 289 f.

³⁾ Kbr. 1561 ²⁶/₆, jfr. ²/₇ og ²³/₇.

⁴⁾ Top. saml. på papir, Odense by.

have fast bolig i købstæderne, hvor den dog vedbliver at være grundejer, ofte endog i ret stor målestok. Jeg ved ingen bedre forklaring til dette forandrede forhold, end at der efterhånden må have udviklet sig en klasseforskæl, der sluttelig blev så stærk, at den sprængte de gamle bånd. At adelen mere og mere har søgt at holde de lavere stænder borte fra sine rækker, viser den i kong Hans' håndfæstning for første gang indførte bestemmelse, hvorved det forbødes de ufri stænder at besidde frit jordegods¹⁾. Til gengæld har adelen heller ikke mere betragtet det som tilstrækkelig fint at være borgmester eller rådmand. Bortset fra Odense er det derfor efter Grevefejden meget sjældent at træffe adelige slægter knyttede fast til byerne. De få undtagelser, der haves, bekræfter nærmest reglen. Således boede i Helsingør den 1505 adlede familie Rosenvinge, hvis medlemmer gennem det 16. århundrede indtog en anseelig plads i byens historie, og af hvilke flere beklædte kongelige eller kommunale embeder, medens de forøvrig drev almindelig borgerlig næring og ikke holdt sig reglerne om det standsmæssige ægteskab altfor efterrettelig²⁾.

Den ovenfor omtalte sondring voxede sig større og større. Frederik I's regering karakteriseredes af en almindelig mistro mellem stænderne. I slutningen af Kristian II's tid havde der rundt omkring i købstæderne hersket megen misfornøjelse. Man var forbitret over cisen, indkvarteringen af landsknægte, fremfor alt dog over de trykkende skatter og udskrivninger, og i Jylland gik ophidselsen endog så vidt, at borgere og bønder rakte hånd til kongens fordrivelse. Men de fortrød hurtig deres frafald, og den tid

¹⁾ Hdf. art. 21. Jfr. art. 28 i Kristian II's håndfæstning, der indskrænker kongens ret til at give adelig frihed og frelse.

²⁾ Hist. Tidsskr. 7. R. II, 385. Jfr. topograf. saml. på perg. Helsingør nr. 27, på papir 1582 ^{18/8}. Også den bekendte tolder og borgmester Sander Leiel var af adelig familie, uden at hans efterkommere dog på nogen måde regnedes som hørende til adelen. Jfr. om disse to slægter Jacobsens afhandling i Hist. Tidsskr. V, 446 f.

kom snart, da de, som det så rørende hedder i et samtidigt brev, længtes efter hans tilbagekomst, som fædrene biede på frelserens komme til de dødes rige¹⁾. De herskende var fulde af mistillid. »Nu tør man ingen lid eller trøst sætte til den mene almue«, siger kongen i sin herredagsproposition fra 1525²⁾. Den elastiske bestemmelse i Kristian II's håndfæstning, at købstæderne ikke måtte besværes paa nogen måde, optoges vel i den nye håndfæstning (art. 36), men man søgte alligevel efter bedste ævne at komme dem til livs. Ved herredagen 1523 foreslog rigsrådet, at købstadmænd af den fordrevne konges parti skulde give deres halve gods til kronen, og i 1525, at borgmestrene skulde udvise de misfornøjede af byerne »være sig karle eller kvinder«. For at holde byerne i a've foreslog det samtidig at befæste slottet i København og møntergården i Malmø. Kun disse to stæder måtte desuden beholde deres mure, i alle andre byer skulde de nedrives³⁾, hvilken bestemmelse i det mindste delvis blev udført og vakte stor og berettiget harme. Kongen havde godt ved at mane til fred og endrægtighed. »Vi få aldrig fred, og aldrig fare vi vel, førend vi få konning Kristjern igen; jo længer vi bie, jo mere vi ere beskattet, foraget og fordærvet, og vi have ingen at kære vor brøst for«⁴⁾, disse ord gengiver nogenlunde den almindelige tankegang. Til den politiske modsætning kom snart den religiøse og desuden for borgerstandens vedkommende en faktor, hvis betydning ikke kan undervurderes, dens forbitrelse over adelens stadig stigende bemægtigelse af handelen, specielt af øxnehandelen. To mænd, der stod på et så forskelligt politisk standpunkt som Povl Helgesen og Hans Mikkelsen, Malmøs fordrevne borgmester, fremhæver begge dette; »købstæderne bekære dennem svarligen over alle landene, at

¹⁾ Ekdahl, Christiern II's Arkiv. S. 755.

²⁾ Nye Danske Mag. V, 40, jfr. 38.

³⁾ Nye Danske Mag. V, 17, 97—98.

⁴⁾ Allen, Aktst. til Christiern II's og Frederik I's Hist. S. 417.

heriemændene have al deres handel og købmandskab fra dennem«, skriver denne sidste¹⁾. Mest »rendyrket« kommer dette had til orde i det mærkelige stridsskrift, Malmø 1535 lod udgå mod adelen²⁾. Efter vidtløftig at have gjort rede for, hvorledes denne vilde ødelægge alle stæder, især København og Malmø, hvorledes den nedbrød byernes mure for uhindret at kunne besætte dem, bemægtigede sig al sejlads og handel, så at den menige mand aldrig kunde bekomme sig en ox, ja endog fiskeriet, »for at der intet skulde levnes, hvormed den fattige borger kunde forbedres«, hedder det: »In summa, den menneskelige forstand kan ej fuldtud forklare og beskrive, hvad de alt have optænkt for at fordærve og undertrykke de fattige borgere«.

Som bekendt kom al denne dulgte harme til udbrud i Grevens fejde, denne mærkelige blanding af en politisk, religiøs og stændersk strid. Det så et øjeblik ud, som det bånd, der var mellem tilhængerne af den nye lære, skulde vise sig stærkere end modsætningen mellem stænderne, som om der skulde blive sluttet en højst tiltalende alliance mellem borgerstanden og det lutherske aristokrati for at sætte hertug Kristian, mod hvem borgerne jo i og for sig kunde nære velvilje, på tronen³⁾. Men klassehadet var for stærkt, så stærkt at det endog truede med at sprænge landets enhed. Allerede i slutningen af 1533 tillagde man en Malmøborger den udtalelse, at det var bedre, København og Malmø sluttede sig til de Lybske og stod last og brast med dem⁴⁾. Som man i middelalderen kan tale om en international ridderskabsfølelse, således fristes man her

1) Allens Aktstykker. S. 595. Jfr. Heises overs. af Skibykrøniken. S. 182. Adskillige eksempler på adelens handel i Møllerup, Bille-Ætten. I, 446, 68, 526, 730 o. o.

2) Danske Saml. 1. R. I, 370 ff.

3) Jfr. Heise i Hist. Tidsskr. 4. R. III, 425 f. og Hist. Tidsskr. 4. R. VI, 228, 251.

4) Danske Mag. 5. R. IV, 97.

til at se et udslag af en fælles borgerfølelse, der ikke lod sig standse af landegrændsen.

I hvor høj grad, krigen er en kamp mellem adel og borgere, fremgår bedst af de forlig, der så sent som 1539 sluttedes mellem den skånske adel og Skånes to vigtigste byer Malmø og Landskrone¹⁾. Desto forunderligere er det, at der i hele den følgende tid til langt ned i Kristian IV's regering så godt som ikke findes noget træk, der kunde tyde på, at borgerstandens forbitrelse mod adelen har overlevet fejden, skønt kilderne dog nu flyder langt rigeligere end tilforn. Uagtet jeg har haft min opmærksomhed nøje henvendt herpå, har jeg i de talrige kommunale retsprotokoller, jeg har gennemgået, ikke truffet et eneste udbrud af det gamle fjendskab mod adelen, skønt man ellers ikke lægger bånd på sine følelser. Naturligvis kunde der jævnlig være strid mellem en enkelt adelsmand og en købstad; på dette haves der adskillige eksempler. Som en mand, der i så henseende indlagde sig et just ikke berømmeligt navn, må fremhæves den jydsk adelsmand Mourits Podebusk, hvis færd pådrog ham en meget alvorlig advarsel af Frederik II²⁾. I det hele optrådte denne konge yderst skrappt mod slige overgreb. Således bød han med strænge ord Otte Emikssen til Stensgaard, over hvem borgmestrene i Fåborg havde klaget, at »de ideligen af dig overfaldes, beskattes, berøves og med adskillige delemål og forfølgning besværes«, at lade byen i fred og truede med at gribe ind, hvis han ikke vilde »skikke sig«, »anseendes os er vel de råd og middel, hvormed vi kunne styre dig, om du anderledes tager afsted, end det sig bør«³⁾. Men dette er kun

¹⁾ Brings Handl. och Påminnelser. I, 207—11. Danske Mag. 5 R. IV (Forligene mellem Malmø og adelen). Skånska Saml. 1871, 57—59 (Landskrone). Jørgen Kochs forlig med adelen. Hist. Tidsskr. 4. R. VI, 246, noten

²⁾ Om Mourits Podebusk se Kinch. II, 122—37, hvor kongens brev er gengivet i uddrag s. 135.

³⁾ F. T. 1, 183. Jfr. G. Bang i Personalhist. Tidsskr. 4. R. I, 43 ff.

enkelte tilfælde, mod hvilke man kan opstille eksempler på adelsmænd, der har gjort sig højt fortjente af købstæderne, først og fremmest Københavns velgører, Kristoffer Walkendorf. Ligeledes ser man adelige og borgerlige omgås hinanden i al venskabelighed, og de første optoges i stort tal i de velhavende borgeres pappegøjegilder eller skydeselskaber.

Borgerne havde ikke opnået at få deres ønsker om eneret til handelen gennemført, thi vel forbød konstitutionen af 1536 alt købmandskab på landet, men dette overholdtes ikke bedre end tidligere, og samtidig fastslog den samme lov adelens ret til at besøge sildefiskerierne og »der bruge sin næring som en anden indlændisk eller udlændisk købmand« og gav den uforbeholden tilladelse til at sælge så mange øxne, den kunde have på sit eget eller sine bønders foder¹⁾. De gamle stridspunkter var altså ikke ryddede af vejen, og når der ikke desto mindre tilsyneladende har hersket god forståelse mellem de to stænder, ligger årsagen vel i den i merkantil henseende opadgående periode, hvor man befriedes for Hanseaternes konkurrence, og Hollændernes handel endnu ikke havde nået sin senere højde. Det er mit indtryk, at en fremstilling af den danske handels historie og den danske borgerstands økonomiske kår i det 16. århundredes sidste halvdel vilde give et i det hele lyst billede og vise os en stand, der var i god fremgang, og hvis medlemmer både havde dygtighed og virkelyst samt en deraf naturlig opstået selvfølelse. Efter hele tidens ånd gav denne sig udslag i en stigende pragtlyst, som regering og øvrighed på patriarkalsk vis søgte at begrænde ved et utal af luksusforordninger og enkelte befalinger. Således dadlede kongen i et missive til magistraten i Køge, at der brugtes allehånde forfængelig pragt, hofart og stor bekostning ved borgernes begravelse fast lige med adelspersoner, »hvilket borgerstand og folk ikke sømmer og ikke dennem heller er noget steds her

¹⁾ Rosenvinge. IV, 169—70.

udi riget tilladt«. ¹⁾ Et talende udtryk for en enkelt bys stolthed er de fuldmagter, Malmø udstødte i anledning af den unge prins Kristians election og hylding 1608 og 1610. De er på pergament, beseglede med byens, lavenes og 12 »vore fornemste borgeres« segl indesluttede i sølvkapsler af indlagt og graveret arbejde i forskælligt udstyr hængende i røde, hvide, gule og blå silkesnore. Særlig det sidstnævnte brev er et sandt pragtstykke, men det kostede også en god skilling. Alene byens andel blev for buddiken til seglet, der vejede 16 lod, 48 mk. og for silkesnorene 40 mk. og 8 β; de samlede udgifter ved hyl-lingen beløb sig til 240 mk. og 2 β, en sum der overstiger flere småstæders årlige budget. ²⁾

Kristian I tillod 1472 de sjællandske købstæder at holde et årligt møde i Ringsted, til hvilket hver by skulde sende en borgmester, en rådmand og en borger. ³⁾ I en noget forandret skikkelse vedblev disse møder, på hvilke der forhandlede om midler til stædernes »forbedring og bestand« og handelens fremme, mere eller mindre hyppig gennem det 16. århundrede; de var et surrogat for borgernes ringe deltagelse i det egentlige politiske liv, og afset fra deres betydning for byernes økonomiske trivsel måtte de bidrage til, at der udvikledes en fælles standsfølelse. En sådan har utvivlsomt været tilstæde; en skånsk købstadmødereces fra 1504 bestemmer f. ex., at hælvten af alle bøder for forprang skal skiftes mellem de skånske byer. ⁴⁾ Men det må indrømmes, at fra Kristian III's dage til langt ned i Kristian IV's regering mærker man uendelig lidt til

¹⁾ Sj. T. 18, 418 (1595.)

²⁾ Hyldinger, 68 og 84 B., jfr. Kr. Også på Ystads fuldmagt fra 1608 hænger stadens segl i en sølvkapsel. (Hyld. 68.)

³⁾ Geheimearch. Aarsberetng. V, 70—71.

⁴⁾ Malmø Rb. 1503—48. S. 16—17. Da jeg agter at behandle købstadmøderne i en særafhåndling, har jeg med velberåd hu kun strejft dette spørgsmål.

denne enhedsfølelse. Den synes så at sige kun at vise sig ved højtidelige lejligheder, og på dem var tiden ikke rig.

Langt mere dagligdags er det at se handelskonkurrencen vække splid og tvedragt. I Jylland herskede der således stor misundelse over den ret, Kristian I 1480 havde givet købmændene i Ribe til at drive handel over hele Danmark, medens det ellers fra det 15. århundrede blev almindeligt, at den enkelte købstad fik monopol på handelen indenfor en bestemt afstand (2—4 mil) fra sine porte. Det kom i den anledning i det 16. århundrede flere gange til proces mod byen, under hvilken der fra begge sider faldt yderlig skarpe ytringer; i Viborg gik man endog så vidt, at man beskyldte Ribes magistrat for at have forfalsket kongebreve.¹⁾ Her gjaldt misundelsen dog en større, driftigere by, der sikkert har været en ubehagelig rival; mere uhyggeligt er det at se den rettet mod en afmægtig nabo. Således tragtede Malmø 1618—19 efter at få Trelleborg nedlagt for derigennem at skabe en større handelsomsætning og vinde midler til at få sin ganske vist meget betydelige gæld afbetalt, og den opnåede for en tid at få sit ønske opfyldt, idet Trelleborg blev nedlagt 1619.²⁾

Ikke blot mellem by og by, men også mellem de forskellige kvarterer af samme by kunde handelsniddet stundom avle en hel tvedragtens ånd. Netop fra Malmø haves et udmærket eksempel herpå, idet beboerne i et par af de yderst i byen liggende gader 1609 indgav et langt og i en yderst krænket tone holdt klageskrift til magistraten over de ved torvet boende borgere. Disse sidste vilde nemlig, som naturligt var, have alt køb og salg henlagt til torvet, hvad de andre hårdnakket modsatte sig. I stærke og vrede ord beklagede de sig over, at deres mere heldig boende bysbørn bemægtigede sig al handel med adelen og

¹⁾ Kinch. I, 460 ff., II, 31 ff., 143 ff.

²⁾ Udat. forslag i Malmø B. A. Pk. 19, nr. 435. C. C. III, 576.

bønderne. »Der findes end de iblandt, som haver vel tre mænds brug og handel. Dog vi dennem det udi ingen måde misunder«, hedder det nokså bedsk. Ja de truede endog med at flytte fra byen, hvis magistraten ikke skaffede dem bedre kår.¹⁾

Det er, som individualismen indenfor vort købstadvæsen var symboliseret i lovgivningen, thi som alt berørt opnåede Danmark bortset fra Kristian II's så hurtig afsluttede forsøg ikke at få nogen fælles, af regeringen udstædt stadsret. Modsætningen til vort naboland Sverige træder her særlig skarpt frem, thi alt ved midten af det 14. århundrede gav Magnus Erikssøn de svenske byer en almindelig stadsret, der næsten uforandret blev stående til Karl IX's og Gustav Adolfs dage. Udformedes den end i årenes løb noget forskællig under påvirkning af de enkelte byers lokale vedtægter, var ulighederne dog for intet at regne i sammenligning med de i Danmark herskende.²⁾ Trangen til ensartede bestemmelser for de tilfælde, hvor landslovene ikke strakte til, var dog så stor, at der måtte rådes bod herpå. Man hjalp sig derfor efter bedste ævne på forskællig vis. Ligesom lybsk ret efterhånden bredte sig til de allerfleste tyske Østersøbyer, overførtes meget almindelig den i en købstad gældende ret og sædvane til en anden, hvad enten dette nu skete ifølge et særligt privilegium eller af borgernes egen magtfuldkommenhed. Indenfor

¹⁾ Skr. af 1609 $\frac{6}{11}$ i Malmø B. A. Pk. 17, nr. 361. Jfr. C. C. III, 266—67, hvorved det forbydes at købe varer, før de kommer på byens torv. — En lignende strid mellem »Overbyen« og »Nederbyen« i Kalundborg er kort fremstillet hos Paludan, Beskr. over Staden K. S. 62—66. Jfr. frdn. af 1606 $\frac{20}{8}$ og en udateret supplik fra skatteborgerne i Kalundborg »neder udi byen boende« (Indk. breve til Danske Kancel. 1616—39?).

²⁾ Odhner, Bidrag till Svenska stadsförf.'s hist. S. 28—29. Norge fik vel endnu tidligere, nemlig under Magnus Lagabøter (1276), en almindelig stadsret, men denne gik efterhånden ud af brug, uden at der kom nogen anden i stedet, indtil dansk ret under Kristian IV vandt indpas.

de enkelte landsdele dannede der sig således en række »moderstæder«, der som oftest faldt sammen med provinsens centrum, den by i hvilken landstinget holdtes, eller som på anden måde udmærkede sig. Undtagelsesvis tog man mindre betydelige købstæder som mønster. Næstveds og Nykøbing på Falsters privilegier tildeltes således henholdsvis Nakskov (1274) og det nu forsvundne Østerborg (Borre) på Møen (1460). Eller man gik en omvej, som når Kerteminde 1413 fik de samme privilegier som Fåborg og Svendborg.¹⁾

På Sjælland var det i ældre tid hovedsagtelig Roskilde, hvis ret overførtes til andre byer. Den tilstodes f. ex. 1288 Køge (Repert. I, 90), 1302 Slingerup (ibid. 127), 1337 Saxkøbing (Suhm. XII, 400—02), 1348 Slagelse (Repert. I, 356, kun delvis), 1462 Nykøbing i Ods herred (Aflev. 1648), 1506 Holbæk (Rosenvinge. V, 201), 1558 $\frac{1}{6}$ Korsør (Aflev. 1648.) Navnlig for Holbæks vedkommende er fremgangsmåden meget oplysende. Dels findes der en stadsret, som efter den bevarede afskrift fra 1549 på senere tillæg og lokale omredaktioner nær falder sammen med Roskildes, dels haves der fire privilegier fra det 15. århundrede i en af Roskildes magistrat på anmodning af borgmestre og råd i Holbæk udstædt vidisse fra 1506, som er bleven indleveret til kancelliet og har fået kgl. stadfæstelse.²⁾

På Fyen er de mindre byer ganske naturlig bleven benådede med Odenses privilegier, således 1409 og 1483 Svendborg (Fyenske Akst. I, 88, Aflev. 1648), 1410 Nyborg (Repert. III, 138), 1493 Fåborg, 1496 Middelfart, 1504 Børgense (Aflev. 1648), 1514 Assens (Fyenske Saml. I, 186.)

I Jylland ser man, at Viborg i det 15. og 16. år-

¹⁾ Suhm, Hist. af Danmark. X, 1005. Paludan, Møen. II, 304—05. Nye Danske Mag. V, 235.

²⁾ Rosenvinge. V, 188—202. Jfr. en lignende fremgangsmåde i Skelshør, der benådes med Køges privilegier. Friis Edvarsen, Skelshør Købstad. S. 380—81, 503—04.

hundrede har været moderstad for adskillige byer som Varde (Repert. 1440 ¹¹/₄ og 42 aug.), Ringkøbing (Repert. 1443 ²⁷/₁), Kolding (Fyhn. S. 186 nr. 5), Sæby og Thisted (Danske Atlas. V, 418.) Dens stadsret fra 1440 ligger for største delen til grund for Koldings privilegium fra 1452 og overførtes med nogle ændringer direkte til Sæby (1525) og Holstebro (1552).¹⁾ Langt ældre er den indflydelse, Slesvig udøvede. Dennes ældste (latinske) stadsret optoges fra ord til anden af Horsens, hvorfra den atter i begyndelsen af det 14. århundrede vandrede til Æbeltoft, der forøvrig 1317 fik samme privilegier som Viborg og Århus.²⁾ Den blev Kilden for Flensborgs såkaldte foreløbige (latinske) stadsret og er stærkt benyttet af den danske fra 1284, som senere i plattysk oversættelse kom i brug i Åbenrå jævnsides med byens egen gamle skrå fra 1335.³⁾ Sandsynligvis er den bleven optaget af endnu flere byer, uden at dette dog kan påvises, og karakteristisk for denne gruppe er det, at optagelsen ikke sker efter et kgl. privilegium, men ad privat vej.

I 1353 tilstod Magnus Smek Malmø de »sædvaner og love«, Lundeborgere havde, og dette eller et lignende privilegium ligger til grund for den række nær beslægtede fribreve, Valdemar Atterdag 1360—61 gav Lund, Malmø, Halmstad og Ronneby.⁴⁾ Langt senere (1572) fik Ystad, hvis arkiv var brændt, de samme rettigheder som Malmø og de andre skånske byer. Året efter gav Frederik II Varberg og Kongsbak de samme privilegier som Halmstad, der

¹⁾ Rosenvinge. V, 303—08. Jfr. privilegium af 1505 for Hjørring (Aflav. 1648.) — Jydske Saml. X, 168—83.

²⁾ Thorsen, De med jyske Lov besl. Stadsretter. Forerindr. S. 31—32. Hasse, Das Schleswiger Stadrecht. S. 130—31.

³⁾ Jfr. Thorsen, l. c. Forerindring. S. 66—67.

⁴⁾ Repert. II, 21—22. Rosenvinge. V, 64—69, 71—83. Richardson, Hallandia. S. 126. Danske Mag. 5. R. I, 157—61.

selv i sin ungdom havde lånt sin ret fra Lund og Helsingborg.¹⁾

Men man udstødte også fællesprivilegier, i regelen dog kun gældende for købstæderne i en enkelt provins. Blandt disse må i forfatningshistorisk henseende fremhæves den ovenfor omtalte yderst vigtige forordning af 1422 for de sjællandske købstæder samt det i det mindste for Malmø og Landskrone fælles privilegium fra 1415, der vistnok efterhånden blev gældende ret i alle skånske byer, thi den naturlige førerstilling, Lund i ældre tid havde indtaget, gik senere over til Malmø.²⁾ Ikke indskrænket til en enkelt landsdel var derimod et lille, men betydningsfuldt privilegium fra Kristoffer af Bajerns første regeringstid, hvorved tiendepenge af fremmede arvinger indførtes, borgmestervalget reguleredes og rådets myndighed såvel over borgerne i almindelighed som over lavene yderligere skærpedes. Det udgik til alle egne af landet, således at der dog kunde være en ikke ringe forskæl mellem udfærdigelserne til de enkelte byer, idet navnlig artiklen om borgmestervalget fattes i flere af brevene.³⁾ Nærmest til denne gruppe slutter sig den såkaldte skånske birkeret, der af retshistorikerne henføres til det 13. århundredes sidste halvdel og i sin oprindelige skikkelse tilhører tiden forud for rådets opståen. Den vandt indpas i alle skånske byer samt på Bornholm, men nåede vistnok direkte ikke ud over Sundet.⁴⁾

¹⁾ Kbr. 1571—75. S. 139, 273, jfr. 416, 274. — P. v. Möller. *Fornhandlingar rör. Halland*. S. 53—55 (1327.)

²⁾ Rosenvinge. V, 84—91. Jfr. *Svenskt Diplomatarium*. III, 30.

³⁾ Analogt med det hos Rosenvinge. V, 196—98 for Roskilde trykte privil. af 1441 ²/₁ er breve af samme dato for Slagelse, Vordingborg og Skelskør (med en lokal paragraf, Friis Edvarsen. S. 379—80.) Meget nær beslægtede desuden Storeheddinge (Rv. 203—04), Køge (1441 u. d. Repert.), Ringsted, Præstø og Slangstrup, alle af 1441 ²/₁ (Repert.) Ligheder frembyder f. ex. priv. for Ålborg (*Jydske Saml.* II, 163—64), Malmø (Rv. 92—93), Odense (*Fyenske Aktst.* I, 24—25) og Randers (*Stadfeldt*. S. 26.)

⁴⁾ Hertzberg. *De nordiske Retskilder*. S. 71. Bedst udg. af Schlüter

Endelig var der de »almindelige stadsretter«, kong Kristoffers og kong Hans'. Ligesom birkeretten må de utvivlsomt opfattes som privatsamlinger, men fik modsat denne ikke offentlig sanktion.¹⁾ Da det har været mig uoverkommeligt at foretage de vidtløftige håndskriftsundersøgelser, der er nødvendige for at tage den sidste smule liv af teorien om kong Hans' stadsret som en af regeringen udstædt lov — kong Kristoffers må alt betragtes som død —, skal jeg indskrænke mig til at give et lille bidrag til dens historie. Den angiver selv at være udstædt Juliane-dag 1487 eller 1484, idet nogle håndskrifter har denne sidste datering, andre og de fleste den første.²⁾ Af samme dato kendes imidlertid en stadsret for Malmø (Juliane-dag 1487), hvis artikler er tagne fra den københavnske fra 1443. Betydning nok er den delt i to afdelinger, hvorfor Rosenvinge mener, at det er en senere samling, som afskriveren har forsynet med den »almindelige«s fortale og epilog.³⁾ Forholdet er imidlertid lige det modsatte, idet Malmø-privilegiet endnu in originali opbevares i byens arkiv skreven på to med en silkesnor forbundne pergamentsblade, der er beseglede med fælles segl og har samme indledning og udgang.⁴⁾ Da jeg som Rosen-

i hans monumentale udgave af Sveriges love 9. bd. — Efter senere afskr. er loven 1346 givet Nexø (og Åkirkeby?) af ærkebispen. Thurah, Bornholm. S. 165. Jfr. Repert. I, 347, III, 175.

¹⁾ Om den såkaldte kong Eriks stadsret : en bearbejdelse af Riberretten af 1269 — som bl. a. anvendtes i Nyborg — se Sechers indledning til hans udg. i Universitetsjubel. Blandinger. I, 143 f. Om »dronning Margrethes stadsret«, Christensen, Unionskongerne og Hanset. S. 148, n. 2.

²⁾ Rosenvinge. V, LIII. Forvekslingen er meget nærliggende, idet det romerske V af afskriverne er bleven læst som II.

³⁾ S. LIII—LV.

⁴⁾ Pk. 2, nr. 22. På det største blads plica står: Dns. rex per se presente dno. Johanne Oxe milite, et ista privilegia sunt ausculpta per dn. Stugotum magistrum curie. Et meget lignende priv. for Landskrone fra 1489 findes i Aflev. 1648. Jfr. forøvrig Aarsberetng. fra Geheimarch. V, 1 og Hist. Tidsskr. IV, 553.

vinge ikke finder det sandsynligt, at kongen samtidig skulde have udstædt en speciel og en almindelig stadsret, formoder jeg, at denne må have taget sin datering fra den første. Flere af dens artikler er, som alt bemærket af Rosenvinge, optagne fra Kristoffer af Bajerns svenske stadslov, men hovedmængden hører dog hjemme i samme konges stadsret for København (1443), der også indførtes i Helsingør og Odense og ligger til grund for Skagens 1507 givne stadsret.¹⁾ Ligeledes er den hovedkilden for kong Kristoffers almindelige stadsret, der er opstået ved en kombination af denne og den skånske birkeret. Ingen anden dansk by har derfor haft en lignende indflydelse på vor købstadrets udvikling i det 15. og 16. århundrede.

Selv om de almindelige stadsretter må opgives som officielle lovarbejder, er deres betydning ikke mindre stor. De anvendtes stadig ved siden af privilegierne og betragtedes som jævngode med disse; tingbøgerne og de mangfoldige håndskrifter viser dette tilstrækkelig. I en følgeskrivelse, hvormed Ronnebys magistrat indsendte sine privilegier til kancelliet, hedder det derfor: »Og haver vi ingen anden at rette os efter uden kong Hans' privilegier og købstædret, som bruges over al Danmark.«²⁾ Efterhånden forældedes dog mangfoldige af deres bestemmelser, og da adskillige købstæder ved Frederik III's hylding ansøgte om, at de ved en lovformelig befaling »nu på ny« måtte blive indførte, afsloges dette foreløbig med den motivering, at det »ej vides, hvorvidt de hidindtil haver været i brug og observantie.«³⁾

Ved den ovenfor skitserede retsudvexling og de almindelige stadsretter måtte der i det mindste indenfor hver landsdel skabes en nogenlunde ensartet retstilstand. En sådan forudsættes også, idet en købstad ofte benådes med

1) Afl. v. 1648. Rosenvinge. V, 294 f.

2) Indk. breve til Danske Kanc. 1616 ³¹/₆ (!)

3) Punkt 8 i »Svar givne borgerskabet i al Danmark« (Sj. R. 22, 189 v.)

de samme rettigheder og privilegier som de øvrige stæder i provinsen eller stundom i hele riget.¹⁾ Ikke desto mindre var der dog så store uligheder tilstæde, at det ved Kristian IV's forsøg på at indføre en ny fælles stadsret med fuld føje kunde gøres gældende mod denne, at »en stor part købstæder har hidindtil hver haft noget særdeles for sig.«²⁾

¹⁾ Blandt de mangfoldige eksempler udtager jeg Nyborg 1484 (Aflv. 1648), Tommerup 1514 (Suhms Nye Saml. II, 1—2. 133, dog med nogen indskrænkning) og Skagen 1413 (Repert. III, 163.)

²⁾ Kristian Thomesens votum i Erslev, Aktst. til Rigsraadets etc. Hist. II, 434.

FØRSTE AFSNIT.

KØBSTÆDERNES SELVSTYRE.

FØRSTE KAPITEL.

RÅDET.

I. Rådets udvikling til udgangen af middelalderen.

Skulde man kortelig gøre rede for, hvad der i middelalderens slutning må forstås ved en dansk købstad, vilde jeg forme definitionen omtrent således: En købstad er en fra det omliggende herred udskilt retskreds, hvis beboere hovedsagelig lever af handel og håndværk, hvis skattevæsen er ordnet på en fra landet afvigende måde, og hvis kommunalforfatning, der delvis hviler på kongelige privilegier, er rigere udviklet end herredets. Det er dette sidste forhold, vi i det følgende skal undersøge.

Gennemgår man hvilkensomhelst af vore ældre stadsretter, ser man hurtig, at de indeholder en mængde bestemmelser vedrørende retsplejen, straffe- og arveretten, handels- og politiforhold, medens de derimod i meget ringe grad tager hensyn til byens forfatning i dette ords snævrere betydning. Lignende forhold hersker i udlandet, og som følge heraf vanskeliggøres i højeste grad forståelsen og udredningen såvel af købstædernes som af købstadsforfatningernes oprindelse. Der gives næppe noget bedre bevis herpå end den store litterære strid, der føres herom i Tyskland, hvor intet historisk problem i de senere år har sat

så mange penne i bevægelse. Med den for vore sydlige naboer særegne grundighed og hang til abstrakte spekulationer er det bleven drøftet i alvorlige, bindstærke værker, sprænglærde tidsskriftsartikler og små iltre pjecer — og endda står spørgsmålet stadig hen. En lignende strid vilde ikke kunne udfægtes herhjemme. Man kan med større eller mindre sikkerhed afgøre, om den enkelte by har udviklet sig af et fiskerleje eller en landsby, om den skylder en befæstet borg, et stærkt besøgt marked eller et rigt kloster sin tilblivelse; almindelige, generaliserende regler lader sig derimod ikke opstille af den grund, at vort materiale både relativt og absolut er for ungt. Vor ældste stadsret, den slesvigske, kan med sikkerhed henføres til tiden omkring 1200; dengang havde byen bevislig existeret i 400 år og var sikkert endnu ældre.¹⁾

Da købstaden ligesom herredet var en egen retskreds og i forholdet til regeringen oprindelig ensstillet med dette, idet kongens myndighed begge steder varetoges af ombudsmanden, ligger det nær at drage en parallel mellem købstads- og herredsforsfatningen, der må antages at have holdt sig mere uforandret. Uheldigvis haves der ikke mange oplysninger om denne, og det, der findes, venter endnu som så meget af vor ældre offentlige ret på en forfatter, der vil tage spørgsmålet op til drøftelse ikke blot for middelalderen, men også for det 16. og 17. århundrede, hvor tingbøgerne utvivlsomt vil kunne give en god høst. Her skal blot gøres opmærksom på et enkelt lighedspunkt. Det er den rent geografiske deling af retskredsen i fjerdinge, der kendtes både på land og i by og havde sin betydning ved valget af de kommunale tillidsmænd og af repræsentanter for fol-

¹⁾ De af Hasse i »Das Schleswiger Stadtrecht« (1880) fremsatte højst besynderlig^o meninger om denne retskilde er tilstrækkelig gendrevne af A. D. Jørgensen (Årb. for nord. Oldk. 1880, 1 ff) og Secher (Hist. Tidsskr. 5. R. II, 196 ff.) til ganske at kunne lades ude af betragtning.

kets deltagelse i retsplejen. Jydske lov (II, 1, 51) bestemmer således, at de 8 sandemænd og nævninge skal udtages med 2 af hver fjerding.¹⁾ På samme måde ser man, at i det 16. og 17. århundrede er de i købstæderne så hyppig forekommende »24 mænd« meget ofte udtagne fjerdingsvis, ligesom man også træffer udtryk som fjerdingsmænd, fjerdingskæmnere o. l.

På grund af sin store udstrækning og spredtboende befolkning kunde herredet dog aldrig blive hjemsted for et rigere kommunalt liv. Netop på det område, der måtte være det naturlige udgangspunkt for en landkommunes forfatning, nemlig agerbruget, opløste herredet sig da også i en mængde selvstændige, mindre kredse, bylavene. Vi får en landsbyforfatning, der nedskrives i vider, vedtægter, grandebreve, og hvad de nu ellers kaldes, ingen herredsforfatning. Men disse landsbylove optegnes først meget sent; den overvejende mængde stammer fra 17. og 18. århundrede, og kun nogle få når tilbage til slutningen af 16. århundrede.

Mangfoldige enkeltheder røber dog en langt højere ælde, og uheldigt er det derfor, at de på grund af deres hele karakter dårligt egner sig til sammenligning med stadsretterne. Bortset fra de mangehånde bestemmelser om rene landbrugsforhold, der selvfølgelig ikke kan genfindes i disse, bærer de i høj grad præg af at være givet for meget små samfund, og selv om de danske byer i den ældre middelalder visse kun rummede en lidet talrig befolkning indenfor deres mure, større end landsbyer var de

¹⁾ Herredsnævn udtoges med 3 af hver fjerding (III, 64), og biskopsnævninge skal være 2 i hvert kirkesogn eller fjerding (II, 78.) At der oprindeligt har været nøje forbindelse, mellem sogn og fjerding er utvivlsomt; endnu i slutn. af 17. årh. faldt de to begreber sammen i Norge (el. Nordlandene) som en variant til »Nordlands Trompet« viser: »Et sogn er en fjerding benævnt af hver mand« (Erichsen, Dassiana. S. 136.)

dog. Det hele spørgsmål er så betydningsfuldt og interessant, at det vel kunde fortjene en særlig behandling, men vilde man da opstille ældre paralleller til grandeviderne, måtte de efter min mening søges i gildeskråerne, med hvilke flere af dem frembyder stor lighed.²⁾

Vil vi derfor danne os et billede af den ældste købstadsforfatning, er vi henvist til stadsretterne og lignende samtidige kilder. Ældst af disse er som ovenfor berørt den slesvigske fra c. 1200, der dog er bestemt for et samfund, som havde sin blomstringstid bag sig, om den end for en stor del blot er en kodification af ældre vedtægter. Det kan derfor ikke undre os, at hymændene alt dengang havde et ret vidtstrakt selvstyre, og spørgsmålet bliver da, under hvilke former de udøvede dette. Thi selv om man må antage, at beslutninger af særlig gennemgribende art er blevne forelagte det samlede borgerskab eller fattede af dette, er det indlysende, at en slig mangelhovedet styrelse vilde vise sig yderst upraktisk og tungtvirkende i alle sager af mere almindelig art. For at bruge et moderne udtryk må i det mindste den udøvende magt have været hos enkelte mænd, hvem borgerne eller kongen havde overdraget den daglige ledelse af stadens anliggender, eller som i kraft af deres fødsel, rigdom og sociale stilling naturlig hævede sig op over menighedens rækker, og hvis ord derfor vejede tungt i vægtskålen.

Det er bekendt, at længere ned i tiden styredes købstæderne af byrådet, men denne institution eller i det mindste dette navn findes hverken i Slesvigs gamle stadsret eller i de retskilder, der kommer den nærmest i tid, nemlig de 1254 nedskrevne optegnelser om forholdet mellem Kø-

²⁾ F. ex. Østrups bylov i Hist. Tidsskr. I, 439—65. Jeg taler selvfølgelig ikke om købstadsvedtægter om markjorde fra 16.—17.—18. årh. Disse ligner påfaldende de samtidige grandevider. Se f. ex. Vardes bylov i Jydske Samlinger. VI, 248—53.

benhavns borgere og deres herre Roskildebispen, den såkaldte første stadsret, samt Roskilde byret fra 1268. Tværtimod anvender alle tre kollektivordene borgere, (cives, villani) eller menighed (communitas); der findes tilsyneladende intet organ for selvstyret. En undtagelse er der dog. I Slesvigs stadsret nævnes ganske i forbigående (art. 32), at stadens 4 seniores skulde have 2 mk. penge af den nye mønt. Hvad der skal forstås ved disse 4 seniorer, har været genstand for nogen strid.¹⁾ Selve ordet må i analogi med udtrykket senior pistor (art. 33) oversættes ved oldermand, og uden at kunne gå med til alle forfatterens hypoteser eller i seniorerne se en slags fjerdingshøvdinge finder jeg det sandsynligt, at de som hævdet af A. D. Jørgensen skal sættes i forbindelse med stadens inddeling i reækninger, et udtryk der utvivlsomt svarer til det senere fjerding. Jørgensen har fremdraget en række eksempler på en klasse kommunale embedsmænd, rechensteute kaldet, der forekommer i et regnskab fra 1660—61 for Husby herred i Angel; jeg skal henlede opmærksomheden på, at embedsmænd med ganske tilsvarende navn, men bevaret i den plattyske form reckenslüde, i det mindste fra begyndelsen af 16. århundrede findes i flækken Husum. De var oprindeligt 4 i tal, og deres funktioner falder nogenlunde sammen med rådmændenes i andre byer. Da flækken ved århundredets slutning får købstadsrettigheder, ophører derfor karakteristisk nok også den gamle benævnelse.²⁾

¹⁾ Årb. f. nord. Oldk. 1872, 295 f. og 1880, 34 f. Jfr. dog Steenstrup, Studier over K. Valdemars Jordebog. S. 230, anm. Om den sproglige fortolkning af ordet reækning se Dyrlund i Ark. f. nord. Filologi. XI, 58—63.

²⁾ Husbyherreds rechensteute i Årb. 1880, 44—46. De husumske nævnes første gang 1516 (Beccau, Geschichte Husums. S. 269, om deres virksomhed se s. 93.) Rådet oprettedes 1582 se s. 107. Flækken var dog ej delt i reækninger, men i kvarterer, det tyske navn for fjerdinge hvilket udtryk også i den yngre slesvigske stadsret har

Nu vilde det utvivlsomt være meget dristigt i et og alt at sammenstille de husumske reckenslûde fra det 16. århundrede med de slesvigske seniorer fra det 13., tilmed da man ikke kender synderlig mere til disse end netop navnet. Men jeg tror dog, at de er lidt i familie med hinanden, at de førstnævnte er et gammelt kommunalt forfatningsorgan, der er forsvundet i de egentlige købstæder, men har levet videre i landdistrikterne og flækkerne i disse egne, hvor man med en utrolig sejt konservatisme holdt fast ved den gamle forfatning, der i mangt og meget stod ved magt til 1864.

Seniorerne eller senatorerne, under hvilken form navnet også træffes, kendes forøvrig fra flere andre byer, ikke så meget fra aktstykker, af hvilke så godt som ingen er bevarede fra denne tid, som fra købstædernes segl. Selvom disse hænger under langt senere dokumenter, peger dog såvel indskrifternes bogstavformer som hele signetets kunstneriske udstyr tilbage til den romanske periode. Omskriften om Randers og Viborgs meget lignende store, smukke segl, der viser billedet af to mod hinanden vendte mænd i lange, folderige klæder, lyder således: *Sigillum seniorum de Randrus* og *Sigillum senatorum Wibergiensis civitatis*; Lemvigs gamle segl, som endnu var i brug 1584, kalder sig: *Sigillum senatorum de Leemvvig*.¹⁾ Fra skrevne kilder

fortrængt den ældre benævnelse. Hvilken betydning fjerdingerne havde for byernes administration fremgår bl. a. af, at efter Maribos 1488 givne stadsret består øvrigheden, der vælges af klostret, af en byfoged og 8 fjerdingsmænd, som træder i rådets sted. Et sådant forekommer først i det følgende århundrede. (Nye danske Mag. VI, 227, art. 12.) Jfr. dog med forbindelsen mellem reækning og reckenslûde de nedenfor s. 94, note 3 omtalte slesvigske embedsmænd af samme navn.

¹⁾ Afbildede i Danmarks Riges Historie. II, 86, 87, 89. Randers segl benyttes 1542 ved et af rådet alene udstædt brev. Hübertz, Aktst. vedk. Staden og Stiftet Århus. I, 137—38. Seglet er i Neckelmann, Om Kommunevæsen. S. 25—26 urigtig opfattet som »de 24 mænds« (oldinges) segl.

hører vi om senatorer i Ribe, hvor de ved to omtrent enslydende kongebreve fra 1252 og 1266 får ret til at udstæde vedtægter og forordninger i forbindelse med rådmændene og fogeden, og endnu 1320 fandtes der senatorer i byen.¹⁾ I Odense nævnes så sent som 1337²⁾ en senator, og indledningen til Flensborgs danske stadsret fra 1284 fortæller, at den er givet af oldermænd, rådmænd og alle hymænd. Både her og i Ribe forekommer altså de to arter af embedsmænd, de gamle og de nye, jævnsides, og ret naturlig påtrænger sig derfor det spørgsmål, hvorledes deres indbyrdes forhold har været.

Det er lidet sandsynligt, at de to betegnelser er en pleonasme og i virkeligheden dækker hinanden, heller ikke forekommer det mig rimeligt i seniorerne at se gildernes oldermænd. Af navneligheden lader sig intet slutte. Også i England hed både byråderne og gildernes forstandere oldermen og faldt ingenlunde altid sammen. I London f. ex. var de første ligesom seniorerne i Slesvig knyttede til den lokale inddeling i wards og valgtes af disse.³⁾

Man vilde desuden efter denne fortolkning tillægge gilderne en *direkte* indflydelse på byernes styrelse, der strider mod alt, hvad vi ellers ved. Jeg tvivler aldeles ikke på, at gilderne og da særlig Knudsgilderne i praxis har haft den allerstørste betydning. Deres medlemmer tilhørte jo netop overklassen, det lag af befolkningen hvoraf de styrende toges, og sikkert har de kommunale embedsmænd meget ofte tillige været oldermænd i gilderne således som den første kendte borgmester i Roskilde, der samtidig var oldermænd i Knudsgildet. Retslig bestod der derimod i ældre tid ingen forbindelse mellem gilde og kommune.

¹⁾ Terpager, Ripæ cimbricæ. S. 686—87, 87—88. Repert. I, 213 (tingsvidne udst. i forbindelse med rådet.)

²⁾ Repert. I. 292. Muligvis har han dog været gildeoldermann, da dokumentet på det afgørende sted har en lakune.

³⁾ Hegel, Städte u. Gilden der german. Völker. I, 75 f.

Gildebrødrene havde store sociale forrettigheder; i de skånske stæder gjaldt en broders ed endog 6 gange så meget som en almindelig borgers, men på én undtagelse nær havde gildets oldermænd som sådan ikke nogen af den skrevne ret hjemlet andel i byens styrelse.¹⁾ Denne undtagelse er Flensborg, hvor Knudsgildets oldermænd deltog i valget af nye rådmænd.²⁾ Men heraf kan dog ikke med sikkerhed sluttes, at de oldermænd, der nævnes i stadsrettens indledning, er identiske med gildernes, og i Ribe, hvis ældre forfatning vistnok er den bedst kendte af alle danske byers, vides gilderne ikke at have haft lod eller del i ledelsen af de offentlige anliggender.³⁾ Naturligst bliver det derfor at antage, at der har været en overgangstid, hvor det gamle og det nye bestod jævnsides, således som det også kendes enkelte steder i udlandet,⁴⁾ indtil endelig senatorerne forsvinder eller går op i rådet, med mindre man i dem vil se en slags formænd for rådet, altså forløbere for de senere borgmestre.⁵⁾

Sandsynligvis har der i mangfoldige andre byer end de få ovenfor nævnte existeret seniorer, uden at vi ved noget derom. At vort kendskab til dem i det hele er så ringe, har sin grund i, at de i løbet af det 13. århundredes

¹⁾ Jfr. om hele dette forhold Pappenheim, Die altdän. Schutzgilden. S. 428 ff. og Hegel. I, 75 o. o.

²⁾ Aldær man af Knutz gild mæth frammærst rathmenz rath scul rathmen i takæ oc af sættæ. Stadsretten, art. 124.

³⁾ Kinch. I, 66.

⁴⁾ F. ex. i Groningen, hvor der i 13. og måske 14. årh. både forekommer aldermanni eller seniores og consules. Hegel. II, 302.

⁵⁾ I Kiel kaldes rådets formand 1270 senator. Frensdorff, Stadt u. Gerichtsverfassung Lübecks. S. 110, note 33. Som en slags forsøg må det opfattes, når vi enkeltvis træffer de i Tyskland og Holland velkendte scabini (schöffen.) De forekommer kun to gange, nemlig i et kongebrev fra 1303 til advocatum et scabinos civitatis Lundensis (Dipl. Svec. II, 386—87. 1310 hedder det consules et cives, ibd. s. 632) og i et brev fra 1336—39 (?) udstædt af consules et schabini i København (K. D. I, 74; 1339 omtales kun consules, ibd. s. 75.)

sidste halvdel ganske fortrænges af en ny opdukkende institution, rådet. Dette står i nøje forbindelse med den stedse stigende betydning, påvirkningen fra Tyskland fik for vort land og specielt for vort købstadsvæsen. Slesvig stod tidligere i livlig forbindelse med vesttyske byer som Soest og Köln, men så vidt man kan se, har disse ikke øvet nogen indflydelse på byens forfatning, således som denne er udtrykt i den ældre stadsret, der må betragtes som ren national. De byer, der her kommer i betragtning, er så godt som udelukkende de såkaldte vendiske stæder med Lybæk i spidsen. Disse var i begyndelsen af 13. århundrede endnu i deres vorden, men hurtig udviklede der sig et rigt byliv langs Østersøens sydkyst, og gennem de talrige handelsprivilegier, kongerne fra Abels tid med gavmild hånd uddelte til de fremmede købmænd, åbnede Danmark selv døren for dem. De var farlige konkurrenter og sikkert til ubodelig skade for den danske handel, men på den anden side vilde det være borneret at nægte, at den senere danske købstadsforfatning skylder dem meget. Snarere må man undre sig over, at påvirkningen ikke var så overmægtig, at den helt dræbte den nationale retsudvikling, thi dette var yderst sjældent tilfældet. Medens lybsk ret efterhånden bredte sig til en stor del af Østersøbyerne, indførtes den fuldstændig kun i en eneste dansk by nemlig Tønder,¹⁾ og når man tilføjer, at Ribes stadsret fra 1269 foruden på jyske lov tillige bygger på lybsk ret, gives der ikke flere eksempler på en direkte overføring af denne retskilde. Om forholdet mellem Riberretten og den lybske ret skriver en af den sidstnævntes bedste kendere:²⁾ »Ingen artikel er uforandret overført fra kilden, intetsteds har man

¹⁾ På hertug Abels og borgernes bøn lader Lybæk 1243 udfærdige den nu i det kgl. bibliotek bevarede afskrift af stadsretten. Hasse, Schleswig-Holst.-Lauenbg. Urkunden u. Regesten. I, 283.

²⁾ Frensdorff i Hans. Geschichtsblätter. 1883, 95. Jfr. om stadsretten Hasse, Die Quellen d. Ripener Stadtrechts samt dr. Sechers anmeldelse i Hist. Tidsskr. 5. R. IV, 480 ff.

indskrænket sig til en blot og har kopiering.« Jeg tror, man har lov til at give denne sætning en mere udvidet adresse og kan overføre den på forholdet mellem dansk og tysk købstadsvæsen overhovedet.

Rådmænd eller consules, som deres latinske fra Italien hentede navn var, træffes i Tyskland vistnok tidligst i den westphalske by Soest, hvor de alt nævnes 1120,¹⁾ og breder sig i de følgende 100 år til alle landets egne. I Danmark forekommer benævnelsen consules første gang i Ribe 1252, dernæst i Roskilde 1273, København 1275, Slesvig 1282, Flensborg 1284 osv. osv.²⁾ Tager man i betragtning, hvor yderst få dokumenter af den pågældende art, der er bevaret fra denne tid, bliver disse årstal naturligvis ret tilfældige, og der er intet til hinder for, at rådet alt kan have eksisteret adskillige år tidligere i disse og andre byer. Desuden kan man jo godt have kendt og haft rådmænd, uden at de nødvendigvis behøver at have figureret i stadens aktstykker som udstædere eller vidner, eller uden at de har båret navnet.³⁾ Karakteristisk er således forholdet i København; 1254 fastsættes, at stadsseglet skal bevares af to kaniker og andre af borgerne, »som have svoret trolig at bevogte seglet« (art. 12), 1294 er kanikerne afløste af fogeden på slottet og hans skriver, medens borgerne er blevne til »de to rådmænd, der bevogte seglet« (art. 20). I Roskildes stadsret fra 1268 tales der kun om borgere (cives) eller menighed (communitas) ligeoverfor kongens ombudsmand (exactor), men byen har alligevel et rådhus (pre-

¹⁾ Keutgen, *Untersuch. über d. Ursprung d. deutschen Stadtverfassung*. S. 222; 1188 findes de i Lybæk, 1190 i Hamborg, c. 1220—30 i Bremen. Bippin, *Gesch. von Bremen*. I, 383.

²⁾ *Terpæger*. S. 686—87. — *Repért.* I, 66. — *K. D.* I, 24. — *Dipl. Flensborg*. I, 11. — *Stadsretten*. Af samme grund som i Danmark nævnes rådet også meget sent i flere udenlandske byer; i Holland således første gang 1252 (i Dortrecht), i Høxter endog først 1276. *Hegel*. II, 254, 392.

³⁾ I Roskilde f. ex. udstædes også efter 1273 flere breve af *communitas civium*.

torium) (art. 12), hvilket dog skulde synes at betinge tilværelsen af et råd, som også træffes 5 år senere. *Rådmand* og *borgere* i Slesvig slutter 1282 en overenskomst med *borgerne* i Flensborg, men rådet forekommer allerede såvel i denne bys to år yngre danske stadsret som i den latinske text, der menes at være noget ældre.¹⁾

Hvorledes rådet er opstået, ved vi ikke. Så meget kan dog siges, at det ikke skylder en befaling eller en nådesbevisning fra byens overherre sin oprettelse; det er en absolut selvgroet institution, der af stadsretterne og privilegierne forudsættes som alt bestående. Da det som ovenfor omtalt enkelte steder findes jævnsides med de ældre senatorer eller seniorer, er det lidet sandsynligt, at det kan have udviklet sig af disse, og ligesålidt har det været et surrogat for de folkevalgte dommere, sandemænd og nævninge. Alt synes at tale for, at det er et direkte lån fra de tyske købstadsforfatninger, og rimeligvis har hensynet til det daglige handelsliv været af største betydning for dets fremkomst.²⁾ Så godt som alle vore ældre stadsretter fordrer nemlig nærværelsen af vidner, for at handelen kunde betragtes som gyldig og bindende for begge parter, og i rådet havde man jo netop en fast korporation, over for hvilken alle vigtigere forretninger kunde afgøres. Derfor hedder det f. ex. i Københavns stadsret, at overfor to rådmænds vidne stod enhver sag, gerning eller overenskomst fast (art. 27), og rådet i forening med fogeden fik domsret i alle sager, hvori det drejede sig om falske varer

¹⁾ Dipl. Flensborg. I, 11.

²⁾ I et privatbrev til pastor Crone (aftr. i Fyenske Saml. IX, 290—91) har Paludan-Müller fremsat den hypothese, at de fyenske købstæder skulde have dannet en særgruppe med Odense som centrum, hvor rådet havde udviklet sig af købstadadelen; »rådet er patriciatets frugt, ikke dets kilde«. Når P.-M. imidlertid mener, at det vilde være en bestyrkelse for denne teori, hvis det kunde påvises, at indtil Grevefejden ingen håndværker havde haft sæde i rådet, synes han at glemme, at dette jo i det hele taget var forbudt ved de almindelige forordninger.

eller falsk mønt (art. 6.) Hvad i Flensborg »loves og endes« for rådmændene, har samme kraft, som var det sket på tinge (danske text, art. 107), og den yngre slesvigske ret jævntiller ligefrem, »hvad der sker for rådet«, med »wynkop« (art. 103.)

Den anseelige række stadsretter fra tiden c. 1250—1350 giver en del oplysninger om rådets indre organisation m. m. Der er her, som man kunde vente, ret store individuelle uligheder. De sønderjydske stadsretter indeholder meget få af den slags efterretninger. Kun ved vi, at Flensborg havde 12 rådmænd (danske text, art. 104), og at Knudsgildets oldermand med de ældste rådmænds råd havde ret til at ind- og afsætte nye råder, med hvilket altså selve menigheden intet havde at skaffe.¹⁾ I København indsattes rådmændene af bispem, men den hårde straf for dem, der på andre vilkår anmassede sig stillingen — hovedlodsfortabelse (1294, art. 55) — kunde nok tyde på, at borgerne ikke var tilfredse hermed og søgte at få en stemme med i valget. Den meget karakteristiske troskabsed, den nyvalgte rådmænd skulde sværge bispem, er os opbevaret. Han skulde af sin hele formue søge at overholde de love og vedtægter, bispem havde givet staden, i sin virksomhed måtte han ikke lade sig lede af gunst og gave, men ene af stræben efter retfærdighed; fik han nys om noget anslag mod bispem liv og gods eller mod Roskilde kirke, skulde han skyndsomst lade ham det vide. Endelig måtte han ikke røbe rådets hemmelige forhandlinger for andre end bispem.²⁾ Det falder godt i tråd med denne ed og byens hele afhængige stilling, at slotsfogeden eller den, han sendte i sit sted, skulde overvære rådets forhandlinger; »de måtte intet begynde eller ende uden i hans nærvær«, og over-

¹⁾ Danske text, art. 124. Derfra i Åbenrås »stadtrecht«, art. 127.

²⁾ K. D. I, 61. 1294, art. 54 bestemmer, at den rådmænd, der tog mod bestikkelser, skulde betale det dobbelte beløb til bispem og sine medbrødre og desuden være æreløs.

trådtes forbudet, skulde alle deltagerne bøde sine tre mk. til bispen og staden.¹⁾

En langt friere og mere betydningsfuld plads indtog rådet i Ribe. Et godt bevis på den anseelse, det nød, er blandt mange andre, at den, der forså sig mod rådet eller dets bud, skulde bøde det dobbelte af, hvad der ellers var ret, og desuden give hver rådmænd en halv mark »til en høviskhed« (art. 30.) Er denne forrettighed iøjnefaldende og afvigende fra almindelig skik og brug, gælder det endnu mere om måden, hvorpå rådet var organiseret, et af de punkter hvor indflydelsen fra Lybæk stærkest kommer til syne. I Riberet art. 29 hedder det nemlig, at rådmændene årlig skal ombyttes, »således at 4 af de ældre fremdeles skal blive i embede det år, men afsættes det næste.« Denne ordning svarer ganske til den fra Lybæk og mangfoldige andre steder kendte deling af rådet i det »siddende« : det fungerende og det »gamle« råd; en deling der er ejendommelig for de tyske byer, medens den ellers er ukendt i Danmark, hvor det i det mindste i den senere tid må betragtes som regel, at pladserne i rådet var livsvarige, og ihændehaverne stadig i funktion.²⁾

I praksis foregik i Lybæk »rådsforandringen«, som det gængse udtryk for ombytningen var, således, at årlig en tredjedel af rådet trådte ud og for et år fritoges for så godt som alle forretninger for derpå, når hviletiden var til ende, atter i to år at deltage i byens styrelse, forudsat at

¹⁾ 1294, art. 21. I art. 77 omtales det sted, »ubi sedent consules et advocatus in consilio.«

²⁾ Muligvis har det dog været mere udbredt, end vore ret tarvelige kilder lader formode; 1484 hedder det således, at bymændene i Næstved skal have abbeden hos dem én gang om året, når de handler om borgmestre eller rådmænd, hvilket tyder på en årlig omvexling; jfr. en bestemmelse fra 1307, hvorved Erik Menved forbyder dem at bryde med gammel hævd og krænke klostret in institutione advocatorum et destitutione, consulum institutione et destitutione. (Scriptores. IV, 362, 340). Se desuden behandlingen af Kristian II's købstadslov nedenfor s. 61--62.

den enkelte rådmænd vedblivende havde sine medborgeres og kollegers tillid. Senere ned i tiden, da den kommunale administration yderligere udformedes, og der oprettedes en række specielle embeder og bestillinger, som gik på omgang mellem rådmændene, skrumpede rådsforandringen ind til at blive en ny fordeling af disse mellem rådets medlemmer.¹⁾ Selv om vi aldeles mangler den rige kundskab til alle detaljer, vi besidder for Lybæks vedkommende, kan der næppe være tvivl om, at den citerede artikel må forstås på den ovenfor skildrede måde, og at Ribe altså havde 12 rådmænd, af hvilke årlig 8 gjorde tjeneste, medens de øvrige, der i stadsretten kaldes, »de som blot ere skikkede til rådet«,²⁾ hvilede ud og kun undtagelsesvis deltog i forretningerne. Om en fuldstændig udtræden af rådet, som Kinch i sin fortræffelige bog om Ribe mener,³⁾ kan der efter analogien med udlandet at dømme ikke godt være tale, og en artikel i den yngre Riberret, der straffer den nyvalgte rådmænd, der ej vilde give den sædvanlige indgangskost, med, at han aldrig en anden gang skal udkejses til sådan hæder og værdighed, som den danske text udtrykker sig, kan ikke anføres som bevis herimod. Heller ikke i Lybæk var man altid sikker på igen at blive kåret ind i rådet, selvom genoptagelsen end var det normale.⁴⁾ Hvor længe dette ret kunstige ombytningsystem har holdt sig, er usikkert, men selve artiklen og dermed vel også skikken er forsvunden i Kristoffer af Bajerns ellers næsten enslydende stadfæstelse af den ældre ret i 1443.⁵⁾ I begyndelsen af

¹⁾ Frensdorff. I. c. S. 101—09.

²⁾ Illi qui modo sunt ad consilium deputati (art. 28), jfr. L. R. illi qui consules fuerunt (Rosenvinge. V, XXXVII.)

³⁾ I, 618—19. Eller synes at mene. Hans udtryk forekommer mig nemlig noget uklare.

⁴⁾ Novicius qui consul crearetur. — Jfr. Frensdorff. I. c. S. 106: Der Wiedereintritt war daher nicht selbstverständlich, sondern unterlag noch der Prüfung des Collegiums (o: det udvalg, der besatte de ledige pladser.)

⁵⁾ Kinch. I, 318—19, 618—19.

16. århundrede søgte borgerne at få den optaget påny, således at de hvert år skulde vælge 4 rådmænd, men det lykkedes dem ikke at gennemføre deres ønsker. Hvem der foretog de egentlige nyvalg af rådmænd — eller besatte de årlig ledigblivende fire pladser, — vides ikke; muligvis har det været borgerne, men i betragtning af den meget betydelige rolle, rådet spillede, bliver det dog mere sandsynligt, at det har suppleret sig selv, således som det udtrykkelig fastsloges ved Kristian II's privilegium af 1517.¹⁾

Selvsuppleringen kan første gang med sikkerhed påvises i det Malmø af Magnus Smek 1353 givne privilegium, der betegner sig som identisk med de rettigheder, Lunde borgere nød, og er kilden til de privilegier, Valdemar Atterdag 1360—61 udstødte til forskellige skånske og hallandske byer. Dets artikel 1 lyder: »Når nogen af rådmændene i Malmø dør, skulle de øvrige rådmænd have fuldmagt til at udkåre en anden i hans sted til deres rådslagninger«. ²⁾ Denne fremgangsmåde må betragtes som gennemført i de fleste byer i slutningen af middelalderen. Den fastsloges således for Københavns vedkommende i Kristoffer af Bajerns stadsret af 1443 (kap. V, art. 21), gik derfra over i kong Kristoffers almindelige stadsret og findes i adskillige af de hinanden meget lignende privilegier, denne konge gav en række byer.³⁾ Jeg kender kun én undtagelse fra regelen, nemlig Odense. Også her havde rådet 1454 fået selvsuppleringsret, men 1495 forandredes dette til, at ved vakancer skulde byens 15 rodemeste »efter almuens råd udvælge fire vedertingsmænd«, som de anså

¹⁾ Suhms nye Samlinger. I, 167—68.

²⁾ Priv. 1353. Repert. II, 21—22. Priv. 1360—61. Malmø og Lund (Rosenvinge. V, 70, 64), Halmstad (Richardson, Hallandia. S. 126) og Ronneby. (Fornyeelse fra 1387 i Danske Mag. 5. R. I, 159, art. 5.) De to sidste medtager borgmestre. Jfr. desuden art. 2 i Malmø-Landskronepriv. af 1415 (Rosenvinge. V, 85.)

³⁾ Roskilde-Holbæk-Storeheddinge 1441, art. 5, Slagelse, Vordingborg, Ringsted, Præstø, Slangerup 1441 ²/₁ (Repert.), Skelskør (Friis-Edvarsen. S. 379—80) m. m. Jfr. s. 27, note 3.

for duelige rådsæmner, og en af dem var rådet pligtig til at tage.¹⁾ Om denne interessante valg måde virkelig har stået sin prøve, kan uheldigvis ikke afgøres; de femten rodemestre, der indførtes ved samme lejlighed, holder sig derimod meget længe. I den forløbne tid havde der imidlertid fundet en meget naturlig udvikling sted indenfor rådet, idet der i spidsen for det var trådt i reglen to borgmestre, proconsules som deres latinske navn var. Takket være den større rigdom på aktstykker vedrørende byerne er vi istand til indenfor et forholdsvis kort tidsrum at kunne angive en række begyndelsesår for borgmesterstillingen i forskellige stæder. De nævnes første gang:

1342 i Slesvig (Schröder, Beschreib. d. Stadt. S. Till. S. 55.)

1345 i Varberg (?) (Urk.buch d. Stadt Lübeck. II, 761—62.)

1349 i Ribe (Nyrop, Gildes- og Lavsskraaer. II, 1.)

1349 i Roskilde (Repert. I, 369.)

1350 i København (Repert. I, 375.)

1353 i Lund (Urk.buch d. Stadt Lübeck. III, 184.)

1358 i Ålborg (Ibd. S. 306.)

1368 i Falsterbo (Ibd. S. 700.)²⁾

Ligesom ved rådet synes der i begyndelsen at have været noget vist tilfældigt over borgmesterembedet, da der

¹⁾ Rosenvinge. V, 211, 14.

²⁾ Endnu tidligere forekommer de i Halmstad 1327 (Forhandlingar rör. Halland. S. 55), Lund 1337 (Repert. I, 288) og Ålborg (stadsrettens art. 14), men de pågældende aktstykker er alene bevarede i senere oversættelser og uddrag, og længere ned i tiden var man så tilvant med udtrykket: Borgmester og råd, at man uden videre indskød det i de ældre lovtexter. Muligvis er dog Lund pålidelig. Endvidere forekommer proconsules og consules allerede i et aktstykke fra 1256, hvorved hertug Valdemar overlader consules et præ. i Slesvig at vælge en byfoged (byvagh), sicut ab antiquo habuerunt. Brevet kendes dog kun gennem en fra den slesvigske samler Ulr. Petersen stammende afskrift og må karakteriseres som meget upålideligt, både hvad realiteten (byfogedvalget), som først c. 1400 ellers overlades borgerne jfr. nedenfor, og formaliteten (nævnelser af rådmænd før borgmestre) angår. Se Hasse, Das Schleswiger Stadtrecht. S. 18 f. (brevet trykt s. 127) og Secher i Hist. Tidsskr., 5. R. II, 212—13, der gør opmærksom på, at brevet ej som foreslået af Hasse kan tilhøre 1356.

forekommer flere eksempler på, at aktstykker fra de ovenfor nævnte byer i den første tid er blevne udstædte af rådmændene alene, men efterhånden antager praxis dog fastere former. Hvor hurtig stillingen bredte sig til alle egne af landet, fremgår noksom af, at ved c. 1400 havde selv små flækker som Laholm (1399) og Søborg (1405) borgmestre.¹⁾

Det gælder om borgmestrene som om rådmændene, at embedet ikke skylder statsmagten sin opståen, men har udviklet sig indenfor byen selv eller rettere, at i det mindste navnet og rimeligvis også bestillingen er overført fra Tyskland, hvor det længe havde været kendt. I Lybæk forekommer borgmestre således allerede 1256, i Hamborg 1269, i Wismar c. 1260 (sikkert 1284), i Stralsund 1293 osv.²⁾

Man kan dog trygt påstå, at vi selv uden påvirkningen fra Tyskland vilde have fået borgmestre, om end navnet måske var bleven et andet. Thi det siger sig selv, at der i spidsen for enhver administrativ og dømmende forsamling altid maa være en formand eller ordfører, der kan lede forhandlingerne. Dette gælder i vore dage, det gælder ikke mindre i middelalderen, hvor foreningslivet var så højt udviklet, at enhver korporation ganske naturlig antog karakteren af et gilde eller lav, og et gilde uden oldermænd eller styre var utænkeligt. Middelalderens byråd, consortium consulatus som Malmøs betegnende kaldtes, frembyder da også flere lighedspunkter med gilder og lav. Ligesom i disse var det, som vi alt ovenfor har set ved skildringen af byrådet i Ribe og senere nærmere skal undersøge, skik, at den nyvalgte rådmænd gjorde sit igangsgilde, rådmandskosten. Meget lærerig er desuden en vedtægt fra 1342, hvorved Slesvigs magistrat bestemte, at døde en rådmænd, skulde hver af hans embeds-

¹⁾ Molbech og Petersen, Danske Diplomer. S. 78, 201—02.

²⁾ Frensdorff, l. c. S. 109, note 33. Hans, Geschichtsquellen. II, XXX. Den hyppigste og senere ene forekommende benævnelse er proconsul, i ældre tid også magister consulum, burgensium, civium. Det tyske navn borghermestere forekommer alt 1298 i Lybæk.

brødre give en sterling til sjælemesse, samt at enhver var pligtig til at overvære de messer, der årlig ved Petersdags-tide skulde læses i Gråbrødrekirke for de afdøde rådmænd.¹⁾ Mod denne hypothese, at borgmestrene skulde svare til og have udviklet sig analogt med gildernes oldermænd, kunde man indvende, at gildet jo dog kun havde én oldermænd, medens der i det mindste i den senere tid og sandsynligvis også oprindelig næsten altid var to borgmestre i byen. Jeg indrømmer, at lignelsen halter noget, men kan dog til dens forsvar fremføre, dels at der i det 15. århundrede eksisterede flere gilder med to oldermænd, dels at i vedtægten fra 1342 nævnes der udtrykkelig kun én borgmester; det samme er tilfældet i et en menneskealder yngre aktstykke fra Flensborg og er heller ikke senere ualminde- ligt.²⁾ I det hele taget indtager Slesvig dog en særstilling mellem de danske købstæder, thi medens det ellers i 15. århundrede var det normale, at borgmestrene ligesåvel som rådmændene beklædte deres embede for livstid, valgtes i denne by årlig to borgmestre mellem de 8 rådmænd, der styrede staden. Ganske vist var valget nærmest nominelt, da den samme næsten altid toges til første borgmester, men selve princippet er dog stærkt afvigende fra den sædvanlige skik og brug, hvorimod det er nøje beslægtet med den i Tyskland gængse praxis.³⁾ Betegnende er det også, at Slesvig foruden Tønder er den eneste by indenfor vort lands gamle grændser, der har haft en Rolandsstøtte, den for de tyske stæders torve så karakteristiske prydelser.⁴⁾

¹⁾ Schröder, Beschreibung. Till. S. 55. Gråbrødrekirke stod i det hele i et meget nøje forhold til rådet, jfr. Sach, Gesch. d. Stadt Schleswig. S. 82.

²⁾ 1379 stiftes Gertrudsgildet consilio . . . proconsulis et aliorum consulum. Dúbl. Flensborg. I, 101.

³⁾ Sach, l. c. S. 169—70. Om rådets organisation, s. 118 ff. Også de andre kommunale embeder gik efter tysk skik på omgang mellem rådet. Jfr. dog forholdene i Næstved (s. 45, n. 2) og Odense (s. 52, n. 2).

⁴⁾ Af en notits i Flensborg Avis (1898 ²⁴/₂) ser jeg, at Tønders Rolandsfigur nu er afgivet til Thaulowmuseet i Kiel.

Hvilken stilling borgmestrene indtog, om de blot var rådets naturlige formænd, eller om en del af dettes magt allerede så tidlig som c. 1400 var gået over til dem, er det umuligt at afgøre. Det første er dog det rimeligste, da de jo direkte er udgåede af rådet; Flensborg havde således i slutningen af det 13. århundrede 12 rådmænd, i midten af det 16. 2 borgmestre og 10 rådmænd.¹⁾ Ligeledes vides så godt som intet om, af hvem eller hvorledes de valgtes. Så meget kan man dog se, at borgerne må have haft en stemme med, thi forordningen af 1422 forbyder dem at afsætte borgmestrene, med mindre de kunde bevise for kongen og rigsrådet, at det var til rigets og byens bedste.²⁾ Desuden kendes enkelte privilegier, hvorved kongerne direkte indrømmer borgerne ret til selv at vælge borgmestre, således for Korsør og fra Kong Hans' tid for Kalundborg.³⁾

Tidlig har imidlertid kongen grebet ind til skade for borgernes frie valg, hvad der unægtelig taler for, at borgmestrene ikke blot var formænd i rådet, men tillige købstædernes egentlige ledere. I de tidligere omtalte privilegier fra begyndelsen af Kristoffer af Bajerens regering forbeholder kongen sig nemlig »magt borgmestre at sætte i og af, når os tykkes, og behov gøres.«⁴⁾ Det må fra denne tid af betragtes som almindelig praxis, at den offentlige indsættelse tilkom kongen, til hvem der aflagdes troskabsed, medens dog byen selv enten gennem rådet alene eller gennem det samlede borgerskab havde indflydelse på valget. Fra årene umiddelbart før 1536 haves et par eksempler herpå. Et privilegium for Hjørring fra 1505 bestemmer, at ingen lens-

¹⁾ Zeitschr. f. Schleswig-holst. Gesch. IV, 77.

²⁾ Geheimearch. Aarsberetng. V, 58, art. 2. »Borgerne og menigheden«.

³⁾ Repert. 1425 ²⁶/₁₁, Paludan, Beskr. over Staden K. S. 43—44.

⁴⁾ Hvorvidt man ved de privilegier, der intet indeholder om kongens ret, kan forudsætte, at valgretten lå hos menigheden, vover jeg ej at afgøre.

mand, der havde byen i forlening, skulde sætte anden borgmester end den, borgerne og rådet udvalgte, og 1532 fik lensmanden ordre til »med borgernes samtykke« at indsætte en ny borgmester i Skagen.¹⁾ Kun undtagelsesvis greb regeringen ind og fastsatte nærmere regler, således som tilfældet var i Odense. For at gøre ende på en strid mellem magistraten og borgerne bestemte Kristian I, at ved vakancer skulde den overlevende borgmester sammen med rådet vælge to rådmænd og præsentere dem for kongen, i hvis hånd det endelige valg og stadfæstelsen lå.²⁾ Af langt mere vidtrækkende betydning var imidlertid det privilegium, hvormed Frederik I 1526 søgte at vinde Københavns og Malmøs borgere. For at lette magistraten dens arbejde forøgede kongen den med to borgmestre, således at den nu skulde bestå af 12 rådmænd og 4 borgmestre, og hvad der var ulige vigtigere, disse sidste skulde »æskes og tilkejses« af borgerne, hvorefter de måtte sværge kongen troskabsed. På grund af den fremskudte plads, borgmestrene indtog i det kommunale liv, gav denne benådning de to byer en meget selvstændig stilling og svækkede al kontrol fra oven. Følgerne undlod som bekendt heller ikke at vise sig, og regeringen, der var bleven klog af skade, skyndte sig med at gøre ende på et så farligt experiment. I det privilegium Kristian III 1536 gav København, forbeholder han sig såvel rådighed over byens fæstningsværker og skyts som ret til at »sætte« borgmestre og råd, der kunde være ham »tro og nyttige«.³⁾

¹⁾ Hjørring: »Diverse Dokumenter« (P. A. V.). Officiel kopi fra beg. af det 18. årh. Frederik I's Danske Reg. S. 415.

²⁾ Rosenvinge. V, 211. Tillige skulde bestillingen være livsvarig, hvoraf måske kan sluttes, at den tidligere gik på omgang.

³⁾ Frederik I's Danske Reg. S. 122. K. D. I, 366 og 388—89. I et brev fra Ove Bille til sin broder fra 1536 fortæller bispen, at kongen har »forordnet et nyt råd og borgmestre« (Rørdams Monumenta. I, 245.) Priv. fra 1526 udleveredes dog ikke, da det endnu findes

Ved overgangen til den nyere tid kan man efter det ovenfor nævnte betragte det som almen gældende regel, at rådet supplerede sig selv, medens kongen udnævnte borgmestrene, omend menigheden havde indflydelse på valget. Spørgsmålet bliver nu, hvem der kunde blive rådmænd og derved borgmester. Thi man har sikkert lov til dengang som senere at gå ud fra, at man yderst sjældent gjorde en udenrådsmand til borgmester. En vis grad af velstand må have været en absolut betingelse for at kunne komme ind i rådet, da bestillingen var ulønnet afset fra de foreløbig næppe store sportler, og megen tid kunde ved den stjæles fra det private erhverv. Rigdom alene var dog ikke tilstrækkelig, den måtte også erhverves på en særlig måde, idet håndværkerne var udelukkede fra sæde i rådet, der således ene rekruteredes fra købmandsstanden.

Denne indskrænkning af valgbarheden fremtræder tidligst i Erik af Pommerns forordning fra 1422, som overhovedet indleder og ligger til grund for de følgende tiders købstadlovgivning, hvorved byens borgere deltes i de to klasser, købmænd og håndværkere. Borgmestre og rådmænd måtte ifølge denne forordning ikke tages af »embedsmændene«, men blandt »andre borgere og købmænd«. I praxis fortolkedes dette vist tidlig således, at håndværkere for at blive kvalificerede til rådmænd måtte opgive deres bestilling.¹⁾

Denne bestemmelse, der måtte give rådet et stærkt aristokratisk præg, såvidt det efter vore små forhold var gør ligt, var som meget andet et lån fra syd. Derimod

i rådstuearkivet, og hvad rådmandsvalget angår, har dette sikkert været en øjeblikksbestemmelse, da det ellers altid senere foretoges af rådet selv, jfr. s. 64—65. — Om en lignende begunstiging for en enkelt by (Varberg?) fra 1535 se Danske Mag. 3. R. V, 127 jfr. VI, 35.

¹⁾ Geheimearch. Aarsberetng. V, 58, art. 2. Den mildnende bestemmelse findes f. ex. i kong Hans' og Frederik I's privilegier for Odense af 1495 og 1525. (Rosenvinge. V, 214, Vedel-Simonsen, Bidrag til O. Byes Hist. II. 1, 162.)

omtales aldrig det i mange tyske byer gældende forbud mod, at nære slægtninge samtidig sad i rådet, og ligesålidt kendes betingelsen om ægte byrd eller den fordring, at rådmændene skulde være bofaste mænd, således som det krævedes i Sverige efter Magnus Erikssøns almindelige bylov.¹⁾ Begge dele er vel bleven opfattet som noget ret selvfølgeligt.

Efter den samme bylov skulde halvdelen af rådet i de svenske stæder være Tyskere. Til dette for folkets nationale følelse så krænkende bud, der tyder på en overvættes stor indvandring, haves intet sidestykke i Danmark. Selvfølgelig optoges der også her talrige fremmede i forskellige stæders magistrater, og man skal ty til småbyer som Nykøbing på Mors, hvis råd i femtende århundrede er ret godt kendt gennem den bevarede brevbog fra Dueholm kloster, for at finde en række rådmænd, hvis navne viser en ublandet dansk herkomst. At den tyske indflydelse en tid lang har været meget stærk, ser man blandt andet af, at c. 1400 brugte både København og Malmø et segl med plattysk omskrift, men tysk blev dog ikke disse byers officielle sprog.²⁾ Påbuddet om de tyske rådmænd i Sverige ophævedes 1471, og samtidig mærkes en lignende national bevægelse herhjemme, da det i kong Hans' håndfæstning (art. 23) forbydes fremmede at være borgmestre, rådmænd, toldere, kæmnere, byskrivere eller byfogeder. Efter kongens død klagede rigsrådet over, at denne artikel ikke var bleven overholdt, og mangfoldige tyske navne figurerer stadig på rådslisterne, selvom flere af disse mænd naturligvis godt kan have været efterkommere af indvandrede.³⁾ At tendensen dog gik i den i håndfæstningen anslåede retning, er utvivlsomt; selv i en by med saa talrig en fremmed-

¹⁾ Odhner, Bidrag till de Svenska städernas hist. före 1633. S. 28 f.

²⁾ Tegninger af seglene i Henry Petersens materialsamling i Rigsarkivet, som hans efterladte velvilligst har tilladt mig at benytte.

³⁾ Allen, De tre nord. Rigers Hist. II, 591.

befolkning som Helsingør er langt den største del af borgmestre og rådmænd i 16. og 17. århundrede danske.

Den på de foregående sider givne oversigt over byrådets sammensætning og karakter er udelukkende bygget på kilder ældre end 1536. Da dette år i og for sig ikke betegner nogen revolution af byforfatningerne, men disse tværtimod bevarer det præg, udviklingen i middelalderens sidste århundrede havde givet dem, er fremstillingen i det hele gyldig for den følgende tid, hvor den dog kan uddybes og fuldstændiggøres meget betydelig, hvorfor jeg har foretrukket at behandle perioden 1536—1619 for sig, dog således at de enkelte ældre spredte oplysninger, der haves om rådets indtægtskilder, dets møder og indre organisation, er benyttede i den mere detaillerede skildring, der for 16. århundredes vedkommende kan gives af disse forhold. Inden vi går over til denne, vil vi dog kortelig se, hvilken plads rådet indtog i byforfatningen, hvilken myndighed det sad inde med ved tiden c. 1500, så meget mere som det bevarer denne stilling næsten uantastet til forordningen af 1619.

Rådets indflydelse på ledelsen af byens daglige styrelse må have udviklet sig på bekostning dels af borgernes dels af ombudsmandens — altså landsherrens — rettigheder, og for den sidstes vedkommende kan udviklingen tydelig spores ved sammenligning mellem de forskællige stadsretter. Afsærlig betydning for en sådan undersøgelse er den sønderjydske stadsretsgruppe omfattende byerne Slesvig, Flensborg, Åbenrå og Haderslev jævnført indbyrdes og med deres hovedkilde, den ældre slesvigske byret. Fremmed påvirkning har ikke gjort sig gældende her som i Ribe, og ingen gejstlig herre søger som i København at holde borgernes selvstændighedstrang i ave. Karakteristiske er således bestemmelserne om rådets virksomhed som formynder og opbevarer af herreløst gods. De er næsten ganske enslydende, men i den ældste (latinske) flensborgske text og i den haderslevske optræder rådet i forbindelse med ombudsmanden, som

derimod ikke nævnes i de andre.¹⁾ I Åbenrå er rådets myndighed overfor fogeden endog så stor, at han ikke kan rejse nogen tiltale i større sager uden dets samtykke (art. 53.) Oplysende for kommunalselvstændighedens og derved for rådsstyrets væxt i løbet af 13.—14. århundrede er også de artikler i den ældre slesvigske stadsret, der omhandler håndværkernes afgift, sammenholdte med de tilsvarende i den yngre redaktion. Artiklernes ordlyd er næsten ganske uforandret, men medens bagerne og slagterne tidligere betalte deres afgifter til kongen, tilfalder de nu byen. Ligeledes er den bøde, der efter den ældre ret gaves til kongen for forsømt vagthold, gået over til staden, der også har fået andel i de bøder, borgerne måtte give, når der opstod ildløs i deres huse. Endvidere krævede den ældre ret ombudsmandens tilladelse til at opføre bygninger i eller udover Slien, »fordi floden er kongens«, senere betingedes opførelsen af borgernes »vilje og forlov.«²⁾

Alle disse eksempler viser tilstrækkelig, at der er foregået en større forskydning af magtfordelingen mellem landsherren og borgerne til fordel for de sidstnævnte, og det må i overensstemmelse med hele tidens statsretlige udvikling, der gik i stærkt aristokratisk retning, antages, at de væsentligste af menighedens rettigheder sædvanemæssig er blevne udøvede af rådet. Bevægelsens retning ses tydelig, når man undersøger, hvem den lovgivende magt i køb-

¹⁾ Flensborgs danske text. art. 10, lat. text. art. 19, Haderslevs str. art. 13, Åbenrå skrå art. 30 (formyndet), yngre slesvigske str. art. 21 — Fl. d. t. art. 95, l. t. 17, H. 11, Å. 29, y. sl. str. 19 (tilsyn med herreløst gods.)

²⁾ Sl. æ. str. art. 32, 33, 34, jfr. y. str. 43, 44, 46 (håndværksafgifter.) Sl. æ. str. art. 37—38 jfr. y. str. 57—58 (vagt- og brandpenge, hvilke sidste alt efter Flensb. d. text. art. 56 tilfalder både byen og kongen.) — Æ. str. art. 68 sine licentia exactoris jfr. y. str. 79 ane der borger wille vnde orloff. Sammenlign desuden Æ. str. art. 41 med den yngre redaktions art. 61, hvor udtrykket *platea regis* er erstattet med *der stad straten*; Flensbg. danske text art. 29 har endnu *hærscups gatæ*.

stæderne tilkom, thi i så henseende havde byerne fra gammel tid en betydelig autonomi. Næsten alle stadsretterne fra 13.—14. århundrede er jo nemlig ikke andet end optegnelser af de i byen gældende retsvedtægter, der har fået kongelig eller hertugelig bekræftelse. Dette fremgår ofte af retskilderne selv og kan palæografisk godtgøres for Riberrettens vedkommende, hvor det originale exemplar endnu er i behold og viser, at den kongelige stadfæstelse er skrevet med en anden hånd end selve teksten.¹⁾ Denne kommunale lovgivning standsede naturligvis ikke ved stadsretternes udstædelse; mangfoldige nye forhold, der dukkede op, eftersom byen tiltog i væxt, måtte nødvendigvis gøre nye vedtægter eller vilkår, den gamle fra tysk hentede benævnelse for disse af borgerne selv givne smålove og politiforordninger. For at klargøre, ved hvis initiativ disse udstædtes, er det nødvendigt et øjeblik at søge udenfor de sønderjydske stadsretter. I sin ældste skikkelse er byens lovgivningsret bevaret i Roskilde stadsret fra 1268, der som ovenfor berørt endnu ikke kender byrådet. Den bestemmer, at når noget »skal ordnes fra nyt«, skal det ske efter ombudsmandens og borgernes endrægtige råd og samtykke (art. 16.) I mere fremskredne byer som Ribe var dette standpunkt dog allerede dengang forladt, thi efter et 1252 givet og ofte senere stadfæstet privilegium, hvis indhold gik over i stadsretten, skulde alt, hvorom oldermændene, rådet og fogeden var blevne enige stå ved magt trods borgernes mishag, og i Flensborg befalede hertug Erik 1324, at de bestemmelser og love, rådet gav til stadens og menighedens tarv, samt de vilkår, de udstædte »med de viseste af borgernes samtykke og vilje«, skulde overholdes af alle.²⁾ Her

¹⁾ Påvist af Secher i Universitetsjubilæets Blandinger. I, 141—42.

²⁾ Terpager, Ripæ cimbricæ. S. 686—87, 87—88, 89 (her alene rådet og fogeden); stadsrettens art. 32. Dipl. Flensborg. I, 20. Også Københavns stadsret fra 1294 (art. 75) tillægger rådet lovgivende myndighed, men rigtignok med den indskrænkning, at bispens stadfæstelse udfordres.

er borgernes medvirkning altså ganske svarende til udviklingen indenfor rigslovgivningen indskrænket til at omfatte de mere ansete af indbyggerne, og lignende forhold kendes også andetsteds fra. Ja, enkeltvis som i Æbeltoft betegnes byens segl endog som »de bedste borgeres« segl.¹⁾ Man kunde fristes til at sige, at regeringsformen her endnu var aristokratisk og ikke gået over til det oligarki, vi lærer at kende i det 15. århundredes almindelige stadsretter.

Efter disse lå en overvættets magt hos det nu af borgmestre og rådmænd bestående råd, hvis styrelse var heltud enevældig. Ganske vist optræder det næsten altid i forbindelse med »fogeden« eller »kongens foged«, hvilket i praxis vil sige byfogeden, men da dennes valg, som andetsteds skal vises, ofte var overladt rådet, har indskrænkningen næppe haft nogen reel betydning.

Såvel overfor kongen som overfor borgerne har magistraten stået meget frit. Retshistorisk finder dette sidste sin forklaring i, at næsten alle de kapitler i stadsretterne, der angår rådets stilling til menigheden, er tagne fra Københavns stadsret fra 1443, hvis vigtigste kilde atter er stadsretten fra 1294, som netop indrømmer rådet en betydelig magt og søger at gennemføre et meget skrappt regimente nedadtil, ganske vist under en nærgående kontrol fra bispens side, der dog slappes betydelig med tiden og mister sit odiose præg ved stadens overgang til kongen.

Kvintessentsen af magistratens magtstilling giver følgende artikel (71) af kong Hans' stadsret: »Foged, borgmestre og rådmænd i købstæderne skulle have fuldmagt at skikke og tillade godt regimente til stadens gavn og bestand; desligeste formene, forbyde og afværge stadens for-

²⁾ Sigillum. meliorum. cive. Eveltoft (Tidsskr. for Kunstindustri. 1893, 157.) Et udateret brev fra Kolding til Lybæk er udstædt af advocatus et consules ceterique meliores cives (Urk.buch d. Stadt Lübeck. I, 670—71.)

fang, skade og fordærv, besynderlig skadelige gilder og bestotelige samfund med embede og oldermænd.«¹⁾

Bestemmelsen kan, såvidt den vedrører gilderne, føres tilbage til Københavns stadsret 1294, art. 1, hvorimod magistratens indflydelse på lavene vist tidligst træffes i Malmøs privilegium fra 1353, efter hvilket rådet »skal fuldmægtig være at skikke alle embeder«, hvad på andet dansk omtrent vil sige, at det skal udstæde lavskræerne, indsætte oldermænd og kontrollere lavsmøderne gennem bisidderne.²⁾

Såvel det samlede råd som dets enkelte medlemmer var ved strænge straffe beskyrmede mod mulige overgreb fra borgernes side. For ærekrænkende beskyldninger eller tiltale var der sat en enkelt 40 mks. bøde eller omtrent det tredobbelte af straffen for samme forseelse mod en almindelig borger; den, der overløb dem med »vred hu eller ukvemsord«, straffedes med en tredobbelte 40 mks. bøde, og skred man fra ord til handling og sårede dem, gjaldt det gærningsmandens hals og hovedlod.³⁾ Endelig var det på det strængeste forbudt at gøre »samling eller opløb«, c: holde møder uden magistratens vidende; hovedmanden straffedes med livet, deltagerne med bøder, thi havde man noget at klage over, burde man henvende sig til rådet.⁴⁾

¹⁾ Jfr. Kbhs str. af 1443, kap. I, art. 3. = K. Kristoffers str. art. 25.

²⁾ Repert. II, 21. Herfra er bestemmelsen gået over i de skånske privilegier fra 1360—61 samt i flere andre. I fællespriv. for de sjællandske købstæder bestemmes, at hvis nogen håndværksmand farer »uskællig med sin håndtering«, skal rådet med fogedens hjælp tage sig af sagen. Jfr. desuden de højst ejendommelige genbreve fra lavene i Malmø, hvorved de forpligter sig til troskab og lydighed mod rådet. (Nyrop, Gildes- og Lavsskraaer. II, 62, 76, 78.)

³⁾ K. Hans str. art. 17. — K. Hans str. art. 113 = k. Kristoffers str. art. 63 = Kbhs str. 1443, kap. V, art. 38.

⁴⁾ K. Hans str. art. 97—98 = k. Kristoffers str. art. 47 = Kbh. str. 1443, kap. V, art. 12 = str. 1294, art. 44.

I virkeligheden er det dog sandsynligt, at borgerne har haft større del i stadens styrelse, end vore kilder og navnlig stadsretterne lader formode. Der kendes ikke ganske få »vilkår og vider« udstædte af borgmestre, råd og menige almue, som det gængse udtryk var, rådstuemøder omtales stundom, og netop ved overgangen fra det 15. til det 16. århundrede begynder en slags borgerrepræsentation at vise sig i de såkaldte 24 mænd. Trods dette tager man alligevel ikke fejl, når man karakteriserer forfatningen som i høj grad aristokratisk.

Idet vi går over til rådets historie i årene 1536—1619, må det atter betones, at dets stilling er resultatet af foregående århundreders udvikling. Dets magt var uforandret, thi det var stadig de middelalderlige stadsretter, ganske vist supplerede med lovgivningen fra Kristian III's tid delvis samlet i Koldingrecessen af 1558, der dannede retsgrundlaget, dog således at regeringen mere og mere greb omformende og kontrollerende ind. Det er på disse administrative befalinger samt på oplysninger hentede fra byernes egen praxis, som den viser sig i stadsbøger, retsprotokoller og kæmnerregnskaber, at fremstillingen fra nu af må bygges. Men heraf følger, at den bortset fra sin større fuldstændighed har en noget anden karakter end skildringen af forholdene i den foregående periode, der næsten udelukkende hvilede på stadsretterne. Disse viser os nemlig alene, hvorledes ordningen *skulde være*, vore nye kilder derimod, *hvorledes den var*.

Dog findes der et brud på den kontinuitet, med hvilken vore byforfatninger udviklede sig fra midten af det 13. århundrede til Kristian IV's dage. Men bruddet heledes hurtigt og satte hverken ar eller mærker. Det var Kristian II's købstadlov fra 1522. Det ligger nær at sammenligne denne med Kristian IV's reformer specielt med forordningen af 1619. Begge er de revolutionære, eftersom de bryder med den ældre udvikling; begge må de karakteriseres som monarkisk-demokratiske, idet de samtidig tilsigter at skaffe såvel

kronen som borgerne, den menige almue, større indflydelse på byens styrelse, således imidlertid at forordningen af 1619 ubetinget betoner det demokratiske princip stærkere, det monarkiske svagere end sin forgænger. Også midlerne er forskellige. Forordningen af 1619 går absolut grundigt og mest gennemgribende til værks. Den udskiller forskellige af rådets funktioner og overdrager dem til nyskabte embedsmænd som overformynderne og overkøbmændene, hvorimod købstadloven lader dets myndighed nedadtil urørt, ja øger den, idet bytinget afskaffes, og rådstueretten bliver den eneste domstol; fra den var der atter appel til rådstueretten i hver enkelt provins' hovedby.¹⁾ Men til gengæld søger den ved hyppig at bringe nye elementer ind i rådet at sætte en stopper for en altfor udpræget kasteånd og give de skiftende opfattelser lejlighed til at komme til orde. Thi medens det i det mindste på denne tid må betragtes som almindelig gennemført, at borgmestrene beskikkedes af kongen og borgerne i forening, at rådet supplerede sig selv, samt at embederne var livsvarige, indfører købstadloven nye, delvis fra Holland hentede valgmetoder. Ejendommelig nok var ordningen ikke den samme for hele riget.²⁾ Fælles er ganske vist, at der i

¹⁾ Kap. 5. (Rosenvinge. IV, 77).

²⁾ Rosenvinges udgave og forbemærkninger (IV, XXIV—XXV) er noget vildledende. Loven har virkelig været udstædt i flere redaktioner, af hvilke den jydsk og skånske endnu findes bevarede i original, den jydsk i det håndskrift, der ligger til grund for Rosenvinges udgave (A. M. 30, 4° [ej folio som hos Rv.]), den skånske i Malmø byarkiv (en af cand. Jessen taget afskrift i Additamenta. 296, fol. U. B.). Rækkefølgen i de artikler, der her interesserer os, er i det sidstnævnte Rv. 1, 4, (3), (4), (6), (7), (8), og nærmest til det slutter sig i så henseende den sjællandske og fyenske redaktion (Uldall. 255, 4°, og Rv.'s »håndskr. i Geheimearch.«). Da jeg ikke har underkastet loven et nøjere studium, tør jeg ikke udtale nogen begrundet mening om, hvorvidt der bag de to systemer skulde ligge ældre lokalforskæl. Besynderligt er det, at den hollandske indflydelse spores så stærkt i den østlige gruppe. (Jfr. Rosenvinge. IV, XXV, note 3.)

stedet for byfogden efter hollandsk forbillede træder en skult, som udnævnes direkte af kongen, forskællig derimod magistratens sammensætning.¹⁾ I Danmark østen for Lillebelt skulde denne bestå af 4 borgmestre og 7 shepen eller rådmænd. Mellem de fornemste borgere i hver købstad skulde skulden udtage 30, som var »gode købmænd og ikke embedsmænd«. Deraf kejsedes de 4 og de 7 — af hvem siges ikke — og hvert år skulde rådet »forvandles og andre tilskikkes igen« med undtagelse af de to ældste borgmestre, som fungerede i to år og efter deres aftrædelse deltog i rådets møder, når vigtige sager forelå.²⁾ I Jylland sættes der ingen bestemt norm for rådets størrelse, men hvert år skulde 4 rådmænd afgå og 4 nye — selvfølgelig også købmænd — indsættes. Af borgmestrene, der her var to i tal, afgik ligeledes årlig den ene, hvorefter hans kollega rykkede op som ældste borgmester, medens han selv endnu et år beholdt sit sæde i rådet, inden han endelig afskedigedes, altså en fremgangsmåde der har nogen lighed med den ved forordningen af 1619 indførte (»fastelavnborgmestrene«), hvorimod selve rådsvalget minder meget om det af Ribe borgere 1514 opstillede krav og muligvis er optaget fra dette.³⁾

Da der kendes nogle skulter, kan der ikke være tvivl om, at loven virkelig er bleven gennemført, men den havde som bekendt kun en ringe levetid, og det hele kunstige og indviklede system forsvandt sporeløst.

II. Rådets sammensætning og karakter i tiden 1536—1619.

Borgmestre og råd var som forhen ubestridt købstædernes egentlige ledere. Opadtil stod de som kommu-

¹⁾ Kap. 1.

²⁾ Kap. (6).

³⁾ Kap. 2—3. Jfr. s. 46—47.

nens repræsentanter, nedadtil som den »velvise øvrighed«. Det var ingen talrig forsamling, der rådede over borgernes ve og vel. Efter kong Hans' stadsret (art. 2) skulde købstæderne have to borgmestre eller flere »efter stadens lejlighed og formue« og ti rådmænd. Dette er den eneste almindelige regel for rådets størrelse, og den overholdtes ikke med pinlig nøjagtighed. Bedst gik det med borgmestrene, af hvilke der som oftest selv i småbyerne var to. Dog hørte det langt fra til sjældenhederne, at den ene borgmesterplads stod ubesat endog i meget lang tid, således f. ex. i Ringkøbing fra 1603 til 1611, og hvor almindeligt det var, fremgår af, at efter hyldingsfuldmagterne fra 1584 havde af de 20 byer, for hvilke man af brevene kan slutte sig til magistratens antal, ikke færre end 9 kun én borgmester.¹⁾ Som undtagelser til den modsatte side står alene København og Malmø, der efter Frederik I's ovenfor omtalte privilegium fra 1526 måtte have og i regelen også havde fire. Jævnlig lod man sig dog nøje med tre, en enkelt gang endog med to. Endnu værre gik det med de ti rådmænd, idet det sikkert har hørt til de store sjældenheder, at en by kunde opvise så mange. I 1584 er dette, stadig efter hyldingsfuldmagterne, alene tilfældet med to, nemlig Thisted og Ystad; ellers varierer antallet mellem ni og fem.²⁾ I virkeligheden havde man også liden brug for så stor en magistrat, og denne selv har sikkert ikke været særdeles ivrig efter at forøge sit medlemstal altfor stærkt, da det i så fald gik ud over de enkeltes sportler, der selv-

¹⁾ Nemlig Grenå, Æbeltoft, Hjerring, Nykøbing på Mors, Bogense, Middelfart, Rudkøbing og Slangerup. Jeg går ud fra, at i disse højtidelige aktstykker, der vil blive omtalt nærmere andetsteds, har magistraten altid figureret in pleno. — Ringkøbing Skatprot. 1600—1614.

²⁾ Århus, Hjerring, Æbeltoft (9). Bogense, Helsingør, København og Nykøbing M. (8). Grenå, Middelfart, Vejle (7). Fåborg, Holbæk, Rudkøbing, Svendborg (6). Avaskær, Nykøbing i Odshr., Roskilde, Slangerup (5). Et eksempel på den modsatte yderlighed er Odense, hvor der 1567 skulde indsættes 12 rådmænd. Se s. 67.

følgelig stod i omvendt forhold til antallet. Den nye by, der i stedet for Væ 1614 anlagdes på Aløen (Kristianstad), fik kun 6 rådmænd, og i forordningen af 1619 bestemmes det, at der skal være »4, 6 eller flere rådmænd, eftersom byens lejlighed udkræver, og hidindtil sædvanligt været haver«. ¹⁾ Heller ikke den enkelte by lagde synderlig vægt på, at magistraten talte et bestemt antal personer, thi når en plads blev ledig, lod man den hyppig stå ubesat i nogen tid for på en gang at udnævne 2, 3 eller endnu flere rådmænd. ²⁾

Ved beskikkelsen af nye magistratsmedlemmer må der skælnes stærkt mellem borgmestre og rådmænd. For de sidstnævntes vedkommende har efter alle solemærker at dømme den i middelalderen gængse skik, at rådet supplerede sig selv, bevaret sin gyldighed. Om en rådmand i Malmø, der efter kgl. befaling var bleven indsat af lensmanden, siges det således, »dog det var imod stadsens privilegier og friheder, som altid af arilds tid været haver«. ³⁾ Fuld sikkerhed kan ikke skaffes tilveje, thi trods det store og vidtsprede materiale, der fra midten af det 16. århundrede i stedse voxende mængde står til vor rådighed, ved man så godt som intet om, hvorledes det egentlig er gået til ved rådmandsvalgene. Fra København haves en uheldigvis ret lakonisk fortegnelse over magistraten, påbegyndt 1558 og gennem et par århundreder fortsat af byskriveren. ⁴⁾ Det hedder om den nyoptagne, at han blev »sat til rådmand«, »indsat udi rådmænds sæde« eller, at han blev »kåret til rådmand og gjorde sin ed«. Da det sidste ud-

¹⁾ C. C. III, 421, art. 3, 566, art. 8.

²⁾ Oplysende er listerne i Randers Bb.; 1590 ²⁷/₁₀ »forordnes« der 3 rådmænd, novbr. 1595 2 og 1619 ¹⁴/₈ hele 6.

³⁾ Rb. 1610 ⁴/₆; 1613 ¹³/₈ indsættes der 3 nye rådmænd, men denne gang af borgmestre og råd. Det kan i denne sammenhæng anføres, at i en officiel afskrift fra 16. årh. af priv. fra 1361 i Malmøregistret, er artiklen om rådmandsvalget fremhævet ved et mærke i marginen. (Privilegiebog i B. A.)

⁴⁾ K. D. VI, 95 ff.

tryk, der ubetinget anvendes tiest, aldrig findes benyttet om borgmestrene, kan man dog sikkert slutte, at rådmændene valgtes; og at valget er foretaget alene af magistraten, synes at fremgå af, at medens der ved borgmestrene næsten altid er anført, om de har aflagt deres ed til kongen, lensmanden eller andre, står der ved rådmændene blot, at »de gjorde deres ed«, en enkelt gang (1648) udtrykkelig med tilføjelsen: for borgmestrene og rådet. Randers by havde en lignende officiel rådliste gående fra 1544, men rigtignok først anlagt c. 1600. Dens udtryk er imidlertid endnu mere kortfattede end den københavnske, idet det om rådmændene kun siges, at de »blev dertil forordnede«. ¹⁾

Helsingør er den eneste by, fra hvilken der er bevaret fyldige og gode oplysninger om rådmandsvalgene, og uagtet disse alt har været benyttede af P. V. Jacobsen i hans smukke skildring af købstadsvæsenet i det 16. århundrede, skal jeg dog dvæle lidt nærmere ved dem, så meget mere som den fremgangsmåde, der her anvendtes, utvivlsomt afveg fra den ellers brugelige. I 1564 gav den ældste borgmester tilkende på tinge, at det på grund af en rådmands død var nødvendigt at udkåre en ny, »der kan sidde i råd og ret«. Kandidaten blev »fremkaldet«, og menigheden adspurgtes, om den havde noget kæremål mod ham. Hertil svarede alle nej og »samtykte« ham, hvorpå han aflagde sin ed »og blev rådmand«. Det næste år skulde hele to pladser besættes. Der fremkaldtes derfor to mænd, hvem »der var givet stemme på«, og menigheden spurgtes atter, »hvad dem syntes, om disse to mænd vare sådanne personer, at de måtte kendes duelige at sidde i råd og ret, desligeste om nogen vidste dem at beskyldte i nogen måde«. Da den ganske almue »kendte dem gode nok«, svor de eden. Til slut endnu et eksempel. På søgneting efter jul 1579 bekendtgør borgmesteren, at da

¹⁾ Ved rådmandsvalg *efter* 1619 anføres lensmandens navn ofte i marginen, hvilket jo tyder på, at han har haft en finger med i spillet, *før* 1619 derimod ikke.

der var død flere rådmænd, var magistraten bleven »ens at kalde ind til dem to mænd, de som kunde . . . hjælpe udi lov og ret . . . at menig mand vilde hertil svare, hvad dem tykkes og synes rådeligt. Og da blev givet navn på A. H. og M. N., og menig mand svarede og gav samtykke og bejaede«. ¹⁾ Ved et nyt valg nogle måneder senere gik alt til på samme vis, men efter den tid nøjes byskriveren med at indføre de valgte navne i tingbogen, thi handlingen og edsaflæggelsen foregår øjensynlig stadig på tinge. ²⁾ Man ser tydelig, at det egentlige valg foretages af magistraten, der »giver stemme« eller »giver navn« på dem, den ønskede optaget i rådet. Men i god overensstemmelse med det efter forholdene demokratiske princip, der gjorde sig gældende i Helsingørs styrelse, er valget, som naturligvis fandt sted i et lukket rådsmøde, bleven forelagt almuen til stadfæstelse på tinge. Hvor megen virkelig betydning man har tillagt dennes mening, lader sig ikke afgøre, da borgerne uheldigvis aldrig viste sig så oppositionelle, at de vragede en af øvrigheden indstillet kandidat; stort mere end en høflighedsakt, tror jeg dog ikke, at denne henvendelse har været.

Den ønskede oppositionsånd besjælede derimod indvånerne i Stubbekøbing, hvor der 1559 udbrød et formeligt oprør, ved hvilket den gamle magistrat blev afsat af menigheden og en ny indsat. Under retssagen, der i den anledning førtes for herredagen, udtalte de misfornøjedes fører, at han mente »det at være en gammel skik, at de selv i deres by måtte sætte i og af, hvem de vilde have

¹⁾ Hist. Tidsskr. V, 74--75, Th. 64 ¹⁷/₁, 1579 ¹⁸/₁. Lensmanden er den sidstnævnte dag tilstede på bytinget, men da der samtidig forhandles om ulovlig hugst i kongens skove og om bøsseskytter, er det sandsynligvis for disse sagers skyld, han har givet møde, hvilket ikke var tilfældet ved de andre valg.

²⁾ Th. 1579 ¹⁰/₈, 91 ²³/₇, 94 ²⁸/₁, 97 ³¹/₁₀, 1602 ²/₈. Rb. 1614 ⁴/₅. I Vordingborg Th. 1592 ²⁰/₁ er noteret, at N. N. blev rådmand, men uheldigvis ej hvorledes.

til borgmester og råd«, i hvilken påstand herredagen dog ikke gav ham medhold, så meget mindre som den ikke fandt nogen skællig grund til klage over den gamle øvrighed.¹⁾ Ligesom der her foreligger et undtagelsestilfælde således også ved en anden lejlighed, hvor regeringen selv i forbindelse med menigheden indsatte en hel ny magistrat. Dette skete 1567 i Odense. Da byen, som det hedder, ikke var vel forsynet med borgmestre og rådmænd, fik borgerne påbud om at udvælge henholdsvis 4 og 24 mænd, af hvilke tre rigsråder skulde udnævne 2 og 12 til borgmestre og rådmænd og tage dem i ed.²⁾ Dette er mig bekendt en af de yderlig få gange, man fra oven har grebet direkte ind i valget, når der ikke netop har været splid mellem borgerne og rådet som f. ex. i Thisted 1554, og den store mængde øvrighedspersoner, der her er tale om, gør det sandsynligt, at magistraten har været på nippet til at dø ud eller stået i så slet et ry, at man ikke har villet overlade det til den selv at skaffe sig nye medlemmer. Det hedder i Kristian IV's købstadforordning, at dør en øvrighedsperson, skal lensmanden enten i forening med borgmester og råd eller »selver alene på de steder, sådant hidindtil sædvanligt været haver«, indtage en anden. Dette kunde tyde på, at kronen gennem lensmændene udøvede indflydelse på valget af rådmænd, men rent afset fra at kancelliets kendskab til de enkelte byers praxis har været ret ringe, tror jeg dog, forordningens ord må forstås på en noget anden måde. Thi på grund af den årlige omskiftning af embederne, den indførte, måtte man ved udnævnelsen af en ny rådmand altid tage i betragtning, at han i løbet af kort tid *skulde* være borgmester.³⁾ Og valget af disse lå sikkerlig alt før 1619 delvis hos regeringen;

¹⁾ Rosenvinge, Domme. I, 276—77.

²⁾ Kbr. S. 125. Om Thisted se Kbr. 1554 1/10.

³⁾ C. C. III, 567. Jfr. hermed, at den nyvalgte »skal så være conditioneret, at han borgmesters bestilling . . . bekvemmelig . . . kan forestå« (ibid.).

allerede i det 15. århundrede havde jo kongen betinget sig ret »til borgmestre i og af at sætte«.

Modsat rådmændene foreligger der for borgmestrenes vedkommende ikke få bestallinger eller følgeskrivelser til byerne, hvorved de indsættes i deres embede.¹⁾ De er ikke alle skårne over samme læst. Snart er det et kortfattet missive til borgerne, at N. N. nu har aflagt sin borgmestered til kongen, hvorfor man skal være ham hørig og lydlig, snart hedder det, at kongen har udnævnt, tilsat, tilskikket og betroet, forordineret, eller hvilket udtryk der nu bruges, N. N. til borgmester, og at denne har aflagt eller skal aflægge ed til kongen eller lensmanden, hvorfor det befales menigheden at være ham hørig og lydlig.

Ofte udfærdigedes der imidlertid aldeles ingen bestalling, men lensmanden fik et missive, at da N. N. var død eller bleven afskediget, skulde han, »efterdi i haver byen i befaling«, skikke en anden »uberygtet dannemand« til borgmester og tage eden af ham.²⁾ Stundom skulde han dog, når talen var om en mere anseelig by, indberette til kongen, hvem han havde udtaget, »at vi kunne lade give hannem vort brev derpå«.³⁾ Undertiden overlades valget ikke til lensmanden, men han fik anvisning på en bestemt person, som kongen havde forfaret skulde »være god og tjenlig borgmesters befaling . . . at forestå«.⁴⁾ Skrivelsen rettedes selvfølgelig altid til den lensmand, der

¹⁾ Bortset fra det s. 64 omtalte tilfælde i Malmø, hvor selve kongens brev ikke kendes, hæves der vistnok kun én bestalling udstædt 1591 $\frac{16}{7}$ for David Hanssøn i Helsingør, der tidligere havde været rådmænd, men var bleven fritaget for denne bestilling, da han tillige var tolder. Han fik nu befaling til atter at søge sit sæde i rådet, »som Du tilforn haft haver«. Sj. T. 18, 64.

²⁾ F. ex. Kbr. 1574 $\frac{26}{5}$ (Varberg); 1576 $\frac{12}{8}$ Sj. T. 13, 129 (Vordingborg.)

³⁾ F. ex. 1579 $\frac{22}{2}$ (Ålborg) F. T. 1, 132 v.

⁴⁾ 1580 $\frac{4}{11}$ (Nyborg) F. T. 1, 217 v., 1585 $\frac{5}{5}$ (Odense) F. T. 1, 391, 1601 $\frac{10}{8}$ (Ronneby) Sk. T. 3, 134, 1604 $\frac{19}{8}$ (Helsingør) Sj. T. 19, 480 osv.

havde byen i forsvar, og tager man hensyn til det ikke overvættede store antal af disse missiver og egentlige bestallinger, der er indførte i kancelliregistranterne, får man det indtryk, at det i ret vid udstrækning har været lensmanden, som på egen hånd indsatte borgmestrene, uden at der for hvert enkelt tilfælde behøvede at foreligge nogen speciel kgl. ordre. Som vi nu kender forholdene, er det snarere en undtagelse end regelen, at borgmestrene fik bestalling af kongen, men kancelliet kan jo have båret sig ad på samme måde, som da der 1581 skulde udnævnes en tolder i Skagen; lensmanden på Ålborghus, under hvem byen lå, fik nemlig en bestalling tilsendt med navnet in blanco og tilladelse til at udfylde det med den, han udså.¹⁾

Efter det hidtil anførte kunde man tro, at borgerne hverken toges med på råd eller havde lod og del i valget af deres fornemste øvrighedsperson. Således var det imidlertid ikke. Tvertimod foreligger der så mange eksempler på borgernes medvirkning, at der ikke kan være tale om en usurpation fra byens side, men at denne deltagelse må være hjemlet omend ikke ved den skrevne ret så ved lokale vedtægter og hævdvunden skik og brug. I en yderst underdanig holdt skrivelse til Kristian III meddelte dennes »villige og tro, fattige tjenere og undersætter« borgmestre, råd og menighed i Århus, at eftersom deres ene borgmester var død, havde de alle efter kgl. majestæts »råd, vilje og samtykke« udvalgt, samtykt og bevilget at ville have brevviseren i hans sted og beder derfor om stadfæstelse på valget med »eders nådes skrivelse og signet«. Muligvis har der her foreligget en særlig tilladelse fra kongens side, men fra en lidt senere tid haves et følgebrev for en mand som borgmester i samme by, hvortil han var valgt af sine medborgere.²⁾ Oplysende er også Jørgen Kochs genindsættelse til borgmester i Malmø, om hvilket

¹⁾ J. R. 3, 326—27.

²⁾ Hübertz, Aktstykker. I, 131. — Danske Selsk. papirer 1552 ⁶/₂.

der ligeledes er bevaret en supplik fra borgmestrene, rådet og menigheden. Efter at have »berådslaget med hverandre indbyrdes efter vore privilegiers lydelse og så med alle rodemestrene og de bedste borgere på menige almues vegne efter gammel skik og sædvane om en god mand for en borgmester igen«, havde de alle kejset og samtykt Jørgen Koch og anmodede nu kongen at »unde og tillade«, at han måtte komme i den befaling igen, hvilken bøn som bekendt blev opfyldt.¹⁾ Om Halmstad og Landskrone erfarer vi ligeledes, at borgerne selv valgte sig en borgmester, der derpå aflagde ed til kongen eller lensmanden, og da den ene af Skagens borgmestre døde 1580, valgte menigheden sammen med den anden og rådet en ny på kongens »gode behag«, hvem lensmanden fik påbud om at tage i ed og indsætte.²⁾ Dette er det sidste eksempel, jeg har fundet, på at kongen stadfæstede et af borgerne foretaget valg, og selvom dette kun er en tilfældighed, har tendensen utvivlsomt gået i en for menigheden lidet heldig retning. Ganske frie hænder har regeringen næppe nogensinde givet den; den søgte så vidt mulig at kontrollere udfaldet og fordrede i det mindste, at dens samtykke først skulde indhentes. Grenå havde 1571 kun én borgmester, hvilket borgerne åbenbart syntes var for lidt, hvorfor de på egen hånd valgte en til. Men heraf havde de liden glæde, thi det befalede lensmanden atter at afsætte ham og samtidig forbyde borgerne for fremtiden at indsætte nogen borgmester, uden de i forvejen havde skaffet sig kongens eller i hans fravær lensmandens samtykke.³⁾ Karakteristisk er et misive fra 1594 til lensmanden i Halmstad. Kongen skrev, at da den ene borgmester var afgået ved døden, »og al-

¹⁾ Indk. breve til Danske Kanc. 1540 $\frac{6}{9}$ jfr. Isberg, Bidrag till Malmö stads hist. 2 a. S. 52, note 74. — Ved senere lejligheder hører man intet om borgmestervalg, men en enkelt gang noteres det, at han indsættes af lensmanden. (Rb. 1610 $\frac{7}{12}$.)

²⁾ Kbr. 1556 $\frac{16}{10}$, 1563 $\frac{1}{4}$, J. T. 2, 138.

³⁾ Kbr. S. 23.

muen og borgerne der sammesteds kunde vel ske vilde kejse og begære nogen anden udi hans sted, som os såvel som byen lidet udi samme bestilling kunde være tjenlig«, skulde han have indseende med, at der tilskikkedes og forordnedes en god og forstandig mand.¹⁾ I det hele har lensmanden vistnok ofte været taget med på råd, selvom det ikke udtrykkelig nævnes. Fra Ribe kendes flere eksempler på slige forhandlinger, der hyppig kunde trække meget længe ud; et valg i 1602 varede således flere måneder.²⁾ Som eksempel på et sådant af lensmanden og menigheden i forening foretaget valg, hvor dog menigheden absolut er nummer to, kan tjene følgende notits fra Køges ældste rådstuebog. Den 27. juli 1599 hedder det, har høvedsmanden på Københavns slot efter kgl. majestæts befaling »tilsat og forordnet A. J. at skulle være borgmester udi salig afgangne R. S.'s sted, eftersom han og dertil blev samtykt af efterskrevne borgere — 25 købmænd og håndværkere —, hvilke på menige borgeres vegne bevilgede og samtykte«.

Det er et bevis på styrelsens større centralisering, at selv lensmændene ikke altid har turdet handle på egen hånd. Borgerne i Kristianopol havde anmodet deres lensmand om, at han på »kgl. majestæts nådigste behag vilde forordne og sætte« dem en borgmester, der kunde holde dem »ved god politi« og skaffe dem lov og ret, hvorpå det skortede meget, da byfogeden var optaget af mange andre ting. Uagtet dette må siges at være et billigt forlangende, kunde lensmanden dog ikke føje dem i deres ønske, da der ikke havde været nogen borgmester før hans tid.³⁾

Da Byernes egne protokoller med undtagelse af Helsingørs ikke meddeler stort mere om valget af borgmestre

¹⁾ Sk. T. 2, 303.

²⁾ Kinch. II, 308.

³⁾ Refereret i en udat. supplik (Indk. breve til Danske Kanc. [1616—22]), hvori borgerne gentager deres andragende med den motivering, at i Avaskær, »som byen tilforn stod«, havde der været to borgmestre.

end af rådmænd, ved vi grumme ringe besked om, hvorledes det egentlig er foregået. I Malmø synes man efter det ovenfor anførte brev at have anvendt samme fremgangsmåde som ved udstædelsen af kommunale vedtægter, hvor rådet ligeledes optræder i forening med rodemestrene og de fornemste af borgerne. Da man under oprøret i Stubbekøbing 1559 udnævnte to nye borgmestre, skete dette på kongens og menighedens vegne ved de 24 mænd, der andetsteds siges at have befaling over byen. Også i Grenå ser det ud, som om de 24 mænd havde spillet en rolle ved et borgmestervalg, uden at jeg forøvrig i andre byer, hvor deres virksomhed og stilling er langt bedre kendt, har truffet mere end en, og det ovenikøbet ret tilfældig, parallel hertil nemlig i Helsingør.¹⁾ I denne by havde »menige almue« 1555 på tinge udvalgt Henrik Mogenssøn (Rosenvinge) til borgmester, og da han beklagede sig til Frederik II over ene at skulle bestride dette besværlige embede, havde kongen tilladt, at efter de gamle privilegier, han forfaredede, menigheden besad, måtte de give stemme på én, to eller tre, af hvilke siden én skulde tilskikkes til borgmester. Da dette brev var bleven oplæst på tinge, samtykte menigheden, at »de bedste og fornemste

¹⁾ Stubbekøbing: Supplik dat. 1559 i Indk. breve til Danske Kanc. jfr. Rosenvinge, *Domme*. I, 272, 75. Grenå Tb. 1564 mand. e. Quasimodogeniti: »Jep Skøt . . . tilbød, at han vilde gærne, stande og være i k. m.'s ærende og tyngde, som de 24 dannemænd havde hannem tillagt, men han svarede kort nej fore, at han vilde intet være i det andet tyngde, som de havde hannem tillagt, og de turde ikke slå deres lid herpå at være borgmester i G.« Meningen er noget uklar, da manden allerede tidligere omtales som borgmester. — Ganske ejendommelige var forholdene i Flensborg, hvis to borgmestre skulde være fra hver sit af byens to sogne. De valgtes af rådet og stadens 24 mænd, men under Frederik II hævdede regeringen, at der kun tilkom byen en »demominations«ret, medens konfirmationen lå hos kongen, der ej var bunden til det valg, borgerne havde foretaget. (*Zeitschr. f. Schleswig-Holst. Gesch.* IV, 77—78, 85—86.) Da denne ordning vistnok ikke kendes i de kongerigske byer, har jeg kun kortelig villet omtale den.

borgere« udkåredes til at rådslå om valget. Der opnævntes derpå 24 borgere, som efter skik og brug udgik fra tinge og efter deres tilbagekomst foreslog at vælge tre rådmænd, men tilføjede, at »stod det til dem alene, vilde de ingen anden give stemme på eller samtykke« end byfogeden Jakob Hanssøn, hvilket menigheden tiltrådte. Nu adspurgtes rådet, der fuldtallig stemte på ham, og efter borgmestres og råds »samtykke og menige mands udkårelse, begæring og stadfæstelse« erklæredes han for borgmester på kongens gode behag. Dette foregik i april, i juni gav Henrik Mogenssøn atter tilkende på tinge, at den nyvalgte borgmester var bleven stadfæstet af kongen, hvorpå han blev indsat i sit sæde.¹⁾ Her er borgernes indflydelse ulige større end ved rådmandsvalgene, men ved senere lejligheder hører man dog ikke meget til dem. Da Jakob Hanssøn døde 1578, efterfulgtes han af Jørgen Mahr, der fik kgl. bestalling den 13. maj; 14 dage senere »læstes (på tinge) kgl. majestæts brev om J. M. nu at skulle være borgmester her i Helsingør«, uden at der mæles det mindste om noget foregående valg eller blot menighedens samtykke.²⁾ Denne omtales dog, da den forhenværende lensmand på Dragsholm Frands Lauridssøn blev borgmester 1579. Hans udnævnelsesbrev oplæstes som sædvanlig på tinge, hvorefter »menige mand herom forholdet gav samtykke til og kejsede med én stemme«. ³⁾ Dette samtykke er jo ikke andet end en formalitet, men ved de senere indsættelser er endog denne skygge af selvbestemmelsesret forsvunden.⁴⁾ Med mindre denne »forfatningsforandring« blot skyldes en forskællig protokolføring eller skriverens dovenskab, thi man er ganske givet dennes luner i vold, og altfor sikre slutninger i retning af udvikling kan derfor være farlige nok.

Flere byer havde altså under den ene eller den anden

¹⁾ Tb. 1566 ²²/₄, ²⁷/₆ jfr. Hist. Tidsskr. V, 76—77.

²⁾ Sj. R. 11, 371. Tb. 1578 ²⁶/₆.

³⁾ Sj. R. 12, 47 (1579 ¹/₈) Tb. 1579 ¹⁰/₈.

⁴⁾ Tb. 1591 ²³/₇, 1601 ³/₈. Rb. 1615 ²³/₃.

form en større eller mindre medbestemmelsesret ved valget af deres borgmestre. Dette har sandsynligvis været langt mere almindelig udbredt, end vore kilder med sikkerhed tillader os at slutte, thi det er mere end rimeligt, at et valg kan have gået forud, uden at det er bleven omtalt i bestallingen.¹⁾ Herpå tyder også, at i den jydsk borgerstands klageskrift til Kristian IV fra købstadmødet i Ry udledes standens nedgang bl. a. af, at der ikke mere som tilforn »efter de bedste borgeres vota af eders majestæt synderlige borgmestre beskikkes, sættes, forordnes og tages efter guds ord bekvemme dannemænd, som med flid og troskab kunde forestå deres underhavende borgere«. ²⁾ Lad være at denne fremstilling er noget farvet; selvom regeringen ganske havde draget valgene ind under sig, havde købstæderne, eller rettere magistraterne, dog en betydelig indirekte indflydelse. Thi rådet supplerede sig selv, og det hørte til de meget store sjældenheder, at en ikke-rådmand blev borgmester. Dette er i og for sig naturligt, og existerede der end ikke noget bestemt lovbud herom, fremgår det alligevel klart ved undersøgelsen af de forskællige byers rådslister. Hvor omhyggelig man vågede over denne grundregel, kan belyses ved et typisk eksempel fra Ribe. Her vilde man 1594 gærne have en udenrådsmand til borgmester, men da dette stred mod god gammel praxis, gjorde man ham først til rådmand og lod borgmesterembedet stå ubesat et halvt års tid, inden han blev indsat.³⁾ Med mindre regeringen ved et magtsprog tvang sin mand ind i rådet, har dette således kunnet spærre vejen for ubehagelige personer.

I lighed med hvad ellers var tilfældet, må man antage, at det foreslåede rådsæmne var pligtig til at modtage valget. En mand i Halmstad, hvem byen vilde have til

¹⁾ Således får^t 1565 ^{28/8} 2 mænd i Stege deres bestalling, men allerede ^{8/8} kaldes de borgmestre. (Kbr.)

²⁾ Suhms nye Saml. I, 219.

³⁾ Kinch. II, 236.

borgmester, men som ikke ønskede at modtage den ham tilbudte ærespost, måtte alligevel overtage bestillingen efter udtrykkelig befaling fra kongen, ligesom der også forekommer eksempler på, at denne i det mindste for et kortere tidsrum på forhånd har fritaget folk for at beklæde kommunale hverv.¹⁾ At man har kunnet frikøbe sig for borgmester- og rådsmandsembedet, således som det var almindeligt ved kærner- og rodemesterbestillingen, har jeg ingensinde bemærket.

Forskællig fra valget var edsaflæggelsen og indsættelsen; først når disse formaliteter, hvis enkeltheder ikke kendes, havde fundet sted, betragtedes vedkommende som ret øvrighedsperson.²⁾ Overfor rådmændene foretoges denne højtidelighed af borgmestrene; var talen derimod om en sådan, tilkom det lensmanden at indsætte ham og kongen eller lensmanden at edfæste ham. Og denne ret overlod regeringen aldrig borgerne. At eden skulde aflægges til kongen eller hans repræsentant, behøver ikke at begrundes; endog Frederik I's oftere omtalte privilegium for København og Malmø indeholder denne betingelse. Og ligeledes viser flere af de ovenfor anførte eksempler tilstrækkelig klart, at regeringen skarpt holdt på sin ret til at *indsætte* borgmestrene, medens valget derimod godt kunde foretages af menigheden.³⁾

Konstitutionen af 1536 og efter den Koldingrecessen (art. 7) fastsætter magistratens edsformular. De skulde ikke

¹⁾ Kbr. 1556 ¹⁶/₁₀, 66 ²⁸/₁₂. Oplysende med hensyn til borgernes pligt til at påtage sig kommunale bestillinger er følgende sag fra Helsingør. Da magistraten 1619 tilsatte nye tingmænd, nægtede en af dem at tiltræde. Byfogeden begærede derfor dom over ham og vilde have ham straffet i henhold til privilegierne som en ulydig borger og »formentelig hans obstinatie være andre borgeres til forargelse og et ondt eksempel«. Skræmmet ved disse trusler faldt han dog tilføje. Rb. 1619 ²⁵/₁.

²⁾ Bestemmelserne i privilegierne fra 15. årh. om kongens ret til »borgmestre ind og af at sætte« må vistnok forstås aldeles bogstavelig.

³⁾ Jfr. også Kbr. 1561 ¹⁵/₄ (Korsør.)

i nogen sag lade sig påvirke af »vold, magt, frændskab, venskab, gunst eller gave, had, avind eller nid, men alene have gud og retfærdighed for øje og dømme retfærdeligen efter lov og ret og hjælpe hver til rette såvel den fattige som den rige, den ædle som den uædle, såvel den udlændske mand som den indlandske«. »Gift, skænk, guld, sølv, penninge eller penninges værd« måtte de hverken modtage før eller efter dommen. Da denne ed alene berører en enkelt side af deres virksomhed og tillige anvendes overfor mænd i så uensartede stillinger som rigens kansler, rigsråder, lensmænd, by- og herredsfogeder kort sagt overfor alle dommere, er det naturligt, at den kun delvis dækker den ed, vi andetsteds fra ved, at rådmændene måtte aflægge ved deres indtrædelse. I Helsingør gik denne ud på, at den sværgende skulde være kongen og rigsrådet samt borgmestrene, rådet og byfogeden huld og tro »intet åbenbare, hvad inden lukte døre samtykkes og forties skal, hjælpe hver mand til lov og ret, forsvare og fordragtinge fattige enker og faderløse børn til al ret, ikke gøre uret det, som han ved, ret er i nogen måde.«¹⁾

Valgene gjaldt for livstid, og i almindelighed blev både borgmestre og rådmænd i embede til deres død. Fra denne regel haves dog adskillige undtagelser, sjældnere for de sidstnævnte hyppigere for borgmestrene. Snart var det alder og svagelighed, snart og ikke mindst afgang i »næring og bjærgning«, der angaves som grund til at blive det i virkeligheden også ret byrdefulde hverv kvit. Uden videre opgave det og løbe fra det hele kunde man naturligvis ikke. Da således en borgmester i Nykøbing på Mors havde nedlagt sin bestilling uden at meddele det til lensmanden, fik denne befaling til at rejse tiltale mod ham.²⁾ Borgmestrene

¹⁾ Hist. Tidsskr. V, 75 jfr. Rb. 1614 $\frac{1}{5}$. Formularen er ikke den samme som i kong Hans' alm. stadsret art. 1.

²⁾ J. R. 6, 464 (1609.) Kongen lod dog sagen falde. — Rådmændene synes blot at have behovet rådets tilladelse, se Helsingørs Tb. 1569 $\frac{18}{4}$.

var jo ansatte af kongen og deraf fulgte, at man enten måtte ansøge ham om at blive forlovet fra bestillingen, som det gængse udtryk var, eller henvende sig til lensmanden. Ansøgerne fik dog altid deres ønske opfyldt og modtog ofte en benådning f. ex. skattefrihed eller et deputat i levnedsmidler som tegn på kongens gunst og tak for tro tjeneste, ligesom det kunde hænde, at han for »deres armods og sygdoms skyld« tillod, at de optoges i et hospital.¹⁾ En sjælden gang var det et andet embede, der foranledigede tilbage-trædelsen; således fritog Frederik II en borgmester og to rådmænd i Helsingør, der tillige var tolder og toldskrivere, for deres borgerlige bestillinger.²⁾ Tog en øvrighedsperson sin afsked, eller trængte han af en eller anden grund til et tillidsvotum, var det meget almindeligt, at han æskede sit skudsmål og skød sit skæl af rådet eller menigheden. Slige skudsmål forekommer yderlig hyppig i ting- og råd-stuebøgerne, og hvor stor en udbredelse skikken havde, fremgår af, at endog kongerne anvendte den for ikke at tale om lensmændene.³⁾

Ligesom kongen ene havde ret til at indsætte borgmestre, tilkom det også ham alene at afsætte dem, og tog borgerne sig selv til rette i en sådan sag, var man ikke sen til at standse dem. Den vigtigste grund til afskedigelse var selvfølgelig misrøgtning af embedet, hvilket stundom, når det dreves for vidt, kunde medføre straf. En borgmester i Korsør, der havde været meget »forsømmelig i sin befaling« og i lang tid hverken holdt ting eller befordret retten, blev ikke blot afsat, men sendt til København og

¹⁾ Sk. T. 3, 423 (1610); K. D. II, 308 (1557), 435 (1589), IV, 718 (1594.)

F. T. 1, 132 v (1579), 2, 426 (1595); Ribe Skatprotokol 1582 $\frac{7}{8}$ osv.

²⁾ Sj. R. 12, 32. 1591 kom rigtignok atter to af dem ind i rådet, samtidig med at de beholdt tolerieret.

³⁾ Kristian I's skudsmål 1468 i Dipl. Christierni I. S. 191—98 (æsket på landstingene.) Mogens Gyldenstjernes i Malmø Rb. 1549—59, s. 91 v (1552.)

»på videre besked« indsat i Blåtårn.¹⁾ Også et altfor opsigtsvækkende privatliv kunde foranledige regeringen til at gribe ind; det var jo i sin orden, at stadens højeste øvrighed »burde at være menigheden til et godt eksempel og ikke til forargelse«. Dette har i høj grad været tilfældet med en borgmester i Vejle i slutningen af det 16. århundrede. Da der klagedes over, at han holdt et meget ondt levned med sin hustru, hvem han overfaldt med våben og værge, pålagdes det lensmanden at indstævne parret for sognepræsten og andre godtfolk og formane dem til et mere exemplarisk levned. Tillige skulde han afsætte ham, fordi han havde været yderst forsømmelig og ikke var befunden »noksom dygtig og bekvemmelig«. Det tjener dog til den stakkels mands undskyldning, at han, som lensmanden senere indberettede, var »fra hans forstand og aldeles vankundig og forrykt udi hovedet«. ²⁾ Også rådmænd kunde kongen naturligvis afsætte, når der forelå en gyldig grund, men det synes sjældent at have fundet sted; antageligvis har magistraten overfor dem selv øvet justits.³⁾

Det vilde dog være synd at sige, at regeringen var nøjeregnende; man kunde begå det utroligste og alligevel blive siddende i embedet. Følgende retssag fra Skagen turde være ret karakteristisk. Dens forhistorie kendes ikke, og vi føres derfor direkte ind i hovedforhøret på rådhuset. Ridefogeden fra Ålborghus forespurgte menigheden, om den havde nogen klage at føre mod sin borgmester, hvorefter en afgået borgmester på egne og 23 af borgernes vegne svarede, at »siden han blev borgmester, haver de aldrig

¹⁾ Sj. T. 15, 26—27 (1582.)

²⁾ J. T. 4, 485, 91. Senere måtte han endog gøres umyndig.

³⁾ Ex. på at kongen afsætter rådmænd i K. D. IV, 670—71. Magistraten: Rosenvinge, Domme. III, 23 (han indsættes dog igen, da beskyldningen var uretfærdig.) 1613 befales det 5 rådmænd i Køge, som magistraten selv havde taget ind i rådet, at afholde sig fra bestillingen, indtil deres ældre kolleger havde klargjort et regnskab, som var i uorden. Sj. T. 20, 444.

været trætte og klammeri kvit«, med banden og skælden havde han forfulgt dem for retten og ført fremmede sager for bytinget. Endnu værre var det dog, at han havde taget mod bestiktelser af folk, som vilde blive hjemme fra kongens tjeneste, og at hans svigerinde havde opfordret byskriveren til at forfalske et tingsvidne; til tak vilde borgmesteren eftergive ham 15 daler, han var ham skyldig. Byskriveren gik imidlertid ikke ind herpaa, »han vilde ikke være en skælm for hans skyld.« På lensmandens vegne suspenderede ridefogeden den anklagede, indtil han havde rensat sig for en sigtelse, der var rejst mod ham på bytinget, og vel var identisk med hovedanklagen. Om han har formået dette, vides ikke; faktum er, at han trods alle disse graverende beskyldninger vedblev at være borgmester.¹⁾

Snarere værre end bedre var Trelleborgs borgmester Povl Jyde, der levede ved midten af det 16. århundrede. Ved adskillige lejligheder viste han sit stridbare sind, og 1561 havde han ikke færre end 6 processer for herredagen. Klagerne mod ham var af så graverende natur som manddrab og tyveri for slet ikke at tale om, at han havde overfuset sin kollega med ukvemsord og bygget på andenmands grund. Disse to sidste sager henvistes til en særlig kommission, og indtil denne havde fældet sin kendelse, suspenderedes begge borgmestrene; nogle af de øvrige hævdedes, beskyldningen for manddrab dog alene fordi drabet var begået for 20 år siden, men en af anklagerne for tyveri blev befunden rigtig. Man skulde tro, at dette var nok til at gøre ham umulig som borgmester, og lensmanden, der ikke var nogen mindre end Ejler Hardenberg, må åbenbart have været af denne mening, da han afsatte ham og indsatte en ny. Han havde imidlertid gjort regning uden

¹⁾ Skagens Rb. 1610 ²⁶/₃ el. ²⁸/₃. De følgende blade er udrevne, og ved næste indførsel nævnes han som borgmester (1610 ²/₇); 1611 ¹⁵/₄ forsoner han sig med sin formand og kontrapart. Tingbogen mangler for disse år.

kongen, der i en meget hvas skrivelse befalede ham at redressere det skete, og Povl Jyde levede endnu i flere år som borgmester og betroet mand i Trelleborg.¹⁾

Der kunde med lethed fremdrages endnu flere eksempler af samme art, men disse to er mere end tilstrækkelige. Regeringen har været utrolig lemfældig og stillet yderlig små fordringer til de mænd, der i mange henseender var udrustet med en overvættets magt — i det mindste på papiret. Grunden til denne langmodighed har sikkert jævnlig været den samme som den, der frelste en borgmester i Assens, der skulde have været afsat, fordi han var bleven ramt af »nogen forfølgning og delemål«, men fik lov til at blive siddende, efter at han var kommen af delemål. Der var nemlig, som kancelliet udtrykte sig, ikke »valg på folk« der i byen.²⁾ Denne motivering er ikke så ilde endda, thi i småstæderne med deres 100 til 200 skatteborgere kan det ofte have været vanskeligt nok at finde en mand, der både havde dygtighed og tilstrækkelig anseelse mellem sine bysbørn til at kunne være deres leder. Og det blev endnu vanskeligere, fordi gammel ret og gammel vedtægt på forhånd udelukkede størstedelen af indbyggerne fra at komme i betragtning. Thi der kan næppe være tvivl om, at i praxis gjaldt endnu den middelalderlige regel, at embedsmænd (håndværkere) ikke måtte sidde i rådet, med mindre de opgav deres håndværk.³⁾ Valgbare var altså alene køb-

¹⁾ Kbr. 1561—65. S. 67—68, 145, 203. 1566 $\frac{17}{6}$ får han befaling til at rejse tiltale mod nogle borgere, der havde været ulydige mod kongen. Jfr. om manden en tidligere retssag i Rosenvinges Domme. I, 217—20.

²⁾ F. T. 1, 405. 1550 afsættes Trelleborgs samlede magistrat af kongen, fordi den var bleven fældet for en dom, den havde afsagt. Det siges udtrykkelig, at det ikke var sket for nogen uæres skyld, og medlemmerne får atter deres mandhelg (og dermed vel stillingen) igen. Danske Mag. 4. R. V, 323, 26—27, 30—31.

³⁾ Det må indrømmes, at bestemmelsen om håndværkernes udelukkelse ikke findes i lovgivningen efter 1536 ligesålidt som i frdn. af 1619, der snarere synes at forudsætte deres valgharhed ved blandt dem,

mændene, hvortil muligvis bryggere, guldsmede og lignende mere anseelige næringsdrivende er bleven henregnede. Der findes ganske vist mellem magistraterne både fra det 15., 16. og 17. århundrede mangen Per Skrædder, Søren Skomager og Jens Smed, men navnegivningen er som bekendt en underlig skik, der følger sine egne love, og en mand behøver jo ingenlunde at have ernæret sig af den profession, hvis navn han bærer. Bertel Nielssøn Skrædder i Ribe er således købmand, og en Jesper Bager i Ålborg kaldes i næste øjeblik Jesper Remmesnider.¹⁾ Jeg vil ikke benægte, at der en gang imellem kan have siddet en håndværker i Æbeltofts eller Nysteds råd, men det er umuligt fra vedkommendes navn at slutte noget om hans erhverv, og jeg er overbevist om, at rådets medlemmer i det hele og store har hørt hjemme i købmandsstanden. De adelige navne og de mange væbnere, som i middelalderens sidste århundreder så jævnlig forekommer på rådslisterne, forsvinder på de ovenfor (s. 17) nævnte undtagelser nær; rådet er nu helt igennem borgerligt. En gang er man dog gået udenfor borgernes kreds og har optaget en mand, der om end ikke selv adelig i det mindste var indehaver af en adelig stilling. Det er lensmanden på Dragsholm Frands Lauridssøn Skriver, som 1572 med kongens forventede samtykke valgtes til rådmand i Helsingør, hvor det på grund af »tidens lejlighed« havde vist sig umuligt at finde andre brugelige æmner. Frands Skriver havde flere år i forvejen fået Frederik II's tilladelse til at nedsætte sig i byen, men det er ret uforståeligt, hvorledes han, der vedblev at være lensmand til 1578, har kunnet forene to så forskellige

der har ret til at nægte at modtage valg, nævner »sådan håndværksfolk, som vi fremdeles dertil privilegere ville«. Den eneste betingelse er, at man skal tilhøre den augsburgske konfession og have et »fredsomt og godt gemyt« (art. 11, 26). Bortset fra, at der muligvis herved indføres et nyt system, er der jo dog stor forskæl på at kunne blive og at blive.

¹⁾ Top. saml. perg. Ålborg nr. 67 (1548 $\frac{7}{6}$.) Kinch. II, 102.

stillinger, og han møder da også i begyndelsen temmelig sjældent på rådhuset.¹⁾ Kristoffer Dybvad siger i sine *Observationes politicae*, at borgmestrene var »mesten forslidte hofkarle, som silde udi enden af deres alder kommer til byerne lidet bevandt med købmandskab«. ²⁾ Hvor meget sandt, der er heri, tør jeg ikke afgøre, men det er ret sandsynligt, at lensmændene ved given lejlighed har fået deres slotsskrivere og ridefogeder anbragte i kommunale embedsstillinger.

Rådets karakter som en købmandsrepræsentation viser sig på flere måder. Kong Hans' stadfæstelse på Odense købmandslavs artikler af 1496 indleveres 1648 sammen med byens privilegier, og en fundats for Malmøs islandske kompagni (1601, novbr. u. d.) er udstædt af »borgmestre og råd med de bedste og forstandigste købmænd, som til samme udredning haver ladet dennem indskrive«. ³⁾ Klarest kommer det for dagen ved det nøje forhold, hvori det stod til flere af de i det 15.—16. århundrede stiftede købmandsgilder samt til Knudsgilderne, som i løbet af det 16. århundrede mere eller mindre forvandlede til skydeselskaber. Da magistraten så nogenlunde var ensbetydende med kommunen, fulgte heraf, at byens og gildets anliggender ofte smeltede sammen i en for os uforståelig grad. Intetsteds åbenbarer det herskende købmandsvælde sig så utilsløret som på dette punkt. Et af de ejendommeligste eksempler på en sådan kombination af gilde og by er det 1431 stiftede Gudslegems- eller Pappegøjelav i Ålborg, der i mange henseender frembyder stor interesse, ikke mindst fordi det helt igennem bærer vidne om det store tyske element i byen. Den ene skaffer skulde således være tysk, ølprø-

¹⁾ Bosættelsestilladelse Kbr. 1564 $\frac{3}{7}$. Vælges 1572 $\frac{25}{2}$, gør sin ed og samtykkes af menigmand 1573 $\frac{19}{1}$, køber jord i byen 1573 $\frac{25}{2}$, bliver borgmester 1579 $\frac{10}{8}$. Jfr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd. S. 19 og 22.

²⁾ Danske Mag. 4 R. II, 228.

³⁾ Orig. med 66 påtrykte segl i Malmø B. A. Pk. 17, nr. 308.

verne, de saakaldte smagebrødre, og det 8 eller 16 mands udvalg af gildebrødrene, hvem det pålås at give nye vedtægter eller afgøre tvivlsomme tilfælde, til hælvtens tyske til hælvtens danske, ja endog den årlig skiftende æresstilling som majgreve gik på omgang mellem de to nationer. Gildet havde et udpræget aristokratisk tilsnit; medens adgang officielt var forment håndværkerne, talte det adskillige adelsmænd og høje prælater mellem sine medlemmer. Fremfor alt var det dog et gilde for købmænd; en vedtægt fra 1538 gør det ligefrem til pligt for disse at indtræde. Ligesom det oprindeligt var stiftet af en borgmester, bevarede det stadig en meget intim forbindelse med magistraten, og det synes, som om denne forbindelse snarere tiltager end svækkes. Det havde ingen oldermænd, men en af borgmestrene traadte i dennes sted, byskriveren var tillige gildets skriver, dets regnskab aflagdes stundom for borgmestre og råd, dets breve og vedtægter udstædtes af »borgmestre, råd og menige almue, som er i Gudslegemslavet«. På dets møder vedtoges handelsbestemmelser, som berørte alle borgeres interesser,¹⁾ og da en mand 1608 forærede lavet en messinglysestage, fritoges han til tak for al byens tyngelse som »bygmester-, sandemænd-, kirkeværgedom, skafferdøm og alle sådanne ting«. By og gilde er her gåede op i en højere enhed, og magistraten fra at være alle borgeres øvrighed sunken ned til at blive en enkelt klasses tillidsmænd.²⁾

Foruden at være et købmændslav, der skulde røgte standens tarv, var dette gilde, som dets andet navn angiver, et skydeselskab og en selskabelig forening. Det muligvis 1447 oprettede danske kompagni i København, eller som det senere kaldtes Helligtrefoldighedslavet, plejede derimod

¹⁾ Se således de i Jydske Saml. II, 150 f. trykte vedtægter fra 1539.

²⁾ Efter N. M. Petersens udgave af skrâen med senere vedtægter samt udgiverens indledning (Danske Mag. 3. R. I, 90 ff.) jfr. Nyrop, Danmarks Gildes- og Lavsskraer. I, 616, 647. Det er karakteristisk for lavets historie, at vedtægtsbogen indtil 1865 ejedes af byens handelsforening. (Nyrop. I, 613).

ligesom sin efterkommer det nuværende kgl. skydeselskab alene selskabelige interesser, nemlig fugleskydning og de sædvanlige festlige sammenkomster, lavsdrikkene. Modsat Gudslegemslavet indeholder dets skrå ikke noget udtrykkeligt forbud mod at optage håndværkere, men det store flertal af medlemmerne har sikkert været købmænd. Også dette gilde stod i et meget nøje forhold til magistraten, omend forbindelsen rimeligvis er indtraadt noget senere end i Ålborg, da den ældste skrå intet indeholder derom. Allerede i begyndelsen af det 16. århundrede optræder rådet dog som dets egentlige forstander. Det møder *in pleno* ved adeldrikkene, hvor by- og fogedsvendene synes at opvarte, og vedtægter udstædes som i Ålborg af borgmestre, råd og menige lavsbrødre. Officielt fastslås det i den reviderede skrå fra 1582 (art. 1), at den ene oldermand skal være en borgmester eller rådmænd. I senere tider opbevaredes brørebogen og kompagniets kostbarheder på rådhuset, og da kompagnihuset solgtes 1682, anvendtes det indkomne beløb til betaling af byens gæld.¹⁾ Derimod forlyder der intet om, at kommunen gav noget bidrag til fugleskydningen, hvilket var tilfældet i Slesvig, hvor staden altid betalte pappegøjestangen og den stråhat, der efter gammel skik tilkom fuglekongen.²⁾

Det gik i de mindre byer som i de større. Også i dem glider kommune og købmændsgilde ofte sammen. I Slangerups kærnerregnskaber opføres således flere gange både indtægter og udgifter af »kompagniet« (∴ kompagnihuset). Da købmændene i Kolding 1587 fik en ny skrå, betingedes optagelse i lavet af »borgmestre og råds minde med menige lavsbrødre«, og den, der gjorde »samling« mod magistraten, oldermanden eller brødrene, skulde aldrig betros »til nogen borgmesters, råds, byens eller nogen lavs ærende«. Meget

¹⁾ Nielsen, Kjøbenhavn. IV, 294. K. D. I, 134 VI, 155—56, 75—76.

²⁾ Sach, Gesch. d. Stadt Schleswig. S. 163—65. Jfr. Falcks Magazin. IX, 464, 67.

oplysende er en af Fåborgs magistrat 1602 vedtagen beslutning, at de, »som herefter ville give sig udi vort købmandslav og ville bruge købmandshandel«, samt de, der endnu ikke havde oplagt deres gildesøl på rådhuset, tre år i stedet for den sædvanlige halve læst øl skulde give rede penge, rettende sig efter prisen og lejligheden på korn. Det indkomne skulde halvt komme byen, halvt kirken til gode, eftersom rådet kunde betænke, og anvendes til istandsættelse af kirken, klokketårnet, portene og rådhuset.¹⁾

Flensborg var en af de købstæder, hvor gildevæsenet havde udviklet sig frodigst. Det er ovenfor omtalt, at Knudsgildets oldermænd i det 13. århundrede havde indflydelse på rådets sammensætning; det ejede tillige rådhuskøkkenet, et rum der i det mindste i Tyskland spillede stor rolle ved rådmandsvalgene, og den herved indledede forbindelse vedvarede i den følgende tid, hvor rådet forvaltede dets formue, og styrkedes, efterat gildet 1578 var bleven genoprettet som et skydeselskab, »pinselavet« kaldet efter den tid det som en mængde lignende foreninger holdt sin adel-drik. Til denne gav byen tilskud 1601, bysvenden blev gildebud, og lavet indsnævredes hurtig til et gilde for magistraten og de fornemste borgere.²⁾ Nicolaigildet var hovedsagentlig skippernes og købmændenes gilde, af hvilket magistraten 1500 fuldtallig var medlem, og dets regnskaber af-

¹⁾ Slangerups Kr. (i Rigsark.); 1613 giver f. ex. en gøgler, der »legte« på kompagnihuset, 1 mk. Stadf. af Kolding skrå i J. R. 4, 253—54 jfr. J. T. 3, 93; i J. R. 6, 279 f. stadfæstelse af en med den overensstemmende skrå for Vejle købmandslav (1605), hvor de samme bestemmelser gives i § 1 og 12 (den sidste findes allerede i kong Hans' privilegium for Trefoldighedsgildet i Odense 1496. Nyrop. I, 774.) Fåborg Bb. 1602 ²⁰/₁. Jfr. desuden Bruuns udg. af »Randers Kjøb-svendes Gilde-Skraa«. S. 32, 34, 36. Borgmestre og råd i Helsingør befaler en mand at holde sig borte fra Helligtrefoldighedslav, indtil han har renset sig for tyvsrygte. Tb. 1583 ²¹/₆.

²⁾ Vedel, Gilder og Laug i Flensborg. S. 24—26, 28, 31. Jfr. Wolff i »Aus Flensburgs Vorzeit«. (1887) S. 108, der supplerer og berigtiger Vedels fremstilling.

lagdes i det 16. århundrede på rådhuset, til hvis vedligeholdelse en del af indtægterne anvendtes.¹⁾ Derimod omtales rådet mærkværdig nok ikke i skråen for det andet og ældre købmandslav det c. 1420 oprettede Vor Fruegilde, men senere sammenblandes også dettes anliggender med byens.²⁾

Foruden således at være medlem af et eller flere af de fineste gilder i staden dannede rådet selv et slags gilde. Ved skildringen af borgmesterembedets opståen så vi, hvorledes Slesvigs magistrat havde sluttet sig sammen til et broderskab, og slige forbindelser, der fuldstændig stemmede overens med tidens ånd og var så naturlige for en mindre, fastsluttet kreds af mænd, der gennemgående stod på samme sociale trin, kendes for senere tider fra adskillige byer.³⁾ Navnlig var det almindeligt, at den nyvalgte rådmann måtte gøre et indtrædelsesgilde, en rådmandskost som det kaldtes, svarende til lavenes igang. I København afskaffedes rådmandskosten ved en magistratsvedtægt 1516, og i stedet for skulde hver nytilkommen betale 20 mk. til bøssen. Derpå fik han straks lige lod og del i indtægterne med de andre, eftersom »den yngste rådmann skal stå så stor fare både til sjæl, gods og penninge som den ældste«. Andre steder som i Odense og Ribe holdt man derimod fast ved den gamle skik.⁴⁾ Ligesom lavene havde også rådet sin adeldrik en eller flere gange årlig i regelen ved fastelavn eller pinsedagstider. Således får f. ex. en kok gratis borgerskab i Århus mod at forpligte sig

¹⁾ Vedel. S. 47—48.

²⁾ Vedel. S. 101. Dipl. Flensborg. I, 233. Ligesom ved Knudsgildet i Odense var byskriveren her gildets skriver. Jfr. Nyrop. I, 31. (Artiklen er, som bl. a. møntregningen i grot viser, en senere tilsætning.)

³⁾ Endogså rodemestrene og tingmændene i København dannede lav, se Nielsen. III, 251—52, 311—12.

⁴⁾ K. D. I, 266. Odense Kr. 1572 (udgiftslæg.) Kinch. II, 619, 105 (med beskrivelse af byens endnu bevarede gamle rådmandsstob.)

til at koge ved fastelavnsgildet, og også fra Skelskør kendes det årlige rådmandsgilde. Det holdtes ved pinsetid, og de fornemste borgere deltog i festen i lighed med, hvad der var tilfældet ved det slesvigske rådsgilde St. Peders-aften.¹⁾

Det kan i denne sammenhæng anføres, at ligesom det i lavsskråerne stadig påbydes at tiltale brødrene for lavet, førend sagen kom for øvrigheden, således synes rådstuetretten undertiden at have været magistratens værning. Vilde nogen i Helsingør rejse tiltale mod en borgmester eller rådmand, skulde det ske »inden lukte døre« på rådstuen; først når parterne ikke kunde blive forligte der, gik sagen til tinge. Noget lignende var for gældssagers vedkommende tilfældet i Ribe.²⁾ I kirken havde rådet fra gammel tid sine særlige stole, der enkeltvis f. ex. i Slangerup endnu er bevarede; derimod synes det ikke at have haft nogen embedsdragt. Thi billeder af magistratspersoner på epitafier og ligsten viser den almindelige borgerdragt uden særskilte kendetegn eller andre udmærkelser.

Både socialt og økonomisk udgjorde borgmestre og råd toppen indenfor det lille samfund, hvis øvrighed de var. Endnu tydeligere end menighedens idelige klage over, at magistraten trods sin rigdom så ofte vægrede sig ved at deltage i stadens tyngde, taler de tørre tal, der kan udtrages af skattemandtallene. Efter en ansættelse til »markskat« for Vejle (1620) er gennemsnitstaxten for de 254 skatteydere 13, medens den for magistraten er c. 80, ja for et enkelt medlem endog 180.³⁾ I Helsingør betalte rådet 1557 en ottendedel af den udskrevne skat, men endnu

¹⁾ Hübertz, Aktstykker etc. I, 239. Friis-Edvarsen, Skjelskør Kjøbstad. S. 153. Sach, Gesch. d. Stadt Schleswig. S. 158 (med gengivelse af en spiseseddel fra 1452.)

²⁾ Helsingør Tb. 1609 ²⁴/₇, artiklen oplæses af en tavle, som hænger i rådstuen. — Ribe Rb. 1596 ²⁷/₈.

³⁾ Skattemandtallene 1620 ¹⁴/₂ i pakken Kr. 1611—50. Da et enkelt rådmand ej kunde findes, er tallene noget usikre.

mere barokt tager det sig ud, at i begyndelsen af det 17. århundrede faldt c. en tredjedel af Ringkøbings årlige byskat på byens 8 borgmestre og rådmænd.¹⁾ Det var dog, som vi nedenfor skal se, langt mere privat handel og købmandsskab end store embedsindtægter, der var kilden for denne rigdom.

Hverken den skrevne ret eller hævdvunden vedtægt indeholdt noget forbud mod, at nære slægtninge samtidig måtte have sæde i rådet, og den lille kreds, hvoraf magistraten toges, kittedes yderligere sammen ved slægtskabs og svogerskabs bånd. Under en retssag i Ribe i anledning af en rådmands drab (1598) fremhævedes det, at næsten alle rådmændene indbyrdes var i familie, hvorfor deres undersøgelse ikke kunde betragtes som upartisk, og følgende fra Malmø hentede eksempel viser, hvor sammenfildrede slægtskabsforholdene kunde være. Den 1538 afdøde borgmester Jakob Nielsson efterlod sig to sønner. Den ene døde som borgmester i sin fødeby, den anden, der blev rådmand i København, havde en datter, som ægtede borgmesteren Jakob Møller i Malmø, i andet ægteskab gift med en søster til borgmesteren Jakob Fechtel sammesteds, og to af dennes døtre ægtede senere en borgmester og en rådmand osv. osv.²⁾ Man kunde fristes til at betragte rådmandspladsen som arvelig indenfor visse familier. Gennem 5 generationer, fra midten af det 16. til begyndelsen af det 18. århundrede, var familien Baggesen således repræsenteret i Ribes råd, og slægtens døtre gjorde udmærkede partier. Tre af dem forsørgedes med borgmestre og fire med rådmænd fra deres egen by, medens henholdsvis to og fem ægtede fremmede borgmestre og rådmænd.³⁾ I løbet af det

¹⁾ Helsingør Kr. Den samlede skat er 512 dlr. 18 β, magistratens 63 dlr. Ringkøbing skatteprotokol 1610; nemlig 18 mk. 3 β af 56 mk.; der er kun 95 skatteydere.

²⁾ Kinch. II, 218—19. Isberg, Bidrag till Malmös hist. 2 a. Borgmestre nr. 22, 31, 33, 40, 41, 51.

³⁾ Efter Kinchs afhandling i Jyske Saml. VIII, 60—80. I Horsens

16. og 17. århundredre opstod på denne måde patricierfamilier, der ikke var begrændsede til én by, men hvis medlemmer fandtes spredte over hele landet eller dog over en enkelt provins således som Hegelunderne i Jyllandog Bangerne, der gennem hele det 16. århundrede regerede i Assens og Middelfart og talte adskillige medlemmer i de øvrige fynske købstæder. Spillede slægtskabsforholdet utvivlsomt en meget stor rolle, må det dog på den anden side fremhæves, at mangfoldige øvrigheds personer var indvandrede andetsteds fra. Af de 23 borgmestre, Ribe havde i tiden 1536—1660, var bortset fra 2, hvis hjemsted er ukendt, kun 8 indfødte borgersønner, 9 var fra landet og 4 fra andre jydsk købstæder.²⁾ Men ved giftermål optoges disse fremmede elementer hurtig i de herskende kredse.

III. Rådets indtægter.

Hverken borgmestre eller rådmænd oppebar nogen egentlig lønning af staden eller kongen. Embedet var et kommunalt hædershverv, en tyngelse som det betegnende nok jævnlig kaldes. Dog var der til det knyttet en række indtægter i enkelthederne forskellige i de forskellige byer, men ens i hovedtrækkene. De hyppigst forekommende var embedsjord, eneret til at holde en vinkælder med detailhandel og udskænkning, afgifter af øl og vin som indførtes i byen, samt andel i borgerskabspengene og lignende sportler.

At aflønne magistraten ved at give den embedsjord var sikkert en i alle landets egne udbredt skik, der står i

beklædtes borgmesterstillingerne i tiden 1550—1650 på et par undtagelser nær af tre familier. Fabricius, Horsens. S. 189 f., 205.

¹⁾ Efter biograferne hos Kinch. Jfr. Peder Plades visitatsbog (Heibergs udg. s. 110), hvor bønderne opmuntres til at sætte deres børn i skole, for at de bl. a. kan blive borgmestre og rådmænd.

forbindelse med, at agerbruget stadig hævdede sin stilling ved siden af de rent borgerlige erhverv, ja for mange småsteder var indbyggernes hovednæringsvej, og navne som rådmandsmarken eller -vænget har bevaret mindet herom ned til vore dage. Jeg har truffet denne borgmesters og råds jord så ofte og i så langt fra hinanden liggende byer, at man trygt kan forudsætte dens existens i alle, selvom der tilfældigvis ikke haves nogen efterretning om den. Herfor taler det også, at Kristian IV ved Kristianstads anlæggelse lovede at udlægge »en særdeles jord« til magistraten og byfogden.¹⁾ Snart var det en del af bymarken, der særlig var indrømmet rådet, snart overdrog kongen det et stykke land frit eller mod en fast årlig afgift. Allerede tidlig var der givet regler for en slags enkeforsørgelse, hvilket var så meget rimeligere, som regeringen altid holdt sig til enken for at få sit mulige tilgodehavende hos den afdøde udbetalt. Malmøs magistrat fastsatte 1447, at en borgmesters enke skulde have den jord, efterfølgeren havde brugt som rådmænd, medens en rådmands jord til hælvten skulde følge hans hustru, så længe hun sad enke, til hælvten den der kåredes i hans sted. Også fra statens side tilsikredes der stundom enkerne visse fordele som skattefrihed eller lignende.²⁾

Fandtes der søer eller fiskevand ved byen, havde magistraten i det mindste efter sin egen påstand eneret til

¹⁾ C. C. III, 421. Embedsjord omtales bl. a. i Malmø (Malmøregistret. 33 v), Trelleborg (Rosenvinge, Domme. III, 23—24), København (Nielsen. III, 141—42), Korsør (Sj. Reg. 11, 210), Nykøbing S. (Kbr. 1553 ⁷/₉), Skelskør (Priv. fra 1475 i Aflev. 1648), Nakskov (Hist. Tidsskr. 2. R. V, 169), Kerteminde (Kbr. 1558 ³⁰/₉), Århus (Hübertz. I, 203), Horsens (Fabricius. S. 230), Ribe (Kinch. II, 620), Viborg (Ursin. S. 69) osv.

²⁾ Malmøreg. 33 v. 1542 samtykkes det, at hvis nogen har kálhaver udenfor byen, skal enken nyde dem uden afgift. Rb. 1503—48. S. 363. I Kalundborg måtte enken i et år oppebære mandens indkomst »udi borgerskabspenge samt anden rettlighed«. Rb. 1612 ²⁰/₁₂. Jfr. Nielsen, Kjøbenhavn. III, 141. Explr. på hjælp fra regeringens side i Sj. R. 12, 340, 527; 13, 401 o. o.

fiskeriet. Dette var således tilfældet i København og Malmø, og fra den sidstnævnte by er der bevaret en meget vidtløftig vedtægt for et fiskeri, borgmestre og råd 1611 havde indrettet af deres egne midler. Andel i udbyttet skulde hver ny rådmænd købe af sin forgængers arvinger eller magistraten, og alle såvel fungerende øvrigheds personer som enker skulde to gange ugentlig have en ret fisk, medens resten bortsolgtes til borgerne.¹⁾

Magistratens ret til at drive en vinkælder, hvortil var knyttet monopol på detailhandel og udskænkning af vin og »fremmed drik« med undtagelse af de mest almindelige tyske ølsorter, kendes ligeledes fra adskillige byer. Skikken stammede fra Tyskland, og her som der afgav selve rådhuskælderens lokale for vinstuen, der enten dreves for magistratens regning ved en kældersvend eller bortforpagtedes mod en årlig afgift. Retten til at drive en sådan råds-kælder kan jævnlig føres tilbage til et kgl. privilegium, der dog ofte alene har været en stadfæstelse af noget alt bestående.²⁾ Thi medens disse privilegier ikke er ældre end det 16. århundredes midte, bestemmer allerede Københavns stadsret fra 1443 og efter den kong Kristoffers og kong Hans' almindelige stadsretter, at borgmestre og råd må have deres stadskælder, hvor de skal holde tysk og andet fremmed øl fal for en rimelig pris.³⁾

Rådets ret til at oppebære en cise af dem, der indførte vin og tysk øl til udskænkning og forhandling, står fra første færd i nøje forbindelse med dets pligt til at

¹⁾ B. A. Pk. 18, nr. 367. Nielsen, Kjøbenhavn. III, 143 f. I Helsingør omtales 1586 borgmesters og råds bundgarn. Tb. nr. 10. S. 161 v—62.

²⁾ F. ex. Roskilde (1518 Suhms Saml. II. 1, 169), Odense (1540 Krist. III's Registr. S. 127), Nakskov (Kbr. 1551 c. ²¹/₆), Haderslev (1566 Corpus statut. Slesvic. II, 478), Århus (1582 Hübertz. I, 210), København (1609 K. D. I, 577—78 jfr. II, 550). I Ribe oppebær byen indtægten af kælderens (Kinch. II, 119—21.)

³⁾ Kap. I, art. 4. K. Krist., art. 26. K. Hans, art. 11. Alle steder tales der dog kun om ølsalg, hvilket muligvis forklarer de senere privilegier.

»sætte« varen, det vil sige bestemme dens pris. Det hedder i Københavns byret fra 1443, at ingen må tappe vin, før den er sat af fogden, borgmestre og råd, og han har givet dem »deres cise, som gammel sæd haver været«, nemlig to grot af hvert fad, og bødet borgmestrene og fogeden hver to stobe vin.¹⁾ Både den egentlige cise og de to stobe synes at have tilfaldet rådet, men det må ret hurtig have mistet denne indtægtskilde, thi fra slutningen af det 16. århundrede haves en række breve, hvorved kongen skænkede rådet i København, Malmø og Helsingør cisen af tysk øl og vin, hvilket i København vakte stor uvilje hos menigheden, da vincisen i nogle år havde været overladt kommunen for at ophjælpe dennes slette kår.²⁾

Meget betydelig kunde i de større byer den indtægt være, rådet havde af vægten. Adskillige varer skulde nemlig vejes på byens vægt, og medens vejerpengene i nogle købstæder gik til kommunens kasse, tilfaldt de i andre rådet.³⁾ Nær beslægtet med vejerpengene var måle-, eller som de også benævnes tøndepengene, der betaltes for udmålingen af korn og kunde indbringe ganske gode beløb. I det mindste i København og Helsingør, Malmø og Landskrona oppebæres de af magistraten. Borgmestre og råd i

¹⁾ Stadsret 1443. Kap. II, art. 2, jfr. k. Krist., art. 28, k. Hans, art. 73, (der udelader fogeden) og frdn. af 1461, som fastsætter taxt for ølsalg (Geheimearch. Aarsberetng. V, 66 § 8.) 1503 samtykker Malmø magistrat, at den, der sælger vin eller øl, skal give rådet en afgift fra 2 til 6 β (Rb. 1503—48. S. 5.)

²⁾ En oversigt over magistratens indtægter 1553 (K. D. II, 300—01), nævner en række afgifter på 8, 12 el. 16 β efter varens kvalitet og kvantitet. Om cisestriden mellem borgerne og rådet og dettes privilegier se Nielsen, Kjøbenhavn. III, 149—51. Helsingørs privilegium C. C. II, 51. Malmø C. C. III, '65.

³⁾ 1576 bestemtes det i Helsingør, at indtægten af vægten skulde gå til magistraten (Danske Mag. 3. R. II, 186 noten), og i den følgende tid tilfalder den snart byen snart rådet. — Kbh.s stadsr. 1443. Kap. V, art. 57 = Skagen 1507, art. 44. (Rosenvinge. V, 297.) Malmøprivil. 1446 (Rosenvinge. V, 95.) Priv. for Landskrona udstædt 1514 af Hans, udvalgt konge i Sverige (!) (Afl. 1648.)

Helsingør klagede nemlig engang over, »at de for deres store umag og møje haver en ganske ringe indkomst«, og begærede af den grund, at de ligesom deres kolleger i de tre nævnte byer måtte have indtægten af måletønderne (tøndepenning), hvilket menigheden samtykkede med den for tiden såre karakteristiske motivering, at det jo var de fremmede skippere og ikke byens borgere, der kom til at bære skaden.¹⁾ Selvfølgelig må denne indtægt ikke forveksles med de tøndepenge, Københavns magistrat oppebar for søtønderne, som den efter privilegier fra 1533 og senere havde lov til at udlægge på Middelgrunden. Det var en vagerafgift, der udrededes af hvert forbisejende skib og opkrævedes sammen med Øresundstolden.²⁾ I forbindelse med disse af handel og købmandsskab flydende indtægter, hvortil kom småbeløb for udlejningen af bodepladser o. l., skal sluttelig nævnes, at magistraten vistnok ofte har modtaget en slags årlige gratialer af lavene, der jo skulde have en rådmand til bisidder, ligesom håndværkerne efter forholdene i et par byer at dømme måtte yde den en kende ved deres optagelse i lavet.³⁾

I en mængde byer ved man med sikkerhed, at rådet har haft part i borgerskabspengene, hvilket åbenbart var en gammel og almindelig udbredt rettighed.⁴⁾ Ligeledes har det ret jævnlig oppebåret eller i det mindste haft andel i de såkaldte forlovspege, en afgift af gods der tilfaldt udenlandske arvinger,⁵⁾ og i forbindelse hermed kan anføres, at det under den ene eller den anden form kunde have del i

¹⁾ Tb. 1599 ⁵/₁₂.

²⁾ Nielsen, Kjøbenhavn. III, 148.

³⁾ Se oversigterne fra Malmø og Helsingør nedenfor. Jfr. fra en noget senere tid K. D. V, 749.

⁴⁾ I Malmø og Ribe oppebar rådet halvdelen, men forøvrig har reglerne været forskællige i de forskællige byer. Suhms nye Saml. II, 3, 142 (1518.). Kinch. II, 614 (1587.)

⁵⁾ Kinch. II, 620. K. D. II, 300 (her dog af alt »arvingsløst« gods.) Jfr. Malmø- og Helsingørslisterne.

sagefaldet sammen med kongen og byen. I Kolding fik det en tid halvdelen af alle bøder indenfor byfreden, medens den anden halvdel gik til »byens bygning og behov«; i Helsingør var derimod alene byens part af sagefaldet for misgærninger begåede af fremmede henlagt til rådet, en begunstiggelse som dog netop på dette sted måtte være særlig værdifuld.¹⁾

Af egentlige sportler, der tilkom magistraten, kan nævnes skøde- eller seglpenge, som modtageren af dokumenter udstædte under byens segl f. ex. skudsmål, »søbreve« (certifikater eller pas), domme og skøder havde at betale. En af regeringen fastsat sporteltaxt fik de kongerigske byer først sent, og prisen har derfor rettet sig efter, hvad der var skik og brug i hver enkelt by.²⁾ Stundom går denne afgift under navnet skødetønder, fordi der for hvert skøde skulde gives en tønde øl, oprindeligt in natura senere i penge.³⁾ Forskællig fra disse til moderne retsgebyrer svarende skødepenge var en særdeles indbringende og ganske enestående indtægtskilde, borgmestre og råd i Roskilde havde skaffet sig; de gjorde nemlig fordring på, at ved alle ejendomshandler mellem borgerne om jord i byens

¹⁾ Priv. for Kolding af 1460 $\frac{7}{11}$ (R. A. Kolding byark.) for Helsingør af 1516 (Geheimarch. Aarsberetng. III. Till. S. 24.) Jfr. Kinch. II, 621. Fabricius, Horsens. S. 230.

²⁾ En meget kortfattet maximumstaxt findes dog i recessen af 1569 $\frac{7}{9}$ (art. 4), der optoges i den Kalundborgske reces af 1576 $\frac{21}{11}$ (art. 6.) — En detailleret taxa for byskriveren og byens segl findes derimod i Flensborgs Politivedtægt 1600. Tit. 1, art. 12 (i Corpus statut. Slesvic.) I København var den 1553 3 mk. for hvert skøde, i Helsingør i begyndelsen af det 17. århundrede 1 dlr. K. D. II, 301 Tb. 1606 $\frac{20}{6}$. Jfr. taxter for Ålborg i Jydske Saml. II, 141.

³⁾ Bytingsvidne 1507 fra Helsingør: Blev samme skøde meldt stadfæst over alle tingbænke og skødetonde pådrukken. Geheimarch. Aarsberetng. III. Till. S. 21—22. — I Slesvig indsattes 1529 2 »rekenslunde, de rekenscup van deme scotelbeer doen scholden«; disse bestillingsmænd, der toges af rådet, tituleredes også »schötelherren«. Falcks Magazin. IX, 476—77. — Også i Malmø kaldes denne afgift skødetønder.

vænge skulde man »udgive til dennem den tiende penning«, og forstod at sætte deres krav igennem trods borgernes modstand.¹⁾

Foruden disse indtægter, der næsten overalt var henlagte til øvrigheden, fandtes også adskillige andre af mere lokal karakter. Undertiden kunde de være meget ejendommelige. I Kolding var det således brug, at byen forærede hver borgmester 3 og hver rådmand 2 alen engelsk klæde, »som de fik til deres vanlig huosseklæde«. ²⁾ Selvom dette rådmandsklæde, som det også kaldes, først kendes fra slutningen af det 16. århundrede, er selve skikken utvivlsomt af langt ældre dato; et lignende gratiale omtales f. ex. i Odense, hvor rådet 1454 opgav det halve stykke leydisk, det plejede at få, mod til gengæld at fritages for årlig byskat. ³⁾ Ålborgs magistrat havde en godtgørelse for deres arbejde, som i andre byer ofte blev byskriveren og de lavere bestillingsmænd til del. Kommunen betalte nemlig deres højtidsoffer til julen. ⁴⁾ Ret enestående er vist også det pund peber, borgmestre og råd i København fra gammel tid oppebar af de kræmmere, der opslog deres boder på gaderne, og på hvilket de fik bekræftelse af kong Hans 1492. ⁵⁾ Ganske udenfor rammen falder en begunstigelse, Kristian III tilstod dem ved 1547 at give dem Island og Vespene (Vestmannaøerne) som afgiftslen i 10 år, således at de skulde lade landet styre af en udsendt foged.

¹⁾ I 1618 nægtede to borgere at svare denne afgift, men tabte sagen, da en kommission, hvem den var overdraget, kom til det resultat, at de 10 p. c. var en hævdunden rettighed. Afskrift af kommissionsdommen af 1618 $\frac{4}{8}$ mellem byens privilegier i Aflev. 1648. Jfr. Sj. T. 21, 327.

²⁾ Kr. 1585 $\frac{16}{4}$, 87 $\frac{7}{10}$ (udgiften er 30 dlr.) osv — Også i Kalmar kendtes dette rådmandsklæde.

³⁾ Rosenvinge. V, 211 § 3.

⁴⁾ 1599 var ofret 8 mk. for en borgmester, 4 for en rådmand. Kr. Budolfi sogn. Udgiftslæg.

⁵⁾ K. D. I, 224—25. Jfr. dog Ålborg, hvor borgmestrene og byfogden fik et lod peber af hver »samkøber« på pinsemarkedet. Jydske Saml. II, 146.

Synderlig glæde af denne forlening havde de imidlertid ikke, da hverken Islænderne eller de hamborgske købmænd, der havde bemægtiget sig al handel på øen, vilde anerkende deres herredømme. Allerede 1552 mistede de derfor Island, og det var kun en ringe trøst, at de fik et nyt lensbrev på Vespenø.¹⁾

Sluttelig havde magistraten næsten overalt en rettighed, der i og for sig ikke betød særlig meget, men ved måden, hvorpå den i regelen fortolkedes, blev af stor værd. Den var nemlig fritaget for årlig byskat. Det hedder i Københavns stadsret fra 1443, vidstnok det ældste vidnesbyrd om denne frihed, at borgmestre og råd må »sidde fri for deres årlige skat . . . undertagne andre tjenester, som de os med byen pligtige ere«. Denne artikel går ordret over i de almindelige stadsretter og genfindes ligeledes i privilegier for de enkelte købstæder, men i dem alle betones udtrykkelig, at fritagelsen ene gjaldt den sædvanlige årlige byskat.²⁾ Ikke desto mindre var der fra rådets side en meget stærk tilbøjelighed til at udvidde den til alle skatter, ordinære som ekstraordinære, såvel til byen som til kongen. For kongeskatternes vedkommende stod dette i åbenbar modstrid med privilegiernes ordlyd, mere tvivlsomt er det, ikke efter deres ånd, men efter deres bogstav, om rådet ikke havde ret til at betragte sig fritaget for alle kommunale skatter, eftersom disse havde udviklet sig af den årlige byskat og ofte pålignedes sammen med denne. Dog antager jeg, at der også her har fundet et overgreb sted fra magistratens side; fra Ribe vides det således, at den alene var fri for »en årlig enkelt

¹⁾ Nielsen, Kjøbenhavn. III, 153—58. Sammesteds s. 152—53 om mindre forleninger.

²⁾ Kbh. 1443. Kap. V, art. 58 = K. Kristoffers stadsr. art. 69, k. Hans' art. 4. Priv. fra Malmø 1487, art. 56 (Rosenvinge. V, 574), jfr. nyt privilegium af 1458 (K. D. I, 195.) — Rosenvinge. V, 211, 14 (Odense); Geheimearch. Aarsberetng. III, Till. S. 12 (Helsingør); Fyenske Aktstykker. I, 92 (Svendborg.)

skat« 3: byskatten.¹⁾ Da nu statsskatterne i det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede ikke udskreves direkte af den enkelte mand, men med et samlet beløb af byen, der atter fordelte dem og indestod for deres udredning, fulgte heraf, at skattebyrden kom til at hvile desto tungere på borgerne, og medens forøgelsen for de ordinære skatters vedkommende på grund af disses ringe størrelse var ret betydningsløs, var den meget følelig ved de ekstraordinære, da det jo var de mest formuende, der unddrog sig. Der førtes derfor fra menighedens side en stadig krig mod den rettighed, rådet havde anmasset sig, og regeringen gav på dette punkt altid borgerne medhold i rigtig erkendelse af, at viste den sig eftergivende overfor én magistrat, »bleve vi siden strax af borgmestre og rådmænd udi de andre vore købstæder . . . derom uden afladelse besøgt og med mangfoldige klagemål og overløb besværet«, ligesom den også var klar over, at absolut skattefrihed vilde blive de andre menige borgere og indbyggere »til stor skade og fordærvelse«. ²⁾ I overensstemmelse hermed fritog forordningen af 1619 (art. 13) rådet for årlig skat og vagthold, hvor det hidtil havde været almindeligt, medens det derimod skulde deltage i al anden bys udgift og tynges, »på det de fattige borgere ikke skulde dermed alene belades«.

Vi har set, hvilke indtægter magistraten havde, men hvor meget indbragte de? Det er så heldigt, at vi for nogle enkelte byers vedkommende er i stand til at kunne besvare dette spørgsmål, idet der fra Malmø, Helsingør og Odense er bevaret en række magistratsregnskaber fra tiden efter 1550. ³⁾ For at give en oversigt over to byråds sam-

¹⁾ Kinch. II, 714.

²⁾ K. D. IV, 641. Jfr. Kbr. 1551 ²⁶/₂.

³⁾ I Helsingør går regnskaberne ligesom byens fra Thomasdag til Thomasdag (21. decbr.) og føres af en rådmand, den årlig skiftende rådsrådmænd, i Malmø falder regnskabsåret sammen med kalenderåret, og regnskabet aflægges kort efter nytår, ofte på Helligtrekongers-

lede indtægt og vise, af hvor forskelligartede bestanddele den var opstået, har jeg sammenstillet uddrag af Malmø-regnskabet for 1580 og Helsingørs fra 1611.

Malmø (Beløb i skilling ej medtagne.)

Cise af cisebom.....	627	mk.
— - stadskæderen	77	—
Seglpenge (å 1—2 mk.)	70	—
Embeds- og lavspenge ¹⁾	57	—
Vindus-, stærterum-, stejle- og stadepenge.	82	—
Skødetønder	84	—
Embedstønder ²⁾	93	—
Tiendepenge (Førlov).....	14	—
Vægten og rådsbøssen	842	—
Tøndepenge å 2 β læsten	303	—
Forskællige småindtægter ³⁾	80	—

Summa summarum... 2329 mk.

Helsingør.

Cice af Rostockerøl.....	265	rldr.	$\frac{1}{2}$ o.
— - rhinsk, spansk og fransk vin, brændevin, mumme, engelsk og lybsk øl	275 $\frac{1}{2}$	—	2 $\frac{1}{2}$ -
Borgerskab.....	81 $\frac{1}{2}$	—	
Af bøssen.....	38	—	
Vægt og måletønder	129 $\frac{1}{2}$	—	17 β d.
Bodestader.....	4	—	
Penge af lavene	5	—	
Tiendepenge.....	18 $\frac{1}{2}$	—	
For kræmmere.....	12	—	2 mk. 11 $\frac{1}{2}$ β lybsk
Bådsmænd, som har siddet i kæderen	15	—	

Summa summarum... 834 $\frac{1}{2}$ rldr.

dag, af en af borgmestrene, der for sin umage oppebærer en lille godtgørelse.

¹⁾ Jordskyld, der betales af gilde- og lavsgårde.

²⁾ En afgift, der betales ved indtrædelsen i lavet. En tønde øl sættes som oftest til 10 $\frac{1}{2}$ mk., dog giver en enkelt mand 15 $\frac{1}{2}$ mk.

³⁾ Mærkværdig nok opføres ingen indtægt af borgerskabspengene, der dog oppebares 1620—21. I det hele er der adskillig forskæl på de ældre og yngre regnskaber, som det imidlertid vilde blive for vidtløftigt her at gøre rede for.

Udgiften er begge steder ubetydelig; i Malmø 106 mk., af hvilke vejeren fik de 60 i løn, den regnskabsførende borgmester 26 for at lade regnskabet skrive og »forklare« det, og resten gik til de husarmes stok; i Helsingør 47 rdlr. og 6 β l., der medgik til anskaffelsen af salttønder og landstingsrejser, idet rådet selv måtte bære omkostningerne, når dets domme appelleredes. Hvorledes nettoindtægten deltes i denne by, fremgår ikke af regnskaberne; i Malmø divideredes den med antallet af magistratspersoner, idet en borgmester regnedes lig med to rådmænd; kvotienten udgjorde en rådmandslod, og den mulige rest gaves til de fattige, bysvendene, skriveren, eller hvem man nu ellers vilde betænke. En borgmester fik således det dobbelte af en rådmand, hvilket efter de ovenfor anførte eksempler fra Ålborg og Kolding at dømme har været det almindelige.¹⁾ Da en rådmandslod 1580 var 220 mk., har en borgmester altså dette år oppebåret 440 mk. eller 110 rdlr., en lønning der efter tidens forhold slet ikke var så ilde endda. Det var dog sjældent, man nåede så højt, og gennemsnitsstørrelsen af det årlige nettoudbytte er for de 20—24 år, jeg har fået tid til at undersøge, c. 1290, af en rådmandslod c. 100 mk., medens man i Helsingør i tiden 1608—18 havde en samlet gennemsnitsindtægt på c. 680 rdlr., altså omtrent det dobbelte.

Da de enkelte indtægtskilder aldeles ikke var konstante, men afhang af den daglige handel og omsætning, måtte totalindtægten svinge meget stærkt, som den af Malmøregnskabet uddragne oversigt viser. (Se tabellen næste side.)

Regnskaberne over Odense magistrats indtægt, »som er borgerskabspenge, for havebreve, for stadssegl, jordskyld og jordbreve, som er borgerne forlent«, er langt mindre

¹⁾ Jfr. en københavnsk magistratsvedtægt fra 1608 om delingen, der ligesom i Helsingør foregik St. Thomædag, refereret hos Nielsen. III, 158. I Ribe var der efter Kinch (II, 621) ingen forskæl på en borgmester og en rådmand.

År	Nettoudbytte i mk.	Parthaverer	Rådmands- lod i mk.
1550	562	Ej opgivet	
1551	496	›	›
1552	606	16	37
1553	542	13	41
1554	612	12	51
1555	853	14	60
1556	984	11	88
1557	941	16	58
1558	1347	›	83
1559	1287	15	85
1560	1185	›	78
1565	1252 r. m. 1005 klipping	Ej opgivet	
1570	1262	›	›
1575	1830	15	122
1580	2200	10	220
1585	1349	12	112
1586	1698	11	154
1587 ²⁾	1340	13	103
1592	1177	15	78
1593	2251	11	204
1620—21	331 dlr.	15	22 dlr.

detaillerede og oplysende end de to andre byers, og rådet har heller ikke været så velsitueret som sin sjællandske og skånske kollega. En lod — man ser ikke tydelig, om der er forskæl på en borgmesters og en rådmands andel — var 1598 $7\frac{1}{2}$ rdrl., 1607 7, 1610 14 og 1612 16 rdrl., i gennemsnit altså godt 12 rdrl. eller det halve af en rådmandslod i Malmø.³⁾ Endnu slettere har selvfølgelig ma-

¹⁾ Jeg har taget de 10 første og de 5 sidste år, for hvilke regnskaberne var i behold, samt hvert 5. år i den mellemliggende tid. Udgifterne er stadig temmelig lave, overskrider aldrig ca. 300 mk. og når sjældent denne størrelse.

²⁾ 1588—90 mangler, 1591 ej opgjort.

³⁾ For 1611 opføres en rådmandslod til $35\frac{1}{2}$ rdrl., men da indtægten

gistraten i småbyerne været stillet, men ganske vist har dens embede til gengæld krævet langt mindre tid og arbejde.

For at danne sig et sandt billede af rådets indtægter må man til disse beløb i rede penge lægge det udbytte, det havde af sin embedsjord, samt den fordel, det med rette eller urette drog af sin delvise skattefrihed, faktorer der ganske unddrager sig vor kontrol, og gør det umuligt at skønne, om øvrighedspersonerne virkelig har fået så ringe vederlag for deres arbejde, som de selv mente. Thi unægtelig var de i høj grad utilfredse og greb enhver given lejlighed til at ansøge regeringen om at blive bedre aflagte for den »store trældom, skade og forsømmelse«, bestillingen førte med sig. Navnlig fra Københavns magistrat foreligger der højrøstede klager over, at indtægterne stadig tog af og forretningerne til, så at »vi fattige mænd fast intet andet kunde agte eller vare end det samme, og vor egen brug og næring . . . svækkes og formindskes dag efter anden, hvorover vi råde i borg og gæld os udi længden til største fordærv og nachdel.«¹⁾ Noget berettiget må der vel have været i disse idelige jeremiader, eftersom regeringen meget ofte viste sig imødekommende; kancelliets registre vrimler nemlig af breve, hvorved den stræbte at forbedre en borgmesters eller rådmands kår. Snart var det en tilladelse til at udføre en snes heste og øxne toldfrit, snart en gave i fetalje, der tilstodes ham for hans umage. Hyppigst var sikkert de såre almindelig forekommende overdragelser af korntienden fra et eller flere sogne, hvorimod vederlaget yderlig sjældent gaves i rede penge.²⁾ Om en fast lønning, således som byfogederne flere steder op-

kun er 175 rdlr., der skal deles i 10 parter, må der utvivlsomt foreligge en fejlskrift (måske slettedlr.)

¹⁾ K. D. VI, 186.

²⁾ Et af de meget få eksempler, jeg har truffet herpå, er, at en borgmester i Kolding engang fik 30 gl. dlr. til hjælp til sin underholdning. J. R. 5, 152.

nåede det, er der aldrig tale; naturligt nok da fogeden var kongens egentlige embedsmand, borgmestre og rådmænd derimod først og fremmest byens, hvem det derfor tilkom så godt som muligt selv at sørge for dem

Ikke altid har bestillingen dog været så byrdefuld, som magistraten søgte at lade folk forstå, thi det var hyppig tilfældet, at borgmestre eller rådmænd ved siden af deres kommunale hverv beklædte et kgl. embede, for hvilket de naturligvis oppebar en særlig godtgørelse. Oftest var de toldere, en bestilling der i reglen var forenet med byfogediet, undtagen når toldstedet havde større betydning som f. ex. Helsingør og Nyborg samt Ribe, Kolding og Assens, hvorover øxneudførselen gik. Her foretrak regeringen i de fleste tilfælde en magistratsperson fremfor en byfoged, da den førstnævnte gennemgående var mere velhavende og således bedre i stand til at dække muligt underskud. Stundom kunde de have embeder, som man skulde synes lå deres øvrige virksomhed ret fjærnt; der kendes således et par eksempler på, at borgmestre i Ribe og Vejle har været regnskabsprovster i Jelling syssel.¹⁾

IV. Rådets virksomhed og møder.

Vi har i det foregående set, hvorledes magistraten valgtes og afsattes, af hvilken samfundsklasse den udgik, hvilket vederlag den oppebar for sin virksomhed. Hvori bestod nu denne, og hvorledes udøvedes den?

Den falder i to hovedgrupper, idet magistraten dels havde administrativ, dels dømmende myndighed. Vi vil foreløbig ene dvæle ved dens styrelse af kommunens anliggender.

Rådet repræsenterede byen i forholdet udadtil, skulde

¹⁾ Kinch. II, 63. J. R. 6, 324.

håndhævede og forsvare borgerne, havde overopsyn med kommunens finansvæsen, medvirkede ved skatteligningen, bestyrede skifte- og overformynderivæsenet; endelig var det dets pligt at holde god orden og politi, som det hedder i borgmesterbestallingerne, og at påse, at de kgl. forordninger overholdtes, hvilket endog kort efter denne periodes slutning indskærpedes ved et særligt derom udstædt påbud.¹⁾ Ligeså kort denne opremsning er, ligeså vidtløftigt vilde det blive at give en udtømmende fremstilling af alle disse enkeltheder. Navnlig ordet politi er et meget elastisk begreb, der i sig indeholder en mængde forskelligartede forhold.²⁾ Først og fremmest hvad man i vore dage forstår ved politikvæsen, altså bestemmelser vedrørende den offentlige sikkerhed, brand-, renovation- og sundhedsvæsen, forudsat at man i det hele kendte noget til disse nyttige institutioner. Men dernæst regler for torvehandel, almindeligt købmandsskab, særlig forsåvidt det angik landhandel og forprang, tilsynet med levnedsmidlernes kvalitet og kvantitet samt en almindelig kontrol med prisen på omtrent alle mulige varer og deraf følgende ret til at bestemme en maximumstaxt, sætte købet på dem, som det hedder.

Denne sidste ret eller pligt har naturligt udviklet sig af den indbyrdes isolerede stilling, købstæderne indtog i merkantil og økonomisk henseende. Byen var at betragte som et udvidet lav; ligesom dette vågede den skinsygt over enhver fremmeds indgriben til skade for dens egne næringsdrivende, men skulde følgen af denne næsten fuldstændige mangel på konkurrence ikke blive en udplyndring af konsumenten til fordel for producenten, var det nødvendigt, at øvrigheden greb regulerende ind og sikrede forbrugeren en god vare til en rimelig betaling, altså en kontrol ganske analog med den, det enkelte lav udøvede

¹⁾ Frdn. af 1623 ²¹/₄ jfr. for Kbhs vedkommende miss. af 1621 ¹⁶/₁.

²⁾ »Politi« defineres af Aschehoug (De norske Communes Retsforfatning. S. 144) som »varige anordninger, der kunde tjene til samfundets økonomiske og moralske trivsel.«

overfor sine medlemmer. Særlig gjaldt dette naturligvis om de egentlige livsfornødenheder og kan, hvad levnedsmidler o. l. angår, føres tilbage til det 13. århundredes stadsretter,¹⁾ men efterhånden lægges på denne måde al handel og erhverv ind under rådets tilsyn. På grund af bøndernes klage over de stigende priser befalede Frederik I i sit privilegium til de jydsk købstæder fra 1524 disse at gøre en »skællig skikkelse« på deres varer og stillede i udsigt, at han selv vilde lade en sådan udgå.²⁾ En omfattende af regeringen udstædt priskurant fik man dog først ved den Københavnske reces af 1540 (art. 13—25), der forøvrig overlod borgmestrene i hver købstad selv at »beskikke og forordinere«, hvad anden »ordinants, skik og politi, som herforuden skal holdes og gøres . . . med speceri og kræmmeri og al anden embedsmands handel«, en befaling der adskillige gange blev gentaget f. ex. 1548³⁾ og i Koldingrecessen (art. 56), som indskærpede magistraten at holde god skik og politi, »så at der findes gode embedsmænd, og hver der kan bekomme for et skælligt værd, humle, salt, stål, klæde, støvler, sko og andet . . ., som bør at findes fal udi købstæderne« samt i forordningen af 1. juni 1615.⁴⁾

Ligesom borgerne i det hele havde nogen indflydelse på byens almindelige styrelse, fastsattes priserne ofte af rådet i forening med vedkommende lav. Og kort før 1619 gik en del af dets virksomhed på dette felt over til de ved

¹⁾ Se f. ex. Roskilde stadsret, art. 24 (bagere), Flensborg danske text, art. 54 (ølsalg.)

²⁾ Dipl. Viberg. S. 157. Jfr. den udaterede for hele riget gældende forordning i Frederik I's Danske Registr. S. 348 (muligvis ej udstædt.)

³⁾ Danske Mag. 4. R. I, 345.

⁴⁾ Jfr. Den Københavnske reces af 1537, hvis art. 13 fastsætter årlige provinskøbstadmøder, hvor repræsentanter for borgerne og bønderne i forening med rigsråder skal sætte prisen på varer. — En i henhold til frdn. af 1615 $\frac{1}{6}$ udstædt meget omfattende taxtbog findes i Malmø B. A. Varia. Sign. L. nr. 7.

forordningen af 2. aug. 1605 indførte vragere, der skulde udnævnes af magistraten blandt borgerne for at vrage og og sætte sild, salt kød og fremmed øl »efter det korn- og humlekøb, gud årligen giver«; mellem de ved samme lejlighed påbudte vinvragere, hvis pligt det var en gang om måneden at visitere vinkælderne og en gang årlig sætte prisen, »som åringen er til, og vinen kan agtes god«, skulde der dog være en rådmand.¹⁾

I nøje forbindelse med rådets ret til at bestemme varens pris står dets tilsyn med lavene. Man fortsætter her ganske i det i middelalderens sidste århundrede indslåede spor med udstædelsen af lavsskråer og indsættelsen af oldermænd og bisiddere, hvem lavsbrødrene skulde være lydige, »uden de vilde straffes efter byens ret, som deres skrå udviser«, og som rejste tiltale mod lavet, hvis det ikke holdt sig sine forpligtelser efterrettelig. Ved lavenes ophævelse 1613 blev det derfor befalet borgmestre og råd at fratage dem deres skråer og beholde dem i forvaring, »indtil vi anderledes derom tilsigendes vorder«, og da dette skete ved forordningen af 10. decbr. 1621, der genindførte lavsordningen, skulde de nye skråer forfattes »med borgmestres og råds betænkende«.²⁾

Den nærmere ordning af stadens »politi« skete gennem vedtægter, der undertiden efter en kgl. befaling, men

¹⁾ Bestemmelsen gælder foreløbig kun søstæderne, men udvides ved den »lille reces« 1615 til at omfatte alle byer. Den almindelige kontrol med torvehandel o. l. udøvedes ofte af borgere, således i Helsingør, hvor det ved en beslutning af 1571 ²²/₁ (Tb.) vedtoges, at tilskikke 4 borgere af alle 4 fjerdinge, der om lørdagen skulde have flittigt indseende med handelen. Jfr. lignende bestemmelse i Assens Rb. 1618 ²²/₁₂. Senere hen blev dette tilsyn overdraget underfogeden, en kommunal bestillingsmand, jeg i denne periode kun har truffet i en eneste by nemlig København. (K. D. I, 590 [1613] jfr. Nielsen. III, 256 f. Instrux for underfogeden i Helsingør fra c. 1630 i Prot. A. W. Nr. 2. S. 3—7.)

²⁾ C. C. III, 408, 675. Om revision af de københavnske skråer, se K. D. VI, 152, IV, 758 jfr. C. C. II, 86.

som oftest ved eget initiativ udstødtes snart af rådet alene, snart af rådet og borgerskabet. Det er vanskeligt at afgøre, på hvilke områder kommunen retslig havde lovgivningsmagt eller med andre ord, hvor vidtstrakte grænserne for selvstyret var. I 1617 pålagdes det lensmanden at tiltale magistraten og de 24 mænd i Horsens, fordi disse med rådets samtykke havde udstødt et udførselsforbud på korn, men en snes år i forvejen foretog borgerne i Fåborg ustraffet det samme.¹⁾ Ligeledes har det været ganske tilfældigt, om en vedtægt er bleven stadfæstet af regeringen eller ikke; det sidste er ubetinget det hyppigste.²⁾

Vedtægterne indførtes fra gammel tid i rådstue- eller bysbogen, udfærdigedes også i dokumentform og kodificeredes hyppig i et videbrev eller et bursprog, der var et nødvendigt tillæg til stadsretterne og den almindelige lovgivning. Vi skal et øjeblik dvæle ved disse bursprog, hvilket ord dels betyder en samling af kommunale vedtægter, der én eller flere gange årlig oplæstes for borgerne, dels mødet, hvor dette fandt sted.³⁾ Denne skik var almindelig udbredt i Nordtyskland, men vandt herhjemme, såvidt jeg har iagttaget, kun indpas i meget få byer, ligesom selve navnet i det mindste i denne periode træffes yderst sjældent i retsprotokoller og lignende kilder.

Bedst kendt er de Riber bursprog, der skulde oplæses to gange årlig, nemlig på »drikning« næst efter jul og næst efter påske, hvilket regelmæssig blev overholdt, ligesom selve skikken bevaredes helt ned til midten af forrige år-

¹⁾ J. T. 6, 260. — 1595 ¹⁴/₇ forbyder borgmestre og råd i Fåborg for 3 år udførsel af får og lam til Tyskland, hvilket samtykkes af den men. almue (Bb.)

²⁾ En vide fra Nykøbing M. vedtaget 1460 stadfæstes først 1528 af Frederik I. (Dueholms Diplom. S. 123 jfr. Danske Registr. S. 192.)

³⁾ Det ejendommeligste af disse videbreve er utvivlsomt de 1609 vedtagne »Randers artikler« trykte som tillæg til Neckelmann, Om Kommunevæsen. S. 145—85, hvis original opbevares i P. A. V. En god samling kommunalforordninger i Malmøs rådstuearkiv. — Om den mere udvidede betydning af ordet bursprog jfr. Kalkars ordbog.

hundrede. I deres ældste form bestod de af 15 artikler, der ved senere tillæg voxede til 42. Deres indhold var yderst broget. Der var bestemmelser om, at kvinderne efter dronningens begæring skulde gå med sjællandske sæt, ligesåvel som forbud mod gæsternes vinterleje; i det hele kan det siges, at det var handels- og politivedtægter.¹⁾

Om bursprogene i København har vi ligeledes meget gode oplysninger, der ganske vist skriver sig fra tiden kort efter 1619, men dog med sikkerhed må kunne overføres på den af os behandlede periode. For den på rådhuset samlede menighed oplæste byskriveren kong Kristoffers stadsret af 1443, »kong Hans' privilegium til enden« (o: kong Hans' stadsret?),²⁾ en del af artiklerne i »den lille reces« fra 1615 samt en række vedtægter om ildstæder, om svin, om fremmede at herbergere, om gader at jævne, om vognmænd osv. osv., altså af en noget lignende natur som de ovenfor omtalte. Endvidere siges der: »Hvad sig søretten belanger, da efterdi den er udi tryk at bekomme . . . synes (den) nu om stunder ikke fornøden at oplæse«. ³⁾ Der hentydes her til Frederik II's søret af 1561, i hvis indledning udtales, at den årlig skal forkyndes til tinge mandag før kyndelmissedag, hvilket også efter tingbøgerne i flere år fandt sted i Helsingør. Et lignende noget ældre eksempel på oplæsning af en større lov haves fra Slesvig, hvor Jydske lov indtil begyndelsen af 16. århundrede hvert 2.—3. år forkyndtes for menigheden på rådhuset.⁴⁾

I Fåborg var det i slutningen af 16. århundrede skik

¹⁾ Kinch. II, 18—20. Selve bursprogene er trykte i Nye Danske Mag. II, 263—69.

²⁾ Vel snarest det af kongen 1485 givne tillæg til stadsretten. (K. D. I, 219.)

³⁾ Nielsen. III, 134—40. Tiden opgives for 1629 i april, for 1630 i januar, muligvis har der derfor som i Ribe været to årlige bursprog-

⁴⁾ Sach, Gesch. d. Stadt Schleswig. S. 117—18. Mærkværdig nok kender denne forfatter intet til egentlige bursprog i Slesvig, hvor de rimeligvis altså ikke har været i brug.

og brug, at der, efter at regnskaberne var bleven hørt, af magistraten blev udmeldt »16 mænd af rådhuset at sige på byens gavn og bedste.« De vælger årets kæmnere og samtykker forskellige bestemmelser om køb og salg og offentlige anliggender i al almindelighed samt »andre de gamle vider og vilkår ved deres fulde magt at blive, som tilforn ere indskrevne i byens bog, og som ere stadfæstede af 16 mænd.«¹⁾ Uagtet selve ordet bursprog ingensinde bruges om hele denne forhandling, må den dog rettest henføres hertil.

Andre steder har jeg fundet omtalt, at bursprogene er gået ud af brug. Således i Vejle, hvor magistraten klager over, at de gamle vider og vedtægter ikke mere overholdes dels af uskikkelighed, dels fordi de »i lang tid ikke ere årligen forkyndt.«²⁾ Ligeledes i Flensborg, hvis borgerskab 1592 under en strid med magistraten gjorde fordring på at se deres privilegier og anmodede om, at stadens friheder og rettigheder hvert år måtte oplæses offentlig på allemands-ting. Rådet undskyldte sig med, at stadsretten og Kristian III.'s politiforordning af 1558 gennem afskrifter var på så mange hænder, at enhver let kunde få dem at se hos sin nabo eller en anden mand, og hvad specielle kongelige og fyrstelige privilegier og benådnings angik, vidste de ikke, »dasz in einiger groszen oder geringen commun dieselbigen dem gemeinen pöbel vorgelesen oder communiciret«, da det ikke passede sig, at menigmand vidste besked med alt.³⁾

En fordeling af forretningerne mellem rådets medlemmer fandt gennemgående ikke sted; først 1630 indføres den for Københavns vedkommende af Kristian IV., omend et

¹⁾ Bb. 1594 ^{30/16}. Dette år tages bestemmelser om jordlejens betaling, om pris på lammekød og om sommertag (∴ tagrør) at skære. I 1615 (^{6/6}) og 16 (^{4/7}) ses det, at rådet har udnævnt de 16, hvilket vel altid har været tilfældet.

²⁾ Videbrev i Bb. fra 1627, efter hvis indledning det er udstædt 1610.

³⁾ Rivesell, Beschreibung d. Stadt Flensburg. S. 387, 89—90.

tilløb hertil alt spores adskilligt tidligere.¹⁾ Den enkelte øvrighedsperson kunde ved given lejlighed naturligvis få et særligt hverv overdraget, men af egentlige skiftende bestillinger, således som man kender dem fra de tyske byer med deres større og mere udviklede forhold, er kun en mere almindelig, nemlig kæmneriet.²⁾ I det hele og store optræder rådet udadtil som en énhed, og styrelsen er kollegial; indadtil herskede dog en bestemt rangforordning, idet borgmestrene altid anførtes først og derpå rådmændene efter deres anciennitet. Da den honette ambition sikkert har trivedes fortræffelig indenfor disse forsamlinger, kan man være vis på, at denne ordning omhyggelig er bleven fulgt, og der kendes meget få undtagelser fra den. Lensmanden på Dragsholm, der 1572 blev rådmand i Helsingør, fik på grund af sin høje stilling sæde næst efter borgmestrene og nævnes i den følgende tid stadig først blandt rådmændene.³⁾ I 1591 udnævntes tolderer Frederik Leiel til borgmester i samme by, og i missivet til borgerskabet udtaler kongen, at »efterdi han er formand på vor toldbod . . . , have vi for godt anset og forordnet, at han i lige måde skal være formand der udi byen udi samme borgmesters bestilling«⁴⁾

Rådets møder holdtes på rådhuset eller rettere i et bestemt rum i dette: Rådstuen eller rådskammeret, medens

¹⁾ K. D. V, 117—18. Jfr. instruxen for de borgere, der skal bestyre byen, medens rådet 1590 drager til herredag i Kolding (VI, 184—86) og magistratsvedtægt af 1606 (II, 529—31.)

²⁾ Jfr. herom nedenfor. I Malmø fandtes desuden efter tysk skik to »veddemestre«, der ofte overværede forhandlingerne på bytinget for at varetage stadens rettigheder og bestyrede skiftevesenet (se herom hm's. og r.'s frdn. om skiftevesen af 1615 $\frac{2}{1}$ R. A. Pk. 18, nr. 407); for deres umage fik de efter kæmnerregnskaberne en lille godtgørelse på 6 mk. Jfr. »Die Weddeherren«, der meget almindelig forekommer i nordtyske byer, f. ex. Hamborg (Kammerrechnung ed. Koppmann. I, LX) og Wismar (Hans. Geschichtsquellen. II, XXXIV.)

³⁾ Th. 1572 $\frac{25}{2}$.

⁴⁾ Sj. T. 18, 65. Jfr. Th. 1591 $\frac{23}{7}$.

en større sal benyttedes til almuestævne eller byting, når dette som f. ex. i Helsingør holdtes på selve rådhuset. En meget almindelig betegnelse for rådet er derfor et udtryk som: »De dannemænd, der sad indenfor døren udi råd og ret.« Ligesom den dag i dag var det skik og brug, at salen udlejedes til bryllupper og andre festligheder, for hvilket byen oppebar en fast taxt; rådstuen havde derimod en mere højtidelig karakter, i den opbevaredes jævnlig byens arkiv og klenodier.¹⁾ Det synes undertiden, som var det rådets egen sag at holde den i forsvarlig stand og bære de dertil fornødne udgifter. Således forespurgte 1560 borgmesteren i Helsingør menigheden, om en ny rådstue måtte gøres for deres egne eller byens penge, hvilket sidste dog bevilges.²⁾ Ret uforståeligt for en moderne opfattelse er det også, at ved den af regeringen 1618 foretagne revision af forskellige byers kærnerregnskaber klages der over, at byen betalte brændsel til rådstuens kakkelovn; da rådet fik vederlag for sin tjeneste, måtte det også selv bestride omkostningerne.³⁾

Nogen almindelig regel for, hvor ofte der skulde holdes rådsmøde, kan ej opstilles, men da rådet jo tillige havde dømmende myndighed, gik det meget ofte på, hyppigst vistnok en gang om ugen, og da ligesom på bytinget altid samme ugedag. I nogle byer, f. ex. Næstved og Ålborg, har man dog haft flere ugentlige møder, hvilket unægtelig havde til følge, at der meget jævnlig intet forelaa til behandling.

¹⁾ Også privatfolk har stundom benyttet rådhuset til opbevaringssted for deres arkiv m. m. i stedet for som ellers almindelig en kirke. Således havde en adelsmand sit harnisk og sine kister stående på Lemvigs rådhus, da dette brændte i det 15. århundrede. (Nielsen, Harsyssels Diplom. S. 64.)

²⁾ Tb. 1560 mand. f. Fabiani og Sebastiansdag.

³⁾ Revis. antegn. til Malmøs regnskab 1606 art. 7. I København klager man over, at der købes urter, lavendler, røgelse og sand til rådstuen af byens penge (K. D. VI, 202.) Hele dette forhold må forøvrig opfattes i analogi med, at rådet selv skulde betale sine landstingsrejser.

Andre steder som i Kalundborg har der derimod været store og uregelmæssige mellemrum mellem sammenkomsterne. I Helsingør, hvor det, med mindre der kom kgl. breve, var tingdag hver 14. dag,¹⁾ holdtes de i 16. århundrede meget almindelig sammen med denne, således at der først forhandlede sager »på rådstuen« og dernæst »ude på rådhuset for den menige mand«. Af rådets dobbelte virksomhed har uheldigvis den dømmende afsat de stærkeste spor, idet de bevarede rådstuebøger for adskillige byer udelukkende er retsprotokoller, som i det højeste hist og her har en enkelt notits af andet indhold. Da tilmed egentlige forhandlingsprotokoller ikke førtes, er vor kundskab til forretningsgangen mere end mangelfuld.

Ved møderne skulde alle medlemmerne være tilstæde og for at gøre dem mere pligtopfyldende, var det almindeligt, at man måtte betale mulkt for udeblivelse. Allerede et af kong Hans til Ålborg givet privilegium bestemmer, at alle rådmænd hver mandag og fredag skulde møde i rådstueretten eller bøde 4 β, hvilket 1538 fornyedes ved et »forbund« mellem magistraten.²⁾ En enkelt lignende vedtægt er bevaret fra Kalundborg og adskillige fra Ribe, hvor de i det mindste delvis også gjaldt for de 24 mænd. Således blev 1596 »samtykt og vedtaget«, at »så mange ud af rådet og de 24 mænd, som blive sagte til rådhus og ikke komme«, første gang skulde betale 4, anden gang 8 β. Der var ved denne lejlighed ikke mødt flere end 8 af de 24 mænd, og allerede året efter enedes man om en ny vedtægt, men heller ikke denne må have hjulpet, thi fra 1611 kendes lignende bestemmelser, som de senere rådmænd måtte underskrive.³⁾ Bøderne tilfaldt magistratens kasse,

¹⁾ En bestemt udtalelse herom i Tb. 1592 ²¹/₁₁. I månederne nærmest før Mikkelstdag holdtes der vel på grund af fiskerierne ofte ej »rådhus«, men derimod flere gange »rådstue«. Jfr. Tb. 1578 ²⁸/₇.

²⁾ Rosenvinge. V, 288. Bb. 400 v.

³⁾ Kalundborg Rb. 1616 ¹¹/₁₀. Ribe Rb. 1596 ¹³/₁₁, 97 ²⁹/₁₁, 1611 ¹²/₇. Jfr. Kinch. II, 624.

men store summer indbragte de aldrig, og gennemgående synes man også efter den liste over de tilstædeværende, der indførtes i rådstuebøgerne, at have været ret påpasselig.

Borgmestrene eller rettere den ældste førte forsædet på møderne, og skulde en sag forelægges menigheden til afgørelse, var han den ordførende. Til dem skulde man melde forfald, og de øvede en vis jurisdiction over rådet. Selvom alle udfærdigelser skete under formularen borgmestre, råd (og menighed), og kongebreve til byen havde den samme adresse, er der ingen tvivl om, at borgmestrene ikke blot formelt var nummer ét. De var i virkeligheden byens egentlige regenter, om det end er umuligt at sige, hvilken magt specielt tilkom dem. Det eneste punkt, hvor der er en tydelig udtalt forskæl mellem rådets to klasser, er fordelingen af fællesindtægterne.

Vi ved ikke, hvorledes beslutningerne er fattede, dog synes nogenlunde enstemmighed at være bleven krævet til alle vigtigere sager.¹⁾ Derfor var det undertiden skik og brug at indhente fraværende medlemmers samtykke enten til vigtigere bestemmelser eller til alt, hvad der i mellemtiden var foregået. En rådmand i Kalundborg, der var bleven byfoged, men hvem lensmanden på grund af alderdom havde fritaget for denne bestilling »og nu igen med borgmesters og råds bevilling i hans stade hos dennem inden rådstuedøren indsat«, måtte således love at godkende alt, hvad de havde besluttet, »siden han kom ud fra dem, både med skifter, børnegods og

¹⁾ I Bogense havde den ene borgmester og 4 rådmænd en gang givet en mand tilladelse til at opsætte en mølle i byens bæk. Den efterfølgende magistrat fandt imidlertid, at møllen burde fjernes, og ansøgte regeringen om, at den kgl. stadfæstelse, manden havde fået, måtte kasseres, da en borgmester og 4 rådmænd ikke uden de andres »vidskab« og samtykke kunde forskrive noget fra byen til dennes skade. F. T. 1, 342 (1583.) Kongen resolverer, at sagen skal forherredagen.

andre sager«¹⁾ At rådsforhandlingerne skulde holdes hemmelige, er en selvfølge. Det påbydes i flere af de ældste stadsretter, og både kong Kristoffers og kong Hans' stadsret har fra deres hovedkilde, Københavns byret fra 1443, optaget bestemmelsen om, at den, der røbede rådets »hemmelige ærende og råd«, skulde miste sin hals og have forbrudt sin hovedlod til kongen og staden.²⁾

V. Rådet og retsplejen.

Den ed, rådmændene måtte aflægge ved embedstiltrædelsen, tager, som vi ovenfor så, udelukkende sigte på deres virksomhed som dommere. Rådets deltagelse i retsplejen hører da også til de allervigtigste af dets mange hverv, og en skildring af dets plads i byforfatningen vilde med rette kunne angribes, hvis den ikke berørte denne side af dets myndighed.³⁾

Det er bekendt, at der ved midten af det 16. århundrede, og kun om dette vil der i det følgende væsentlig blive tale, fandtes to domstole i købstæderne: Bytinget, underretten og borgernes egentlige værneting, og rådstueretten, der foruden at konkurrere med tinget ofte fungerede som appelinstant i stedet for landstinget, således at dets domme indstævnedes direkte til kongens retterting, hvorved byen opnåede den såkaldte landstingsret. Rådet har utvivlsomt fra første færd haft dømmende myndighed — det

¹⁾ Rb. 1612 ²⁸/₉. Jfr. Næstved Rb. 1595 ³¹/₁₀: »Hvis, som udi dag afsiges for retten, vil J. B. (en fraværende rådmand) være med at besegle«. Exempler fra Ribe hos Kinch. II, 624.

²⁾ Kbh. 1443, kap. V, art. 10 (jfr. 1294 art. 30) = k. Kristoffer 46, k. Hans 5. Jfr. magistratsvedtægt fra Trelleborg (Rosenvinge, Domme. I, 218.)

³⁾ Jeg vælger med velberåd hu et udtryk som berøre, da min fremstilling af hele dette forhold er i høj grad skitseret.

ældste københavnske privilegium, hvori rådmænd omtales, fritager dem netop for at sidde til doms i kriminalsager — og selvom denne myndighed delvis udøvedes på tinge, er rådstueretten sikkert lige gammel med rådet selv. Roskildebispen befalede således 1292, at hvad der forhandlede på Københavns byting »eller for rådmændene«, skulde indføres i bysbogen, og stadsretten fra 1294 bestemmer, at ingen må stævnes andetsteds end til tinge, til »endebod« og for rådet.¹⁾ Også dens virksomhed som højere instans kan spores meget tidlig. I Flensborg stod det efter stadsretten den borger, der anklagedes af fogeden, frit for at skyde sin sag for rådet, hvorefter han foreløbig ikke måtte tiltales, og en anden artikel bestemmer, at al »lov«, der gives, skal stå fast, med mindre rådet finder, at den er åbenbar mened.²⁾

Et af artsmærkerne for en købstad er retten til i bytinget at have sit eget værneting. Efter stadretterne at dømme er dette privilegium i flere sønderjydske byer bleven opfattet så absolut, at borgerne overhovedet ikke kunde stævnes udenfor bymuren, selvom sagen drejede sig om majestætsfornærmelse.³⁾ Andetsteds forstås denne ret dog mere betinget, hvad formodentlig hænger sammen med, at der i løbet af det 13. århundrede udviklede sig en bestemt instansfølge, som fastsloges endelig ved Erik Glippings forordning af 19. marts 1282. Det hedder derfor i Roskilde stadsret (art. 12), hvor underlig nok rådhuset er værneting, at en borger ikke må stævnes for landstinget eller kongen, med mindre han nægter at tilfredsstille sagsøgeren. Her kendes landstingsretten altså endnu ikke, og den omtales

¹⁾ K. D. I, 32 jfr. 1294, art. 77: (locum) ubi sedunt consules et advocatus in consilio.

²⁾ Danske text, art. 104, 108.

³⁾ Æ. slesvigske str. art. 1 = yngre str. art. 1. = Flensborg danske text, art. 14. Åbenrå stadsret (art. 21) har derimod ikke denne tilføjelse, og dens art. 31 viser, at der kun kan være tale om verdslige sager.

heller ikke udtrykkelig i privilegierne for Randers (1321), Kolding og Vejle (1327) eller Slagelse (1348), der nøjes med at fastslå, at borgerne skal søges til deres eget ting.¹⁾ Derimod synes den at være indeholdt i en artikel (3) i Malmøs privilegium fra 1360, som bestemmer, at borgerne ikke kan stævnes udenbys undtagen for kongens retterting. Forøvrig har landstingsretten vistnok i de fleste tilfælde udviklet sig lidt efter lidt ved en usurperet fortolkning af retten til eget værneting, således som dette udtrykkelig siges i den nedenfor refererede forordning til de hallandske købstæder. Thi uagtet der ikke forekommer mange eksempler på, at kongen lovformelig har tilstået den, var den dog ved midten af det 16. århundrede så almindelig udbredt, at endog småbyer som Nykøbing på Mors og Stubbekøbing enten havde eller påstod at have den.²⁾ Dog var der noget vist usikkert over denne rettighed, hvad der f. ex. viser sig i, at rådet i Ålborg 1558 kun opnåede foreløbig landstingsret for sine domme, og det har ofte været vanskeligt for byerne at få den anerkendt.³⁾

Landstingsretten var utvivlsomt både en stor fordel og en stor behagelighed for købstæderne og ikke mindst for magistraterne, som selv skulde betale alle udgifterne ved landstingsrejserne, når deres domme appelleredes. Om den var til fremme for en hurtig og upartisk retspleje, er derimod mere tvivlsomt. Navnlige hurtighed synes i det hele

¹⁾ Stadfeldt, Beskr. over Randers. S. 23—24, Rosenvinge. V, 301, Repert. I, 241, 356. Når art. 17 i Ålborgs stadsret (Rosenvinge. V, 281) siger, at sager mod bymændene ej må forfølges med kongens breve til landsting eller herredsting, må dette vel kun forstås i første instans, hvilket synes at fremgå ved sammenligning med den enslydende art. 17 i Viborgs priv. fra 1440 og sammes art. 20 (Dipl. Viberg. S. 28.)

²⁾ Landstingsret tilstås bl. a. følgende byer: Århus 1466 (Hübertz, Aktstykker. I, 25—26 jfr. fornyelse 1554 ibd. s. 150), Randers 1494 (Aflev. 1648), Viborg 1504 (Dipl. Viberg. S. 123), Ribe 1517 (Suhms nye Samlinger. I, 167.) — Kbr. 1552 ¹²/₆, 1570 ¹⁸/₁₁.

³⁾ Kbr. s. 206.

taget ikke at have udmærket rådstueretterne. Uagtet Kalundborgrecessen af 1576 indskærpede, at ingen sag måtte opsættes mere end 6 uger (art. 5), gik der dog ofte måneder uden at noget foretoges. Kristian IV lod således 1591 Københavns magistrat vide, at der daglig indløb »adskillige klagemål . . ., hvorledes mange sager af eders skal opsættes og ikke må blive forhjulpen til rette, så mange vore undersåtter skal tit og ofte ske forkort, vi og stedse for samme eders forsømmelse overløbes, og vore forskrifter såvel som og eders ed, i os gjort haver, hos eder en ringe ting agtes og anses.«¹⁾ Og hvad upartiskheden angår, havde en Horsens skomager måske ikke så ganske uret, når han overfor borgmestre og råd erklærede: »Mig tykkes, at de fanger ret heroppe, som enhver haver venner ved gryden til.«²⁾ Føj hertil den ringe respekt, udenforstående havde for byernes landstingsret, og man vil kunne begribe, at den måtte give anledning til en mængde retstrætter og ofte forhale den enkelte proces betydelig, f. ex. ved at landstinget afviste en for det indappelleret sag som sig uvedkommende. Enden blev da også, at regeringen tilsidst greb ind. Endnu 1582 påberåbte borgmestre og råd i Randers sig med heldigt udfald privilegier, efter hvilke de ikke »skulde stævnes for andre end Danmarks riges råd«, men allerede 1584 befalede Frederik II, at de hallandske magistraters og byfogeders domme skulde kunne indstævnes for landstinget, da de misbrugte en ret, hvorpå de ikke en gang havde kongeligt brev.³⁾ Det var nemlig skik, at borgerne købte varer på kredit i landsbyerne, og »når bonden skal have sin betaling igen, kommer han langsom dertil af den årsag, (at) de selv haver retten hos dennem«. Og endelig ophævede forordningen af 6. juni 1586 landstingsretten for alle købstæder undtagen København, Malmø og Ribe samt de byer,

¹⁾ K. D. IV, 700—01. En endnu mere hvas reprimande s. 715—16.

²⁾ Fabricius, Horsens. S. 439.

³⁾ J. T. 2, 190—91. C. C. II, 354—55.

»som haver synderlige privilegier af os eller fremfarne konger«. Et sådant mente f. ex. Århus at have en menneskealder senere, vistnok dog uden at få det anerkendt.¹⁾ For fremtiden måtte rådet i de allerfleste byer altså finde sig i at møde på landstinget for at forsvare sine domme, hvad der kunde medføre megen ulempe og bekostning. Da der fra Ålborg klagedes over, at bytings- og rådstuedommene ofte appelleredes af »trættekære og løse kompaner«, befalede det ved missive till lensmanden, at den slags personer altid først skulde stille loven og vissen for kost og tæring, hvilket muligvis har været den almindelige regel.²⁾

I de byer, der mistede landstingsretten, forvandlede rådet selvfølgelig ikke af den grund til en ren og skær administrativ korporation; dets virksomhed som underdomstol forblev uberørt af forordningen. Som alt antydet deltog magistraten både på tinge og rådhus i rettens pleje, men hovedsagelig var dets virksomhed indskrænket til sidstnævnte sted, hvor den dannede rådstueretten. Ved undersøgelsen af dennes sammensætning må der, såvidt jeg kan skønne, sondres mellem Vestdanmark (Jydske lovs område) og Østdanmark omfattende Sjælland og de skånske landskaber. Dog er der, som man kunde vente, store individuelle uligheder indenfor hver enkelt gruppe.

Forskællen ligger i byfogedens stilling. I Jylland og Fyen er han næsten udelukkende knyttet til bytinget som dommer, og det hører til sjældenhederne, at han giver møde på rådhuset, undtagen når sådanne sager forelå, som han efter Koldingrecessen skulde pådømme sammen med magistraten. Retten består efter de i rådstuebøgerne for hver enkelt retsdag indførte lister over de tilstædeværende ene af rådet stundom med 8 »vindingsmænd« som bisiddere,

¹⁾ J. T. 6, 208 (1617.)

²⁾ J. T. 4, 161 (1590, afskr. i Aflev. 1648.)

dommene fældes og udstædes af det alene.¹⁾ I Skåne og på Sjælland synes derimod det modsatte at have været regelen, uden at jeg forøvrig er istand til at oplyse noget om årsagen til denne forskællige ordning, der ikke har været uden betydning for byfogedens sociale stilling og hans andel i byens styrelse. Kalundborgs ældste rådstuebog har til overskrift: »Sager, som ere forhandlede på Kalundborgs rådhus for borgmestre, råd og kongens foged«, og det har i adskillige byer været skik og brug, at byfogeden var medlem af rådstueretten. Det var f. ex. længe tilfældet i Malmø, og at en rådstuedom fra denne by kan betegnes som fældet af borgmestre, råd og en borgmester, der »den dag sad udi fogeds sted«, viser, at det har været hans pligt at være tilstæde.²⁾ Noget lignende var almindeligt, om end ikke så gennemført, i Næstved og Køge.

I Helsingør var jurisdictionen gennem hele det 16. århundrede ordnet således, at byfogeden og den samlede magistrat mødte såvel på tinge som paa rådhus, byfogeden forekommer stadig som medudstæder af alle retslige dokumenter og opfattes næsten som medlem af rådet. Ligesom begge retter holdtes på samme sted nemlig rådhuset om end i forskællige lokaler, indførtes både rådstue- og bytingssager i samme protokol. Dette vedblev til 1611, da byens retsvæsen forandredes uden nogen anden synlig grund end, at man netop på den tid havde fået en ny foged, med mindre han er virkning og ikke årsag. Det sidste ting holdtes på den gamle måde den 14. oktober, og på dette anmodede byfogeden borgmestre og råd om at »udnævne otte dannemænd af borgerne, som kunde sidde ting med hannem på kgl. majestæts vegne«, hvilket også skete. Fra nu af får Helsingør som andre købstæder to

¹⁾ Således f. ex. Odense, Assens, Ålborg, Randers og Sæby. I Horsens forekommer undertiden de 8 mænd, i Vejle og Varde altid, skiftende for hver retsdag, og i Vejle er også byfogeden jævnlig tilstæde.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. I, 257.

jævnside løbende protokolrækker for de to domstole, og kun i særlige tilfælde overværer magistraten efter denne tid forhandlingerne på bytinget.¹⁾ Dette bestod fra nu af foruden af de otte tingmænd, som årlig udtoges af rådet, af byfogeden, byskriveren og råds-kæmneren.²⁾ Denne sidste embedsmand, der vistnok kun forekommer i Helsingør og ikke må forveksles med byens kæmner, om end flere af hans bestillinger er de samme, som andetsteds udføres af denne, var en rådmænd, der fungerede et år ad gangen.³⁾ Navnet viser, at han førte regnskabet over rådets embedsindtægter, og i analogi med byens kæmner optrådte han også under andre forhold som dets befuldmægtigede. Han skyder således dets skudsmål på tinge, meddeler dets befalinger til menigheden, visiterer vinkælderne og våger først og fremmest over, at det ikke besviges for nogen af sine indtægter. Derfor skulde han i forening med byskriveren og byfogeden ifølge åbent brev af 16. januar 1605 overvære alle skifter, for at rådets, byens og kronens rettigheder ikke skulde formindskes, og det samme er utvivlsomt grunden til hans deltagelse i retsplejen, hvor han ligeledes står som rådets repræsentant. Thi netop i Helsingør havde dette store økonomiske interesser at varetage på tinge, da alt sagfald for forbrydelser begåede af udenbys folk tilfaldt det efter et særligt privilegium. Da byen jo også havde andel i sagfaldet, fristes man til at antage, at han også har røgtet dens tarv. Thi andetsteds, hvor bytinget har været sammensat på samme måde som i Helsingør f. ex. i København og Flensborg, indtages hans plads

¹⁾ Tb. nr. 29 sidste og nr. 30 første indførsel. Den ældste rådstuebog er desværre bortkommen i den allernyeste tid.

²⁾ At alle var pligtige til at møde ses af en 1615 $\frac{5}{8}$ (Tb.) truffen overenskomst om høder for udeblivelse.

³⁾ Jeg har tidligst truffet ham 1592 $\frac{26}{8}$, hvor han efter tingbogen tager pant sammen med fogeden.

af stadens kærner. Dog er det vistnok rimeligt snarere i skriveren at se byens tilsynshavende.¹⁾

De ovenfor omtalte tingmænd træffes i flere andre byer, snart otte, snart tolv i tal. Således i Malmø, hvor magistraten 1590 bestemte, at hver tingdag skulde tolv borgere sidde ting med kongens foged på tingstokkene, i Vordingborg og vistnok også allerede i denne periode i København.²⁾ Her havde de i det mindste ved midten af det 17. århundrede udviklet sig til en fast korporation, der dannede et lav med skriver og oldermand; lavskræen er bevaret, men giver ingen tydelig oplysning om deres bestilling. I Skelskørs tingbøger nævnes indtil 1617 »tolv mænd til stokke« ved hver retsforhandling, efter dette år formindskes antallet til otte. De udtoges for hver retsdag, og ligesom tingmændene har de rimeligvis svaret til de »otte mænd«, »vindingsmænd« eller »testes«, der træffes på de jyske byting og ved given lejlighed skulde bevidne, hvad der var foregået på tinge. Foruden disse mødte i Jylland to til fire testantes eller sigillantes, hvis pligt var sammen med byfogeden at udstæde og besegle tingsvidnerne, hvorfor de senere hen i Ribe kaldtes forseglingsmænd.³⁾ Selve navnet har jeg ikke fundet i Østdanmark, men institutionen har utvivlsomt eksisteret. I Vordingborg er f. ex. den ene eller begge borgmestrene og et par af rådmændene næsten altid tilstæde på bytinget, og forseglingsmændene synes netop gennemgående at have tilhørt det højere borgerskab.

¹⁾ K. D. II, 529—31 (vedtægt fra 1606.) Flensborgs politivedt. 1600. Tit. 1, art. 9 i Corpus statut. Slesvic. II. Jfr. det svenske navn kærnerretten for bytinget. Om byskriverens kontrol med sagesfaldet sammenlign den Kbhske reces af 1537 (art. 3), der befaler fogeden og skriveren hver at holde et register.

²⁾ Malmø Rb. nr. 4. S. 239. Vordingbg. Tb. 1591—96. K. D. V, 370 (1654.)

³⁾ Kinch. II, 654—55. Skagen, Vejle og Randers. (I Vejle møder desuden 6 høringer.)

Magistraten skulde efter Koldingrecessen (art. 13) sidde til doms med byfogeden, »når nogen dømmes til døde«, men denne bestemmelse må sikkert ikke tages altfor bogstavelig. Et kongebrev fra 1549 befaler således borgmestre og råd i Kolding personlig at sidde dom og ret på tinge i alle sager, »som gælder nogen på sit liv og ære.«¹⁾ Det samme fastslås 1573 overfor Odense, og i de københavnske byfogedinstruxer gives den regel, at kommer der sager for, »som ere tvivlrådige at dømme udi eller og så vigtige, at han ikke alene trøster sig til at kunne dømme derom, da må han begære af borgmestre og råd, at de efter recessen dømme med hannem.«²⁾ I de to førstnævnte byer synes slige sager at skulle forhandles på bytinget, medens det andetsteds er gængs, at alle »svære sager« skal forelægges rådstueretten, som det hedder i Flensborgs kommunalordning fra 1600.³⁾ I en vedtægt fra 1606 om retsplejen i København klages over, at så mange processer påbegyndes til tinge, »og siden, når byfogeden finder sig besværlig derudi at dømme, forvises de fra tinget til rådhuset«. Fogeden skulde derfor gennemse stævningssedlerne, førend de ombragtes, for at fogedsvendene ikke skulde stævne »store sager, som hannem kan være for vigtige at dømme udi og ikke heller bør at komme til tinge.«⁴⁾

Hvilke disse »store sager« har været, vover jeg ikke at afgøre, ligesålidt som jeg drister mig til at udtale noget-somhelst sikkert om den nærmere ordning af forholdet mellem byting og rådstueret. Dels har jeg ved mine undersøgelser fra første færd overvejende noteret, hvad der angik byernes administration, dels har det, hvor jeg forsøgte at gætte denne gåde, ikke været mig muligt at komme til noget positivt resultat, og endelig synes ordningen at have været

¹⁾ Kristian III's Danske Kancellireg. S. 406.

²⁾ Kbr. 1573 ^{19/}₁₁. Lignende påbud til Korsør, C. C. II, 235 (1582.) K. D. II, 437.

³⁾ Tit. 1, art. 1.

⁴⁾ K. D. II, 530.

forskællig i hver enkelt by. Ved gennemgangen af Helsingørs tingbøger har jeg fået det indtryk, at rådstueretten er en slags sø- og handelsret, under hvilken f. ex. toldsvigssager sorterer, samt at den tillige i mangfoldige tilfælde virker som forligskommission. Stundom foregår også blot forhørene i »rådstuen«, medens selve dommen fældes på »rådhuset«, det vil sige bytinget.

Foruden bytinget og rådstueretten eksisterede der i enkelte købstæder endnu en tredje domstol, der kan betragtes som en kombination af de to andre og synes at være indrettet for at lette deres eller især bytingets arbejde. På et rådmandsmøde 1583 i Helsingør besluttes det atter at holde »fogedbord til byfogden« hver fredag, »hvilket nu en tid lang ikke haver været holdet«. ¹⁾ Til dette »fogedbord« eller »-bud«, som det også kaldes, møder oprindeligt byfogeden, nogle rådmænd og byskriveren, derimod aldrig magistraten in pleno; det holdes, som navnet angiver, i byfogedens hus og synes at have været en slags politiret, i det mindste behandles der hovedsagentlig injuriersager samt forvisningen af løsgængere og utugtige kvinder, af hvilke der vrimlede i denne by. Det hedder i beslutningen fra 1583, at de sager, der ikke kunde føres til ende ved fogedbordet, skulde fortsættes på rådhuset c : bytinget, og efter retsvæsenets omordning i 1611 må denne domstols møder vist betragtes som en ekstraordinær tingdag af samme art som den, den ovennævnte københavnske vedtægt fra 1606 indførte. ²⁾ I følge denne havde det vist sig »besværligt og fast umuligt« for byfogeden og kærneren at overkomme alt, hvad der skulde forrettes på den almindelige mandagstingdag, og for at råde bod herpå bestemte magistraten, at der hver onsdag skulde holdes rådhus med byfogeden som dommer og en borgmester og to rådmænd

¹⁾ Tb. nr. 10. S. 9 v. Ordets egentlige form er vistnok »fogedbod«.

²⁾ Der møder nu de samme som på tinge og bl. a. behandles også drabsager. (Se f. ex. Tb. 1612 ³⁰/₉, 16 ⁴/₁₀.)

som bisiddere. Den borgmester, der førte den almindelige stævnebog for rådhusretten, skulde også stævne onsdags-sagerne, som dog kun måtte være sådanne, der ellers plejede at afgøres på tinge. Andre købstæder har mig bekendt ikke haft en sådan kombineret ret, og to domstole må også have været mere end tilstrækkeligt.

Befolkningens deltagelse i og interesse for retsforhandlingerne synes efter tingbøgernes jævnlige klager at have været ringe. I Helsingør stod det en gang så ilde til, »at man næppelig kan befinde så mange borgere til tinge, at man kan opkræve udi tingsvidne og i andre adskillige måder, som det retten tilhører«, hvorfor rådet alvorlig og lydelig lod forkynde, at borgerne under deres faldsmål var pligtige til at møde på rådhuset, når der holdtes ting.¹⁾ Ja i Odense måtte endog kongen selv gribe ind og 1575 på fogedens klage over, at borgerne ej vilde give møde, befale, at byen skulde deles i 4 fjerdinge, hvis beboere skiftevis en uge ad gangen under deres faldsmål skulde søge ting og sidde til doms med ham.²⁾

¹⁾ Tb. 1591 ¹¹/₁₀.

²⁾ Kbr. S. 656.

ANDET KAPITEL.

STADENS DAGLIGE STYRELSE.

I. „Stadens tjenere“.

Det følger af sig selv, at rådet navnlig i de større byer måtte have en ret talrig stab af underordnede bestillingsmænd, der kunde udføre det grovere arbejde og sætte dets befalinger i værk, medens det selv beholdt overopsynet og den egentlige administration. Og gennemgående kan man da sige, at varetagelsen af byens finans- og skattevæsen, forsåvidt det ikke sorterede direkte under rådet, betragtedes som borgerlige, ulønnede ombud, medens politivæsenet i videste omfang og sådanne af stadens hverv, der krævede særlig uddannelse, var i hænderne på lønnede bestillingsmænd, stadens tjenere, som de hed i datidens sprog. Vi skal først beskæftige os med disse, der alle ansattes af rådet.¹⁾

En byskriver har jeg ikke udtrykkelig fundet nævnt før 1338, da han omtales i Slagelse under den højt

¹⁾ De til kirken, skolen og fattigvæsenet knyttede personer er ikke medtagne. Selv om flere af dem ansættes og lønnes af kommunen, står de dog denne ret fjærnt.

klingende ellers aldrig anvendte titel kansler.¹⁾ Men utvivlsomt er denne embedsmand dog af adskillig ældre dato, da byen jo tidlig må have følt trang til at have en mand, der kunde udføre dens skriftlige arbejder, så at den ikke altid behøvede at ty til en latin- og skrivekyndig præst. Jeg skal i denne sammenhæng blot minde om, at i København påbydes det allerede 1292 at føre en særlig ting- eller stadsbog.²⁾

Først fra det 16. århundrede haves imidlertid nogenlunde fyldige oplysninger om byskriveren. Han skulde, som navnet angiver, varetage alle byens skriftlige udfærdigelser, være øvrighedens sekretær. Det var hans pligt at indregistrere alle breve, der »udgives for borgmester og råd«, ligeledes skulde han føre et register over stadens del af sagefaldet, først og fremmest påhvilede det ham dog at føre retsprotokollerne til rådhus og tinge, hvorfor han også stundom kaldes tingskriver,³⁾ Gennem hele denne periode var byskriveren selv i større købstæder både ting- og rådstueskriver. Endog i København blev embedet ikke delt førend 1645, efterat skriveren gentagne gange havde klaget over, at det var uoverkommeligt for én mand, og jamret sig over al den onde tale og forbandelse, han idelig måtte høre for sin nødtvungne sendrægtighed.⁴⁾

Byskriveren blev overalt ansat af magistraten, uden at de højere myndigheder blandede sig deri.⁵⁾ Derimod skulde han aflægge troskabsed til kongen foruden selvfølgelig til

¹⁾ Noster cancellarius i et af rådet og borgerne udstædt tingsvidne. (Repert. I, 294.) Det almindelige latinske navn er notarius.

²⁾ K. D. I, 32 jfr. 65.

³⁾ Kolding reces, art. 11. Kbhske reces af 1537, art. 2.

⁴⁾ Nielsen, Kjøbenhavn. III, 261—63. Derimod kan det bemærkes, at staden i slutningen af det 15. århundrede synes at have haft hele tre byskrivere. K. D. I, 234.

⁵⁾ Kun rent undtagelsesvis har jeg truffet eksempler på det modsatte, som når Frederik II efter direkte anmodning fra menigheden i Skagen befaler lensmanden at beskikke dem en skriver. J. T. 2, 138 (1580.)

byen.¹⁾ Ved siden af en fast årlig løn, der naturligvis varierede meget betydelig, oppebar han forskællige sportler for udstædelsen af borgerskabsbreve, skøder og andre dokumenter, de såkaldte brevpenninge, som det dog holdt hårdt nok at få inddrevet, da mange ikke følte synderlig trang til at indløse deres breve, men fandt det tilstrækkeligt, at de indprotokolleredes.²⁾ Ligesom flere andre af »stadens tjenere« havde han vist altid fri bolig (eller huslejegodtgørelse), og byen betalte hans højtidsoffer; undertiden ser man, at der har været tillagt ham embedsjord. Papir og øvrige skrivematerialier betalte han snart selv, snart fik han et lille beløb i »kontorholdsgodtgørelse« af byen.

Byskriveren måtte være en mand med nogen boglig dannelse, og det var derfor i småbyerne ret almindeligt at anvende skolemesteren eller en af hørerne.³⁾ I de større købstæder var embedet dog så omfattende, at det fuldtud krævede sin mand, og da der både kunde forekomme tyske skudsmålsbreve og latinske certifikater eller søpas m. m., har det sikkert ofte været beklædt af en akademiker. En af Helsingørs byskrivere bliver for retten hånet med det sædvanlige studenterøgenavn Per Cauda, og flere af hans forgængere aflægger ved citater af latinske og græske forfattere som Seneca, Platon og Josephus vidnesbyrd om deres klassiske dannelse.⁴⁾ Forøvrig er byskriverne sikkert

¹⁾ Kbhske reces af 1537, art. 2. Ej optaget i Koldingrecessen.

²⁾ Helsingør Th. 1605 ²⁸/₁₀, 1606 ²⁰/₆. Magistraten giver tilkende, at ligesom man, når skødet er ganget, skal give øvrigheden sin rettighed, skal man også inden man forlader tinget give skriveren sin daler, hvorimod han skal levere brevet 14 dage senere. Jfr. følgende udbrud i Th. 1594 ¹⁵/₇: Abiit cum æqua rusticus non exspectans sententiam, neque soluit scribæ quicquam. — Borgerskabspenge (1 rdlr.) se f. ex. Horsens Bb. 1632 ²¹/₂, ¹⁶/₈ o. o., Kalundborg Rb. 1617 ⁵/₁₂.

³⁾ Forbydes for Fyens vedkommende ved miss. af 1561 ⁴/₄ (C. C. I. 109.) Exempel herpå fra Sjælland i Kalundborg Rb. 1603 ³⁰/₉.

⁴⁾ »Skriv nu Per Cauda«, Th. 1606 ²⁴/₈. Citaterne findes bl. a. i Th. nr. 9; dog citeres de græske forfattere på latin. Det kan i denne

ofte bleven rekrutterede fra lensmandens skrivere.¹⁾ Der var naturligvis intet i vejen for, at de samtidig med at tjene byen kunde tjene kongen som toldere, cisemestre el. lignende; herpå haves ikke få eksempler. Ja en gang bliver en byskriver i Helsingør endog kgl. herold, en udnævnelse der taler til fordel for hans sproglige kundskaber, men som man skulde tro vanskelig kunde forenes med hans kommunale virksomhed.²⁾ Den samme habile skriver var tillige rådmand, og der kendes fra denne by mindst endnu et eksempel på, at en byskriver er bleven medlem af rådet uden derfor at have opgivet sin bestilling; også i København og Malmø var det ikke ualmindeligt, at skriveren udkåredes til rådmand, men her synes de dog enten kun for et kortere tidsrum at have forenet begge stillinger eller også først at være blevne højtidelig indsatte som rådmænd, når der var antaget en ny byskriver.³⁾

Af andre lønnede, mere overordnede bestillingsmænd, der dog i modsætning til byskriveren både forekommer temmelig sent og langt fra i alle byer, kan nævnes stads-hauptmanden og vagtmesteren.⁴⁾

sammenhæng anføres, at der 1580 ansættes en (ulønnet) tysk notar. Tb. 1580 ²⁷/₆.

- ¹⁾ I Ålborg B. A. pk. 201 findes således en »venlig begæring til borgmestre og råd« fra lensmanden om, at hans underskriver måtte blive byskriver i den afgangnes sted (1602 ¹⁰/₈). Det kan af regnskaberne ses, at han har fået posten.
- ²⁾ Bestalling for Morten Knudssøn som kgl. herold med 100 dlr. årsløn i Sj. R. 15, 414 (1612) jfr. Helsingør Tb. 1611 ¹⁴/₁₀.
- ³⁾ Helsingør Kopibog I, 31 (1583) jfr. lignende forhold i Næstved. Rb. 1591 ¹⁹/₄ og 1610 ¹⁶/₇. — K. D. VI, 97, 98, se f. ex. Kristoffer Andersson, der 1602 kåres til rådmand 4. febr., men først 16. sept. forloves af sit »byskriveri og da først søgte sit rådmandssæde« (s. 103); Isberg, Bidrag till Malmö stads hist. 2 a. S. 210. At skikken i det hele har været ret udbredt ses af, at der ved frdn. af 1636 ¹⁴/₆ nedlagdes forbud mod den. Dog har jeg ikke truffet eksempler herpå i Jylland og Fyen.
- ⁴⁾ Nærmest til denne gruppe må henregnes rende- el. vandmesteren, der havde opsyn med stadens vandforsyning. Jeg har truffet en

Det havde oprindelig været magistratens pligt at anføre det mandskab, byen skulde stille i krigstilfælde; endnu i Syvårskrigen lyder udskrivningsordrene ofte på, at der skal udgøres så og så mange mand, med hvilke skal følge en borgmester eller en rådmand. En slig afbrydelse i de daglige sysler måtte dog være meget ubehagelig, og man ser da også, at rådet ikke sjældent har lejet en mand, der vel må have haft særlig lyst eller kendskab til krigsvæsenet, til at træde i den udskrevne øvrighedspersons sted.¹⁾ Omkring 1600 synes flere byer at have haft en fast, lønnet befalingsmand, der dels skulde anføre det kontingent, staden måtte stille til rigets forsvar, dels være kommandant for byens borgervæbning ved mønstringer og lignende højtidelige lejligheder. Da borgerne efter Kalmarkrigen så godt som ikke udskreves til aktiv krigstjeneste,²⁾ men ene anvendtes til forsvar af deres egen by, blev stadshauptmanden, som denne officers navn var, udelukkende chef for borgervæbningen og holdt sig som sådan lige til midten af dette århundrede. I perioden før 1619 havde i det mindste København, Malmø, Helsingør og Ribe en fast stadshauptmand, der oppebar årssold af byen. I Malmø nåede denne den betydelige højde af 200 dlr., medens man i Ribe kun gav 70 à 80 slettedlr. med løfte om yderligere tillæg, når hauptmanden lod sig bruge udenfor byen.³⁾ Derimod var de øvrige officersstillinger, som fænnike-

sådan i Malmø (f. ex. Rb. nr. 4. S. 43, 418. 1592), Odense og Helsingør. (Kr.)

¹⁾ Se P. V. Jacobsens afh. i Hist. Tidsskr. 2. R. I, 183 f. I Ribe optager rådet under Syvårskrigen en mand udtrykkelig for at få en anfører for de udskrevne. Kinch. II, 102—03.

²⁾ Et pudsigt eksempel på Kristian IV's ringeagt for borgersoldaterne i hans »Breve« I, 68.

³⁾ Nielsen, Kjøbenhavn. III, 298, vagtordning fra 1610 i K. D. I, 582 f. Helsingør Tb. 1609 $\frac{7}{6}$, $\frac{19}{6}$. — Malmø Kr. 1611 (i hvilket år han ansættes.) Byen vedbliver at have en vagtmester se f. ex. en ansættelse i 1612 (Rb. $\frac{9}{3}$.) — Kinch. II, 266 efter Rb. 1614 $\frac{12}{12}$, 1615 $\frac{19}{2}$.

dragernes og løjtnanternes, ulønnede ærespladser, hvis besættelse stundom kunde give anledning til en rig udfoldelse af honnet ambition.¹⁾

Hauptmanden har sikkert i de allerfleste tilfælde været en almindelig borger, der uden at være soldat af fag ved deltagelse i et par krigstog havde erhvervet sig nogen viden på dette felt; fuldstændig militært uddannede var derimod de bøsseskytter (artilleriunderofficerer), der tog vare på stadens skyts og øvrige artillermateriel. Mellem Malmø og en Mikkel bøsseskytte sluttedes der således 1524 en for dette år gældende kontrakt. Han skulde være rede »af by at fare med bys skyts« og holde det i orden i fredstid, desuden skulde han passe krudtmøllen og årlig levere 3 læster krudt. Også efter Grevefejden havde Malmø bøsseskytter i sin tjeneste; andetsteds har jeg derimod ikke med sikkerhed truffet dem omtalt.²⁾

Allerede i Slesvigs ældste stadsret omtales vagttjenesten i byen, hvorved sikkert skal forstås nattevagt, som en borgerne påhvilende byrde (art. 38), og den vedblev under meget forskællige former at bestå gennem hele denne periode. Vagttjenesten var organiseret for, som det hedder, »mord, manddrab, tyveri og slig anden ulyst, synd og last dermed at hindre og afvende og skadelig ild at vogte og

¹⁾ Nærmest til borgervæbningen må man i denne tid henføre de spille-mænd, pibere og trommeslagere, der fra midten af det 16. århundrede kan påvises i en mængde byer. I det mindste blev de netop ofte antagne med mønstringerne for øje, medens de forøvrigt også som senere tiders stadsmusikanter opvartede ved bryllupper og andre festligheder på rådhuset.

²⁾ Malmø Rb. I, 102. Hans løn sættes til 6 alen klæde og 125 mk. I samme protokol findes endnu flere kontrakter, og efter velvillig meddelelse fra oberst Blom beholdt byen lige til 1658 bøsseskytter i sin tjeneste. — I Naskov nævnes efter »Perlestikkerbogen« (Hist. Tidsskr. 2. R. V, 193) en arkelimester (1618), men muligvis kan manden jo have stået i kongens sold eller betegnelsen have været et tilnavn.

forekomme«. ¹⁾ Snart synes deltagelse i vagten at have været en personlig pligt for alle byens indbyggere som f. ex. i København, hvor der 1580 klages over, at den »går hastig omkring«, og hvor kongen derfor befalede, at alle uden undtagelse skulde gøre vagt, ²⁾ snart var den afløst ved en pengeafgift. Dette var bl. a. tilfældet i Malmø, hvis magistrat 1589 udstædte en vagtordning, ifølge hvilken enhver efter sin skattetaxering skulde udlægge penge til at lønne vægtene, da man fandt det ubilligt, at den fattige skulde våge ligeså ofte som den rige. ³⁾ Man går altså over til et egentligt vægtersystem med faste, lønnede folk, således som det også kendes i andre byer. ⁴⁾

Idet jeg henviser til den skildring, der andetsteds er givet af vagttjenesten, ⁵⁾ skal jeg blot med et par ord omtale de såkaldte vagtmestre, der havde opsyn med og kommando over nattevagten. En Malmøinstrux fra 1552 giver en god oversigt over deres virksomhed. ⁶⁾ Hver dag, hedder det, skulde han sammen med rodemestrene tilsige dem, der havde vagt, og føre dem på post om aftenen. Ved midnat skulde han inspicere sine folk og om morgenen atter føre dem fra posten, eftersom magistraten og den rådmand, »der vagten haver«, tilsiger. Fangede han på sin runde nogen, »som går om natten, efter 9 er slagen, uden lygte og lys og gør bulder og bangen«, skulde han lade dem gribe og sætte i halsjærn til næste morgen, hvorfor hver enkelt delinkvent skulde give ham 3 β i »sluttepenge«. Efter denne instrux har vagtmesteren altså haft den egent-

¹⁾ K. D. I, 482.

²⁾ K. D. I, 481—82 jfr. 589 II, 394. Lignende forhold i Helsingør se Hist. Tidsskr. 2. R. I, 232 og Th. 1611 ²⁹/₇.

³⁾ Rb. nr. 4. S. 211. Vagtordning fra 17. juni 1611 i B. A. Pk. 18, nr. 371.

⁴⁾ F. ex. i Ribe (Kinch. II, 645, 686 f.) og Fåborg (Bb. s. 3 v. 1592 ²/₁₀.) Også i København synes man en tid lang at have haft et fast korps på 100 mand. K. D. I, 438.

⁵⁾ Af Jacobsen i Hist. Tidsskr. 2. R. I, 227 f.

⁶⁾ Rb. nr. 2. S. 109.

lige kontroltjeneste, medens overledelsen var hos en rådmænd, og i Helsingør gik bestillingen ligeledes en tid lang på omgang mellem rådet, men endte her som andetsteds — f. ex. København og Ribe, Odense og Køge — med at blive et fast, lønnet embede.¹⁾

Vægterne eller borgervagten forrettede som oftest kun sikkerhedstjeneste om natten; i almindelighed udførtes dagtjenesten af bysvendene, stadstjenerne, stadsbudene, eller hvad de nu ellers kaldtes, der dels stod i byens dels i byfogedens tjeneste hvoraf benævnelserne fogedsvende og rådstuetjener. De svarede nærmest til vore politibetjente og stævningmænd, idet det tillige påhvilede dem at indstævne parterne til tinge eller rådhus, hvorfor de oppebar et lille gebyr. Foruden forskellige andre sportler havde de fast lønning, der dog f. ex. i Middelfart indskrænkede sig til nogle par sko om året, samt vistnok næsten altid fri bolig på rådhuset eller i et af byens huse.²⁾ Antallet af bysvende var aldrig særlig stort. De allerfleste købstæder nøjedes med en eller to, en fogedsvend og en rådstuetjener, de mere anseelige havde 3 eller 4 og København 6.

Opsynet med de talløse omvandrende tiggere og andre løse kompaner var overdraget de såkaldte stodderfogder eller -konger. I Helsingør skulde stodderfogeden påse, at

¹⁾ Hist. T. 2. R. I, 234. Nielsen, Kjøbenhavn. III, 288—89. Kinch. II 266. Odense »Rb. 1611« 1612 ¹³/₆. Af nogen anden karakter er den person, der 1612 får kgl. bestalling på at være vagtmester i Varberg. Sk. R. III, 413. — Til medhjælper havde vagtmesteren undertiden en særlig vagtskriver, der skulde føre lister over mandskabet o. l.

²⁾ Bb. nr. 1. S. 54 f. I Malmø var en bysvends løn 1517 9 mk. i penge, 7¹/₂ mk. og 6 β til 7 alen »hagenst«, 24 β til 4 alen sardug, ligeså meget til »kost udi fasten« og endelig 27 β til 3 par sko til jul, påske og pinse. I Odense lønnedes de i begyndelsen af det 17. århundrede med 16 dlr., og dette synes så omtrentlig at være det gængse i de lidt anseeligere byer. Jfr. forøvrig om bysvendene Wulffs afhandling om bestillingsmænd i Ålborg (Jydske Saml. IX, 114 ff.).

ingen fremmed trygler blev mere end en nat i byen, til gengæld var han fri for al kongelig og borgerlig tyngde og fik to par sko hvert år; ja for yderligere at opmuntre hans iver stilledes det ham i udsigt, at tjente han vel, skulde lønnen forbedres med et par hoser »efter lejligheden«. ¹⁾

En meget vigtig omend ikke meget agtet person indenfor kredsen af de kommunale bestillingsmænd var mestermanden, bødlen, som dog ikke alle købstæder havde råd til at holde, hvorfor det kunde hænde, at man i nødtilfælde måtte låne en fra en mere velstillet naboby. Bødlen fik i regelen fast løn, undertiden dog også en lille afgift af hvert hus i byen, ²⁾ og desuden noget vist for hver exekution efter en forud bestemt taxt, der naturligvis var forskellig, eftersom det blot drejede sig om at stryge en løsagtig kvinde til kagen og skære håret af hende eller foretage en henrettelse. Tillige fungerede han som rakker — for hvilket arbejde han f. ex. i Helsingør fik extrabetaling — hvis da denne bestilling ikke som i Ribe udøvedes af de af rådet ansatte skorstensfejere. Til assistance havde han en svend, jævnlig en dødsdømt forbryder der reddede halsen ved at påtage sig denne lidet tiltalende tjeneste, og herren var som ofte ikke bedre end svenden. I Helsingør var bøddelens hus således ilde berygtet som et tilholdssted for den laveste bærmø, uden at øvrighedens formaninger herom frugtede det mindste; engang måtte en særlig balstyrig mestermand endog under livsstraf forpligte sig til at have et bestemt tegn på sit hus og altid bære en kappe med et fastsyet rødt klædessværd, for at andre ærlige folk

¹⁾ Danske Saml. 2. R. VI, 327—28. Senere havde byen hele 4 stoderkonger (Th. 1598 ¹¹/₁₂). I København skulde efter fattigvedtægten fra 1549 de 12 fattigforstandere vælge to »fogeder af stoderne«, hvis bestilling var at opspore og bortjage alle, der uden at være indskrevne gik rundt og bad om almisse. K. D. VI, 79. Stoderkonger i Malmø se Rh. nr. 4. S. 19, 154.

²⁾ F. ex. i Kalundborg Rh. 1618 ²⁹/₁ og i Ribe indtil 1585 Kinch. II, 646—47.

strax kunde kende ham. Stundom kunde det da også ved en vis skæbnens ironi hænde, at han blev hængt i sin egen galge.¹⁾

Det vilde blive for trættende at gøre fuldstændig rede for de mangfoldige andre små bestillingsmænd, der fandtes i det 16. og 17. århundredes købstæder. Flere af dem vidner om den store betydning, agerbruget vedblivende havde for borgerne. Ligesom i landsbyerne holdt man således byhyrder, og man havde markmænd, der skulde påse, at der ikke blev stjålet fra bymarken, og iøvrig have tilsyn med denne.²⁾ Knyttede til havnevæsenet var derimod brokiggere eller strandfogeder og dragere, der også gjorde tjeneste som en slags politibetjente. Endnu flere opføres i de kommunale regnskaber som hørende til »stadens tjenere«, selvom de ikke stod i nærmere forhold til det offentlige end den Niels i Kolding, »som gør torvet rent«, hvorfor han opføres med en årsløn på 2 dlr., eller de mænd, der mod et fast honorar stillede sejerværket paa rådhuset.

II. Kæmner- og Regnskabsvæsen.

Større betydning og interesse end de lønnede »stads-tjenere«, byskriveren måske undtaget, havde de til administrationen af byens pengevæsen knyttede personer. Den

¹⁾ Om bød lens stilling i det hele se V. Bangs afhandling »Mestermannden« (Aarb. f. dansk Kulturhist. 1893, 46—94.) Navnlig Helsingørs tingbøger er meget oplysende og indeholder en mængde kontrakter, f. ex. 1551 vigilia Martini, 76 $\frac{6}{5}$, 77 $\frac{14}{5}$, 97 $\frac{18}{8}$, 1609 $\frac{15}{5}$, jfr. desuden 1582 $\frac{29}{8}$ og Rb. 1613 $\frac{19}{5}$. — Nielsen, Kjøbenhavn. III, 266—67. Kinch. II, 646—47.

²⁾ Byhyrder f. ex. i Kalundborg Rb. 1610 $\frac{21}{9}$ og i Køge Rb. 1599 $\frac{12}{1}$. Markmænd Assens Rb. 1616 $\frac{1}{3}$, »Randers artikler« 1609, art. 18. Af en noget anden karakter er vist de 4 markmænd i Horsens; de fungerer kun 1 år og synes at have været borgerlige ombud.

hyppigst forekommende og tillige som oftest den fornemste af disse var kærneren eller kærnerne, thi i det mindste i slutningen af denne periode havde selv småflækker hyppig to. Benævnelsen kærner, i en vistnok provinsiel form »kæmler«, er en ligefrem gengivelse af det plattyske kemener, atter en oversættelse af latinens camerarius. En direkte fordanskning heraf, nemlig kammermester, brugtes i Malmø en tid lang i flæng med det almindelige udtryk.¹⁾

Enkelte stæder havde dog sit særlige lokale navn for denne bestillingsmand. I Ålborg kaldtes han bygmester, i Randers bysæde og i Vejle afvekslende kærner og skovfoged. Bygmester er utvivlsomt optaget fra Tyskland, hvor ledelsen af de offentlige byggearbejder ofte var forbunden med den kommunale finansforvaltning.²⁾ Også i Danmark var tilsynet med stadens bygninger et af kærnerens allervigtigste hverv, ikke blot i Ålborg, men også i andre byer; i Flensborg skulde de således sammen med rådet foretage alle istandsættelser af porte, tårne og slagbomme.³⁾ Hvorledes »bysæde« skal forklares, vover jeg derimod ikke at afgøre. Med det fra lavsvæsenet bekendte bisidder har det vist kun den rent ydre lighed tilfælles, og forstavelsen synes ikke at være en forvanskning af det plattyske »bi«, men virkelig at betyde by, købstad.⁴⁾ At de Vejle kærnerne tillige kaldtes skovfogeder, finder sin naturlige forklaring i den store betydning, byens skovtilliggende havde

¹⁾ F. ex. Rb. I, 22 (1505); endnu i regnskaberne fra beg. af det 17. årh. bruges det stundom.

²⁾ Below, Das ältere deutsche Städtewesen. S. 81. I Wismar nævnes tidligst 1333 to magistri ædificatorii el. »bunestere«, der havde opsyn med de offentlige bygninger, jurisdiction i byggesager og undertiden tillige var kærnerne. Hans. Geschichtsquellen. II, XXXIII—IV. Om de to bygmestre i de svenske byer se Odhner, Bidrag till Svenska städernas hist. före 1633. 1860. S. 66.

³⁾ Dipl. Flensborg. II, 837.

⁴⁾ Det forekommer nemlig undertiden i dialektformen bøy (f. ex. Rb. I, 37. 1534). Senere kaldes de bysederne el. bysidderne. De beholder navnet til 1654 (Neckelmann, Om Kommunevæsen. S. 26.)

for beboerne. Et par af punkterne i en c. 1610 udstædt instrux pålægger dem netop også at føre nøje tilsyn med skoven.¹⁾

En camerarius forekommer allerede i Københavns stadsret fra 1294 (art. 10); en halvhundrede år senere nævnes han tilfældigvis i Slesvig, og man kan vist uden at tage synderlig fejl gå ud fra, at i løbet af det 14. århundrede er embedet bleven indført i de allerfleste byer. Karakteristisk for udviklingen er en bestemmelse i Flensborgs danske stadsret fra 1284 (art. 19), om at alle bøder skal oppebæres af fogeden i forening med bymændene, sammenholdt med den tilsvarende paragraf i den senere plattyske text, der har kæmnere i stedet for bymænd. Ligesom navnet er sikkert også selve bestillingen hentet fra de nordtyske byer. Der som her var kæmneren oprindeligt altid medlem af rådet, og i en så fuldtud germaniseret by som Slesvig holdt dette sig vistnok længe efter 1619. Efter en række bevarede optegnelser om regnskabsaflæggelser i København i det 16. århundredes første halvdel synes dog adskillige andre af rådets medlemmer end kæmneren — og også enkelte borgere — at have haft med byens pengesvæsen at skaffe. Der gøres således særskilt rede for indtægterne af byens teglovn og jord, af sagefald og skattepålæg m. m. samt for udgifterne ved byggeforetagender og lignende offentlige arbejder.²⁾

I løbet af det 15.—16. århundrede forvandlede dog næsten overalt kæmneriet, bestillingens almindelige navn, fra et magistrats- til et borgerligt ombud. Overgangen har ofte fundet sted forud for den tid, hvorfra der er levnet os nogenlunde fyldige efterretninger, og kan kun forfølges i enkelte byer. Det tidligst kendte eksempel er Odense, hvor

¹⁾ Bb. 1627. S. 9.

²⁾ K. D. I, 254 ff. Brudstykker af ældre slesvigske kæmnerregnskaber er trykt i Falcks Magazin. IX, 463 og Sach, Gesch. d. Stadt Schleswig. S. 127—29. (Lidet oplysende.)

forandringen påbydes ved et af kong Hans 1495 udstædt privilegium, derefter følger Nyborg (1551), Helsingør (1579) og København (1581).¹⁾ I Malmø fik magistraten 1590 brev om for fremtiden ikke mere at indsætte en rådmænd til kærner, det skulde være en borger, der altid kunde være tilstæde i byen og ikke behøvede at rejse viden om for at søge sin næring og bjærgning. »Årsagen, at borgmestre og råd lode komme kammeriet udenråds til borgerne«, hedder det i indledningen til kærnerregnskabet for 1590, »var mest fordi, at mange uforstandige borgere lode dennem høre, at rådet underslog og forvende meget af byens årlige indkomst til dennem selve til deres egen nytte«, hvorfor de erhvervede kgl. majestæts brev. Siden kom menigheden imidlertid »udi forfaring, at de selv haver haft falsk mening om rådet om kammeriet og draget deres ord og vrang mening . . . tilbage og vide derefter rådet at undskyld«. Det er vel på grund af denne forandrede tænkemåde, at kærneriet efter i årene 1590—95 at være bleven betjent af »gemene borgere«, som det hedder i brevet, atter overtoges af rådet, indtil dette 1610 ved den unge prins Kristians hylding supplicerede om at blive forskånet for denne bestilling, hvorefter kongen befalede borgerne at overtage den, når det blev dem pålagt, og ikke som tilforn vægre og fortrykke sig herfor, da det var øvrigheden »noksom besværligt andre sager og bestillinger foruden den . . . at forestå«. Som følge heraf gik rådskærneren af på Philippi Jacobidag og afløstes af to borgere.²⁾ I dette tilfælde var det altså magistraten selv, der ønskede sig fritaget, medens borgerne efter én gang at have prøvet spæsen forståeligt nok ikke var synderlig begærlige efter at påtage sig arbejdet. Her som andetsteds ligger den dybere årsag til forandringen dog i menighedens mistillid til magi-

¹⁾ Kolderup Rosenvinge. V, 214. — Kbr. 1551 ²⁵/₂. — Tb. 1579 ¹⁰/₉. — K. D. II, 403—04.

²⁾ C. C. II, 574; III, 282—83. Kr. 1610 (smudsbladet.)

stratens redelige og sparsommelige ledelse af byens økonomiske forhold, omend overgangen ikke som i Odense, Nyborg og København foregik under stærke rivninger mellem de to faktorer. I den store strid 1580 mellem Københavns råd og borgerskab begærede dette, at der måtte gøres »en kristelig skik og ordening på byens indkomst, at intet deraf skal unytteligen udgives eller forbygges«, hvilket den anden part besvarede med at foreslå, at der skulde »forordineres tvende af borgerne at være bysens kæmner«, hvad også fastsloges i det af Frederik II 1581 bekræftede forlig, der dannede grundlaget for stadens finansielle administration i den følgende menneskealder.¹⁾ Jeg ser heller ikke rettere, end at denne omændring, hvorved borgerne på det vigtigste af alle områder fik hånd i hanke med deres egne anliggender, må betragtes som en god og gavnlig reform. Den optoges da også af forordningen af 1619, som gennemførte den for hele riget.

Kæmnerne beskikkedes næsten overalt af magistraten, til hvem de skulde aflægge ed, hvorfor der undertiden tales om en »svoren kæmner«. Fra denne almindelige regel har jeg kun truffet et par undtagelser. I Fåborg udmeldtes de således af byens 16 mænd, og i Ringkøbing synes det, som om de er blevne valgte af det samlede borgerskab.²⁾ Man turde ikke undslå sig for valget; en vedtægt fra Vejle bestemmer endog ret naivt, at de der vægrede sig, skulde bøde 1 dlr. og alligevel overtage bestillingen.³⁾ Mange steder kunde man dog frikøbe sig mod et passende vederlag, en skik der også praktiseredes ved besættelsen af andre borgerlige ombud f. ex. rodemestrenes. »Penninge opbårne for bygmesterembede« er en stående konto i Ålborgs regn-

¹⁾ K. D. II, 399 § 7 jfr. 394 § 7; 403—04. I Helsingør foreslås forandringen af magistraten, uden at man erfarer noget om årsagen.

²⁾ Fåborg Bb. 1594 ³⁰/₅, 95 ¹¹/₅ osv. Frost, Ringkøbing. S. 19 (Efter videbrevet 1611.)

³⁾ Bb. 1627. S. 11, vide fra 26. aug. 1636 § 9.

skaber og heller ikke ukendt i andre byer. Prisen, løsepengene kan man jo kalde den, rettede sig efter hver enkelts formue og lejlighed, hyppigst var det i Ålborg 30 mk., men undertiden steg den til 120 mk.¹⁾ Et år (1587) frikøbte 7 sig for tilsammen 264 mk. Dette er dog for intet at regne i sammenligning med Malmø, hvor denne indtægt har været en sand guldgrube for staden, og det herigennem vundne beløb så noget nær er den betydeligste post på budgettet. Den var 1587 1000 mk., 1590 895 mk. og 1612 endog 1455 sl. mk. eller 314 rdlr. og $17\frac{1}{2}$ β à 37 β lybsk. Uheldigvis har jeg ikke optegnet, hvor mange der i dette år løskøbte sig for rodemesterbestillingen — thi herom er talen i denne by — men 1590 var det ikke færre end 64. Rådet må utvivlsomt have kendt sine folk godt og ligefrem spekuleret i den menneskelige dovenskab!²⁾ I småbyerne har man åbenbart foretrukket at gøre sig en glad dag fremfor at samle penge i kassen; således forloves 1616 en kæmner i Slangstrup mod at give borgerskabet en tønne tysk øl.

Embedet var som de øvrige borgerlige ombud ulønnet, og indehaveren skulde tilmed ofte selv afholde alle deraf flydende udgifter. Således nægtede man i Ålborg en gang at godkende et beløb på 1 daler, som kæmneren havde ført til udgift for at lade sit regnskab »antegne og forklare«. Og ved revisionen 1618 strøges en sum, Københavns kæmner fik til skriverhjælp, med den motivering, at »kæmners bestilling er hannem pålagt som en tyng og besværing«. Ligeledes hedder det i anledning af, at kæm-

¹⁾ Kr. 1592 St. Bodil sogn. Jfr. at man kunde frikøbe sig for skafferdom i Pappegøjegildet for 10 dfr. Danske Mag. 3. R. I, 91.

²⁾ I Randers forskaanes en mand 1613 for at være bysæde mod at give 32 sl. dlr. og forpligte sig til at være brokigger for livstid. (Bb. 1544). I Skagen kostede det derimod kun 4 sl. dlr. (Rb. 1612 ^{28/9.}) Jfr. K. D. I, 628. 1607 frikøber 4 mænd i Helsingør sig for hospitalsforstanderbestillingen mod hver at give 50 dlr. (Tb. 1607 ^{14/8.})

neren i Køge havde taget for store renter af sine udlæg, at han »er ikke udi den bestilling for hans fordel dermed at søge, men at tjene byen på et års tid eller to«. ¹⁾ Til dagligdags tog man det dog ikke så strængt, men fandt sig, som mangfoldige regnskaber viser, rolig i, at byen betalte et par marks penge eller så til kærnerens »kontorhold«, ligesom det vel og kunde hænde, at man i særlig vanskelige og travle tider gav ham et lille gratiale for hans umage. ²⁾ Ikkun i Malmø har jeg bemærket, at kærneren fik en fast, men ganske vist meget lille løn, nemlig 11 mk. om året. ³⁾ Udtrykket kærnerjord, som en sjælden gang forekommer, lader derimod formode, at der kan have været tillagt ham embedsjord, ⁴⁾ og det var ikke ualmindeligt, at byen betalte hans andel i den årlige skat.

Den dag, bestillingen tiltrådtes, faldt sammen med den offentlige regnskabsaflæggelse, der næsten altid fandt sted på en bestemt tid; derimod var funktionstiden forskellig i de forskellige byer og til de forskellige tider. Det normale var vistnok et år, således at omvalg altid var tilladt, men der var såre mange undtagelser herfra. I Flensborg havde man således to-årige, i Malmø ligetil 1610 tre-årige kærner, hvad enten disse var rådmænd eller borgere. ⁵⁾ Det samme var tilfældet i Slangerup, forsåvidt der i det hele kan bringes noget system ind i denne bys kærner-væsen, hvad der f. ex. meget vanskeligt lader sig gøre ved Vejles, hvis kærner ikke synes at have haft nogen fast embedstid, da der i byens hovedbog er aflagt regnskab både for et-, to- og tre-årige perioder. Endnu mere mærk-

¹⁾ Ålborg Kr. 1605 (Vor Frue sogn.) K. D. VI, 197. »Revisionsantegnelser« for Køge 1617—18.

²⁾ Koldings kærner får f. ex. 20 dlr »for deres umage ved Sønderbro«. Kr. 1613—14.

³⁾ Da der senere kom to kærner, fik de beløbet til deling.

⁴⁾ F. ex. Assens Rb. 1613 $\frac{9}{4}$.

⁵⁾ Derefter 2-årige. 1612 $\frac{7}{6}$ indsættes således 2 kammermestre for 2 år (Rb.).

værdige forhold herskede dog i Kolding, hvor nogle kæmnere kunde blive i virksomhed en halv snes år eller så, medens andre gik af efter et eller to års forløb, uden at der har været nogen anden norm end hver enkeltts tjenstvillighed og lyst til at opofre sig for det fælles bedste.

Så længe kæmneriet gik på omgang mellem rådets medlemmer, havde man kun én kæmner efter forholdene i København, Malmø, Helsingør og Slesvig at dømme. Senere fik som ovenfor berørt en mængde ja vel de fleste byer to ad gangen, uden at dog byens størrelse altid har været det afgørende. Slangerup, Fåborg og Ringkøbing følger således hovedregelen, medens f. ex. det langt anseeligere Køge nøjedes med én, ja undertiden endog hjalp sig med at lade byskriveren fungere som kæmner. Det er ofte meget vanskeligt for ikke at sige umuligt at afgøre, hvorledes de har delt forretningerne mellem sig. Hver by fulgte her sine egne fra fædrene nedarvede sædvaner, og det individuelle gør sig som i det hele i alt finans- og skattevæsenet vedrørende stærkt gældende.

Dette tilsyneladende kaos af uensartede forhold lader sig imidlertid så nogenlunde indordne under tre hovedtyper. Man har delt byen rent topografisk i to kæmnerdistrikter, man har delt oppebørslerne efter deres forskellige natur mellem de to væsentlig ligestillede kæmnere, eller man har sluttelig ladet den ene være af underordnet rang og opfattet ham som et slags appendix til hovedkæmneren, på samme måde som byfogeden senere får en underfoged til hjælp. Det må dog strax bemærkes, at i praxis nærmer de to sidste typer sig stærkt til hinanden. I det første tilfælde er ved større byer inddelingen i sogne gerne lagt til grund. Således i Flensborg, i Ålborg, der altid har en bygmester for St. Bodil (Budolfi) og en for Vor Frue sogn, og i Odense.¹⁾ Uagtet Ribe havde to sogne, talte man dog

¹⁾ I Odense var der ganske vist 3 sogne: St. Hans, Vor Frue og Albani el. Gråbrødesogn (se Engelstofts afhandling i Hist. Tidsskr. 2. R.

der om kærneren til Nørre- og Sønderporten, og på samme måde har man i småstæderne benyttet fjerdingerne eller rodemålene som i Slangerup (Nørre- og Sønder-rodemål) og i Vejle (Nørre- og Torvegades fjerding — Fisker- og Brofjerding.)¹⁾ Hver kærner førte sit særlige regnskab og indkrævede enten personlig eller ved hjælp af rodemestre de i hans distrikt faldende oppebørsler; indtægter og udgifter, der efter deres natur måtte være fælles som lønninger o. l., opførtes som oftest med halvdelen på hvert regnskab, unægtelig en noget omsvøbsagtig og besværlig forretningsgang, eller de fordeltes, så godt det lod sig gøre. I Slangerup udbetalte f. ex. den ene kærner bysvendens sommerløn, den anden vinterlønnen. I Odense delte man samvittighedsfuldt de penge, der kom ind ved udlejning af rådhusalen til bryllupper o. l. eller af »rettersværdet« 3: ved bortleje af mestermanden, ligelig mellem sig. Derimod var den topografiske deling strængt gennemført i Ålborg, således at bygmesteren for Vor Frue kun betalte offerpenge for de magistratsmedlemmer, der boede i hans sogn. Da rådhuset, hvortil administrationen naturligt tænkes knyttet, lå i Bodils sogn, blev dettes kærner ubetinget den, der fik mest at gøre; han betalte f. ex. »stadstjenernes« løn, afholdt alle udgifter til fængselsvæsen osv. osv., hvorfor hans regnskab jævnlig er 7—8 gange så stort som hans kollegas.

For den anden gruppe kan Ringkøbing tjene som paradigma. Denne bys regnskab for 1614 omfatter begge kærneres indtægt og udgift. Den ene opkræver krigsskat og stadepenge tilsammen 164 rdlr. 25 β, den anden bådsmandshold, årlig byskat, markskat, stadepenge og borgerskabs-

VI, 1 ff), men de to sidste synes at være lagt sammen i verdslig henseende. Den ene kærner var for St. Hans sogn: »N. N. bys kærner på bys og menige St. H.'s sognemænds vegne«. »Rb. 1611 < 1612 1/6.

¹⁾ Kinch. II, 642. Jfr. Øster- og Vesterby i Skagen, der alt forekommer i 16. årh.

penge ialt 116 rdl. 17 β . På udgiftssiden synes der ikke at være nogen forskæl; begge betaler stundom hver sin halvdel af samme udgiftspost. Et par år senere (1616) modtager den ene kæmner aldeles ingen skat og hele hans oppebørsel er $5\frac{1}{2}$ sl. dlr. 1 mk. og 6 β .¹⁾ Muligvis har han derfor været en mere underordnet person svarende til den »lille kæmner« i Helsingør. Såvel i denne by som i flere andre, hvor der fandtes to kæmnere, Randers, Næstved og Malmø, har det trods en ret indgående undersøgelse af den store mængde bevarede regnskaber ikke været mig muligt af selve disse at komme til klarhed over, hvorledes sagen har været ordnet. Der føres kun ét regnskab, for hvilket der i det mindste i Helsingør og Randers gøres afregning under ét, og hvori kæmnerne fuldstændig smelter sammen til en enhed. Fra 1609 haves der en instrux for bysæderne i Randers, men efter denne at dømme har de været ganske ligestillede. Derimod er der fra tiden c. 1630 bevaret et par kæmnerinstruxer fra Helsingør, og her fremtræder den ene som den ubetinget betydeligste. Han skal indkræve sagesfald, kongeskate og årlig skat til byen, medens »den anden kæmner« kun oppebærer den lille årlige byskat, der indbetalt til rentekammeret. Den samme ulighed spores i den måde, hvorpå udbetalingerne er skiftet mellem dem. Den første har lønningerne, vandkunsten og stadens huse, medens den anden betaler bøsse-skyttepenge, overførsel, øl og mad til dem, der har pas på fri fortæring, og postpenge samt indsender den årlige byskat. Efter en instrux fra 1666 har »den lille kæmner«, som han da kaldtes, ej andet at gøre rede for end den årlige byskat og byens tin \circ fade, stobe, tallerkener og andet husgeråd, der mod en lav afgift udlejedes til borgere eller fremmede.²⁾ Det er, som man ser, alle småforretningerne, der sorterer under den lille kæmner og vel har givet ham

¹⁾ Pk. »Kæmnerregnskaber 1612—1791«.

²⁾ Skattebog. S. 1—2, 200. Protokol A. W. nr. 2. Blad 2.

navn, da dette måske kan forklares i lighed med udtryk som den lille toldbod og småtolden.¹⁾ Om man allerede før 1619 har kendt og benyttet denne fordeling, lader sig ikke med sikkerhed afgøre for Helsingørs vedkommende og endnu mindre for de andre nævnte byers, men en mulighed er der dog herfor.

Meget tiltalende var ordningen af Københavns kærnervæsen. Også der havde man øjensynlig en »stor« og en »lille« kærner, af hvilke kun den førstnævnte aflagde regnskab og således var den egentlige ansvarshavende. Men den, der det ene år havde været anden kærner, rykkede det følgende år op til den overordnede plads, og at der således altid var en gammel kærner i funktion, gav mulighed for at skabe en større ensartethed og kontinuitet i regnskabets førelse og indretning.²⁾ Såvidt jeg har kunnet se, har man ikke andetsteds adopteret dette praktiske system, men i en afsvækket form gik det dog over i forordningen af 1619.

Kærnerbestillingen har været i høj grad omfattende og meget byrdefuld. Foruden styrelsen af byens finansvæsen påhvilede der ham såre meget andet; han var så at sige tillige byens fuldmægtig og dens offentlige anklager. Karakteristisk er det således, at da Saxkøbings signet en gang forsvandt, var det kærneren og ikke borgmesteren, der lyste det magtesløst på tinge.³⁾ I det store og interessante

¹⁾ Selve benævnelsen træffes vist første gang i en kort efter tilføjet artikel til den nævnte instrux fra 1630 (art. 7) (Skattebogen. S. 200). Efter hvad arkivassistent Heiberg, hvem jeg skylder tak for oplysninger om »den lille« kærner, har meddelt mig, kaldes den årlige byskat i Helsingør fra c. 1630 »den lille skat« el. »byens liden skat«, hvoraf kærnerens tillægsord mnlignvis snarest må være opstået.

²⁾ Dette påbydes ved forliget 1581, og at det virkelig er bleven overholdt, ses af indledningen til kærnerinstruxen af 1620 (K. D. I, 596), hvoraf tillige fremgår, at de mulig heldige virkninger udeblev. En noget lignende ordning har man dog vist haft i Malmø.

³⁾ Saxkøbing »Kopibog«. Nr. 33 (afskr. fra 18. årh.)

videbrev, der under navn af »Randers artikler« vedtoges 1609, defineres bestillingen således: Bysæderne er betroede over byens vedtagne vilkår at holde og efterstraffe så og over byens indkomst og udgift. Om deres hverv hedder det, at borgerne skal meddele dem, når stadsretten, privilegierne eller vilkåret blev overtrådte, »på det synd og ondskab kan afvendes og tilbørligen straffes i tide«, og de var pligtige til at forfølge sagen og overhovedet våge over, at stadens rettigheder ikke krænkedes. Foruden deres egentlige regnskaber skulde de føre en bagstadebog « \circ : fortegning over restancer samt et bysinventarium og endelig tilkom det dem to gange årlig at besigte byens tyre.¹⁾ Væsentlig de samme træk genfindes overalt og kan belægges med en mængde eksempler og beviser.²⁾ Ligesom kæmnerne i Randers og flere andre stæder skulde inspicere byens tyre — i Ribe endog selv tage dem på foder — havde de også at våge over bymarken og stadens øvrige ejendom. Gik nogen byens ret for nær, æskede de lovhævd på jorden, vilde man afhænde en grund, lovbød de den og udstædte ofte skødet enten ene eller sammen med magistraten.³⁾ Ligeledes skulde de rejse tiltale mod fremmede, der drev handel eller forprang indenfor byens opland, og da de

¹⁾ Art. 42, 51, 68—69, 75.

²⁾ Kæmnerne optræder som offentlige anklagere: Fåborg Bb. S. 5 v. (Overfald på vægterne.) Randers Tb. 1592, 168. v. (Forprang.) Tingsvidne i Skagens byark. (P. A. V.) 1617 $\frac{10}{7}$ (Forprang.) At krænkelser af den offentlige fred skulde meldes til kæmnerne, var bl. a. også tilfældet i Flensborg (Dipl. Flensborg. II, 848), Ringkøbing, hvor det efter videbrevet skulde ske en gang om ugen (Frost. S. 22) og Kolding. (Priv. af 1460 $\frac{7}{11}$ i Kolding byark. R. A.). Jfr. Ribe Rb. II. 1617 $\frac{23}{8}$ (tilse, at luxusforordningerne overholdes.)

³⁾ Dok. af 1477 $\frac{3}{2}$ i Vejle byark. R. A., Dipl. Viberg. S. 215, 279, Hübertz, Aktstykker. I, 40, Friis-Edvarsen, Skjelskor. S. 522, Kbr. 1561—65, 174. I København synes efter 1581 kæmnerne næsten altid at have været medudstædere af skødet. En god oversigt over kæmnerens bestillinger er givet af Wulff i hans afhandling: Kommunale bestillingsmænd i Ålborg. (Jydske Saml. IX 97—112.)

oppebar byens andel i sagefaldet, måtte de som andetsteds omtalt ofte give møde på tinge. Endelig var deres hus et slags offentlig herberge for kancellibud og andre kgl. udsendinge eller folk, der havde fripas. For den slags udgifter fik de dog naturligvis erstatning.

Alle disse mangehånde forretninger, der stundom kunde have et ret snurrigt anstrøg, træder imidlertid i skygge for det eneste, vore dages kæmnere har bevaret af deres forgængeres bestilling: Bestyrelsen af kommunens økonomiske anliggender og stadens regnskabsvæsen. Kæmnerne har på dette punkt været meget forskellige vilkår underkastede. Snart var deres myndighed stærkt begrændset, således at en mængde ind- og udbetalinger gik uden om dem, og der krævedes en anvisningsordre, for at de kunde udbetale småsummer, snart synes de at have haft en næsten uindskrænket rådighed over byens formue, af hvilken de på egen hånd har kunnet afholde alle udgifter, store såvel som små, ganske vist mod til gengæld at være fuldt ansvarlige for deres embedsførelse. Dette må have været tilfældet i København, da det ellers vilde have været både meningsløst og uretfærdigt, at regeringen efter revisionen 1618 beordrede kæmnerne tiltalte, medens magistraten næsten ganske gik fri. Den modsatte praxis herskede i flere jyske og fynske byer og står i forbindelse med, at der mellem kæmnerne og magistraten var indskudt en særlig embedsmand. I Ribe kaldtes han penge- eller rentemesteren, og hans regnskaber er bevarede for årene 1568—95, men er uheldigvis ligesålidt som de egentlige kæmnerregnskaber blevne afleverede til provinsarkivet, hvor dog så beslægtede arkivsager som skattebøgerne findes. Jeg har derfor desværre ikke selv haft lejlighed til at undersøge denne embedsmands stilling og virksomhed, men må nøjes med den fremstilling, Kinch giver.¹⁾ »Han var, siger denne forfatter, byens hovedkasserer, som direkte eller indirekte oppebar den

¹⁾ II, 641.

største del af byens indtægter og igen afholdt dens udgifter enten selv eller ved hjælp af kæmnerne«. I regelen blev han i embede flere år og toges altid mellem de mest ansete borgere jævnlig mellem rådmændene. Ganske lignende forhold møder man i Kolding, blot med den naturlige forskæl byens mindre størrelse måtte medføre. I spidsen for denne bys finansvæsen stod en rådmand svarende til pengemesteren, hvilket navn dog vistnok aldrig anvendes. Han førte stadens hovedbog, der opbevaredes af magistraten, selv oppebar han borgerskabspenge og modtog fra kæmnerne og mere underordnede bestillingsmænd byens jordskyld og teglgårdsleje, sagefald og skatter. I årets løb udbetalte han efter borgmestrenes befaling forskællige beløb til kæmnerne, lønninger m. m., og en gang om året til ubestemt tid — senere sædvanlig i maj eller juni — aflagde han magistraten og menig eden regnskab for »bogen«¹⁾, således som det fremgår af de af byskriveren i denne protokol indførte beretninger. Under ham stod to kæmnere, men der er her den mærkelighed, at der aldeles intet var til hinder for, at pengemesteren selv godt kunde være den ene kæmner, ligesom han sandsynligvis altid kaldtes således. Han gjorde i så fald regnskab for begge sine »befalinger« ikke blot for »Kolding bys og borgmester og råds bog«, men samtidig også for kæmneriet, som »findes udi en anden bog«.²⁾ Han beklædte sit embede meget længe; i årene 1585—1613 er der f. ex. ikke flere end tre, af hvilke de to gjorde tjeneste i ti, den tredje i ni år. Fast løn som i Ribe fik han ikke. Også i Assens synes man at have haft en pengemester, skatmesteren kaldet, der stundom var medlem af rådet; han oppebar bl. a. skat og borgerskabs-

¹⁾ Der nævnes vel stadig kun magistraten, men at borgerskabet er med, viser en 1611 $\frac{27}{6}$ tagen beslutning.

²⁾ F. ex. regnskabsafl. 1598 $\frac{26}{4}$, 99 $\frac{21}{6}$. Det egentlige kæmnerregnskab er nu uheldigvis gået tabt, hvad der unægtelig vanskeliggør undersøgelsen en del.

penge.¹⁾ I Ålborg fungerede derimod byskriveren en tid lang som en slags hovedkasserer, til hvem skatteopkræverne leverede deres oppebørsler, og bygmestrene indbetalte deres restancer.²⁾ Kæmnernes mere tilbagetrukne og underordnede stilling i disse og flere andre byer får sit mest prægnante udtryk derved, at de intet har med skatten at gøre. Den er ikke medtaget i deres regnskaber, men indføres i særlige skatprotokoller, i bysbogen eller på løse læg, og der aflægges særregnskab for den af pengemesteren eller undertiden af magistraten. I de sjællandske og skånske købstæder oppebar kærneren derimod næsten altid skatterne eller dog de ordinære, hvorfor regnskaberne som oftest indeholder årets skattemandtal, således i Helsingør, Køge, Næstved, Skelskør og delvis Malmø. Selve opkrævingen besørgedes af rodemestre, fjerdingmænd eller lignende borgerlige ombud, om hvilke der nedenfor vil blive talt nærmere.

Om kærnerregnskaberne selv skal jeg fatte mig i al korthed, så meget mere som et sådant allerede længe har været vel kendt, nemlig det af P. V. Jacobsen så fortrinlig udgivne helsingørske regnskab fra 1577,³⁾ der så nogenlunde kan gælde som type, når talen er om en lidt større by. Thi i småbyer som Slangerup og Ringkøbing består hele årets regnskab kun af et par blade med mer eller mindre uordentlig førte notitser, og i henseende til orden og nøjagtighed i regnskabsføringen er der naturligvis himmelvid forskæl mellem de enkelte byer. Med hensyn til den rent forretningsmæssige inddeling i conti o. l. må jeg henvise til de som tillæg trykte uddrag.

En redegørelse af regnskabernes værd som kulturhistorisk kilde hører ikke hjemme i denne sammenhæng.

¹⁾ Rb. 1615 ¹⁰/₃, 1614 ²⁹/₄ og ⁴/₁.

²⁾ Se hans regnskabsaflæggelser for årene 1565—86 i Bb..

³⁾ Danske Mag. 3. R. II, 177—229. Jfr. tillige de nedenfor som tillæg trykte regnskabsextrakter fra Helsingør og Malmø.

Det vil være nok atter at gøre opmærksom på, at de indeholder en rigdom af udmærkede, endnu kun lidet benyttede oplysninger til forståelse af tidens økonomiske liv, til prisernes og håndværkets historie. Som man kunde vente, er de større byers naturligvis de bedste; anbefales kan foruden Helsingørs og Malmøs tillige Ålborgs og Køges.

En gang årlig eller efter udløbet af deres funktionstid skulde såvel pengemestrene som kæmnerne aflægge regnskab for deres embedsførelse. I nogle stæder synes enhver borger at have kunnet give møde ved denne lejlighed. Således hedder det om en regnskabsaflæggelse i Malmø 1520, at den foregik på rådhuset for menigheden, »som der da forsamlet var efter den skællige tilsigen, som borgmester og råd søndagen næst forleden udi prædikestolen åbenbarligen al almuen tilsige lod«. ¹⁾ I København bivånedes derimod på samme tid regnskabsaflæggelsen foruden af øvrigheden kun af rodemestrene og et mindre antal særlig udvalgte borgere, ²⁾ og dette var omkring 1600 næsten allevegne skik og brug, således at det var magistraten i forening med byens »24 mænd«, eller hvor denne institution ikke fandtes, et lignende udvalg af »nogle fornemme borgere«, som det hedder, der foretog revisionen, »hørte regnskaberne«. Oplysningerne om, hvem der deltog i disse forhandlinger, er imidlertid ofte meget vage. Som eksempel herpå kan tjene, at i Slangerup blev regnskabet 1617 aflagt for magistraten, de nye kæmnere, de 4 rodemestre og 4 borgere, medens der i de følgende år siges, at det sker for borgmestre, råd og menige borgere. I alle tilfælde kan man dog sikkert gå ud fra, at borgerne under den ene eller den anden form har fået lejlighed til at høre, hvorledes byens status var, medens den mere kritiske gennemgang af regnskaberne naturligvis må være bleven fore-

¹⁾ Kr. 1517.—19 sidste blad. Ved århundredets slutning tilsiges borgerne hus for hus af rodemestrene.

²⁾ K. D. I, 254 ff.

taget af en mindre kreds. Fremgangsmåden har vel ofte lignet den, der i slutningen af dette tidsrum var brugelig i Helsingør. Efter at regnskabet var blevet hørt på rådhuset af borgmestrene, rådmændene, 24 borgere samt rode-mestrene »og på det flittigste gennemregnet og med for-gangen års regnskab confereret«, befandtes det i alle måder rigtigt, hvorpå den tilstædeværende menighed adspurgtes, om den havde noget at klage over, hvilket den benæg-tede.¹⁾ En anmærkning om, at regnskabet var bleven hørt eller klargjort i de og de personers nærvær, noteredes jævnlig om ikke altid i de afgåede kærnerses bøger, der stundom underskrives af de tilstædeværende, og det ende-lige opgør samt en ekstrakt af de forskællige conti indførtes enten i bysbogen eller en særlig hovedbog, »byens håndbog« som den kaldtes i Helsingør.²⁾ Egentlige kritiske revisions-antegnelser forekommer derimod meget sjældent.

Den dag, regnskabet hørtes, artede sig som en halv fest for byen. Synderlig strængt gik man efter de yderlig få revisionsantegnelser at dømme ikke i rette med kær-nerne. Og dagen var jo altfor vigtig til, at man skulde lade den gå hen uden at benytte den gunstige lejlighed til at slukke sin tørst i muntert samlag med venner og frænder. Thi i så henseende udfoldede man stor opfind-somhed; selv ved den mindste forhandling måtte man have sig en stob øl eller flere, endsige da på en dag som denne. Så og så mange tønder øl »fordrukken til regnskab«, eller »da regnskab holdtes«, er da også en konstant udgiftspost på de kommunale budgetter. Meget pudsigt er en notits

¹⁾ K. R. 1616—17 sidste blade. Det næste år »opstod borgmestre og råd og befalede forskrevne 24 borgere selv at forhøre regnskabet, og hvis dem derpå kunde mangle selv at antegne«.

²⁾ Det fremgår af magistratens svar på revisionsantegnelserne 1618, at denne nu desværre tabte protokol er begyndt 1525 og »til des con-tinueret«. Gode eksempler på en sådan dog noget sjusket ført hoved-bog er Ålborgs og Vejles bysbøger. Andetsteds i Jylland har pengemesterens bog gjort samme tjeneste.

fra Kolding om en mand, der gav to tønder øl i borger-skab, »som strax blev drukken på regnskab«,¹⁾ og for mange mindre forseelser var bøderne også især i småbyerne ansat i øl, i lighed med hvad man kender fra lavs- og gildeskråerne.

Selve regnskabsåret, hvis begyndelse ikke altid falder sammen med den dag, regnskabet aflagdes, var forskelligt i så godt som hver eneste by. Det var et broget virvar, som den efterfølgende oversigt tilstrækkelig viser.

Stangerup, Malmø (før 1610) og Ålborg(?): Regnskabsåret falder sammen med kalenderåret.

Skelskør: Regnskabsåret går fra St Knud til St. Knud (7. januar.)

Ringkøbing: Fra snapsting til snapsting. (I begyndelsen af januar. når julehelgen var sluttet efter Helligtrekongersdag.)

Skagen: Regnskabet høres St. Povlsdag (25. januar.)

Flensborg, Odense, Ribe (kæmnerregnskabet) og Slesvig: Regnskabsåret går fra Pedersdag til Pedersdag. (Petri Cathedra, 22. februar, en dag der også i Tyskland spillede en meget stor rolle i det kommunale liv.)

København: Fra påske til påske.²⁾

Fåborg: Regnskab skal aflægges og kæmnerne skifte 4. pinsedag, men tiden overholdes ikke nøje.

Vejle: Regnskabet høres St. Andreasdag (30. november.)

Helsingør: Regnskabet går fra Thomasdag til Thomasdag (21. december), samtidig kæmnerskifte.

Ejendommeligt er det, at den for lens- og byfogedregnskaber normerede begyndelsesdag Philippi Jacobidag næsten ikke forekommer. Jeg mindes kun at have truffet den i Malmø, hvor den indførtes 1610.³⁾

Det var selvfølgelig upraktisk som i København og Fåborg at tage en bevægelig festdag til udgangspunkt for

¹⁾ Kr. 1595 ²⁷/₄.

²⁾ Ligeledes i Næstved 1575—77. Senere mikkelsdag. — I Stubbe-købing 4. påskedag (Rosenvinge, Domme. I, 272.)

³⁾ I den københavnske kæmnerinstrux fra 1620 (K. D. I, 626) bestemmes, at regnskabet herefter »som til des« skal gå fra denne dag, men det strider mod de bevarede uddrag (i revisionsantegnelserne fra 1618), der har den ovenfor anførte termin.

finansåret. Endnu besynderligere bar man sig dog ad i Køge, vel det sted hvor forvirringen i så henseende nåede sit højdepunkt, medens regnskaberne forøvrig er ret godt førte. Her havde man nemlig slet ikke nogen hævdvunden begyndelsesdag, men afsluttede regnskaberne snart i én måned snart i en anden, idet man bevægede sig gennem hele året ligefra marts til december. I revisionsantegnelserne fra 1618 gøres derfor med rette gældende, at regnskaberne »ikke kan kendes for et fuldt regnskab«, og for at råde bod herpå vedtog kommissærerne og de af dem udvalgte borgere, at det herefter skulde »begynde og angå fra nytårsdag anno 1619 og årsdagen endes og siden så årligen forfølges«, altså det som ved forordningen af 1619 blev gældende regel for hele landet.¹⁾

Når kærnerne havde nedlagt deres bestilling, var sagen dog ikke altid dermed afgjort. Det var nemlig en ejendommelighed ved byernes finansvæsen, at en kassebeholdning hørte til de sjældenheder, der kun forekom i fede og gode år. Som oftest var kærnerne henviste til at klare alle løbende udgifter af de årlige indtægter, og da disse gennemgående var små og tilmed indkom på enkelte bestemte tider, måtte de forstrække byen med penge af deres egen lomme. Følgen heraf blev et skrækkeligt maskepi mellem deres private og offentlige kasse. Hyppigst skyldte kærnerne byen penge, sjældnere omvendt, og det kunde ofte trække meget længe ud, inden parterne fik deres mellemværende afviklet. Denne uskik herskede allevegne, men intetsteds nåede den dog så højt som i Ålborg, hvor magistraten 1589 måtte foretage en stor revision af byens hovedbog for at få rede på bygmestrenes restancer. Og dette kunde vel gøres nødigt. Regnskaberne for 1580 og 1583 klargøres først endelig 1589, ja en mand, der havde været kærner 1540, afbetalte endog først sin gæld 1556.²⁾

¹⁾ Notits indført i Kr. 1618.

²⁾ Kr. og Bb. S. 55 v, 58 v, 64 v.

Det var for intet at regne herimod, når man ved revisionen 1618 i København illustrerede sine klager over kæmnernes sendrægtighed ved at tilbagebetale deres gæld med at anføre, at 283 dlr., som restede ved påske 1607, først indkom maj 1609.¹⁾ De 283 dlr. var efter datidens forhold ingen helt ringe sum for en privatmand, omtrent tre gange så meget som byen betalte i årlig skat, men undertiden kunde gælden antage langt anseeligere dimensioner. I Ribe skyldte pengemesteren i krigsåret 1626 byen c. 1350 dlr., hvilket dog hurtigt forandredes til, at han efter fredsslutningen havde over 4500 dlr. til gode hos kommunen.²⁾ Samtiden havde ikke så ganske uret, når den påstod, at kæmneriet var pålagt borgerskabet som en besværing i deres hus og deres næring til forsømmelse.

Foruden kæmnerne fandtes der i stæderne nogle andre borgerlige ombud, de såkaldte fjerdingsmænd eller rode-mestre, der dels som i vore dage var skatteopkrævere, dels førte et mere almindeligt tilsyn med enkelte vigtigere sider af stadens »politi«.

Det hedder i Kong Hans' almindelige stadsret (art. 2), at i hver by skulde der være »4 fjerdingsmænd eller flere, om behov gøres«, og allerede 1430 forekommer disse bestillingsmænd i København.³⁾ Som navnet angiver, var de knyttede til byens inddeling i fjerdinge, og en undersøgelse af de enkelte personer viser, at de ofte senere gik over i rådet. Enkeltvis som i Maribo trådte de 8 fjerdingsmænd en tid lang endog ganske i dettes sted.⁴⁾ Benæv-

¹⁾ Revisionsantegnelserne i R. A. Ved samme lejlighed ankes der over, at kæmnerne ej betaler renter af deres restancer.

²⁾ Kinch. II, 707.

³⁾ K. D. II, 57.

⁴⁾ Nye danske Mag.¹ VI, 227. I Helsingørs Tb. 1582 $\frac{6}{8}$ er med overskriften »Nye fjerdingsmænd« indført, at der forordnedes af borgmestre og råd 4 fdmd. af rådet at skulle have tilsyn hver i sin fjerding »med hvis bestilling påkommer, kongen eller byen anrørendes«

nelsen fjerdingsmand holdt sig i nogle stæder, f. ex. Maribo, Skelskør og Køge, hvor de dog kaldtes fjerdingskæmmere, ned gennem det 16. århundrede, men synes almindelig at være bleven afløst af det fra tysk læntede rodemester, der 1482 træffes i København jævnsides og vistnok synonymt med det ældre navn.¹⁾

Forøvrig herskede der stor ulighed i de enkelte byers inddeling i rodemål og deraf følgende forsyning med rodemestre. Snart gik man ud fra fjerdingerne, således at hver deltes i to roder, snart faldt betegnelserne sammen. Principielt forskællig herfra var en anden delingsmåde, der lagde de økonomiske ikke de topografiske forhold til grund, således at hver rode var ansat til samme skattebeløb eller efter folketallet, som når der 1581 siges at være 20 skatteborgere i hver rode i Ribe.

De københavnske rodemestre dannede tidlig et lav og havde et embedssegel, der sigtende til deres bestilling viste tre afhuggede sværgende fingre. En af borgmestre og råd udstædt lavsskrå fra 1606 er bevaret og skal kortelig refereres, da den giver en god oversigt over deres virksomhed, som østen for Storebælt i hovedtrækkene synes at have været den samme.²⁾ Rodemestrene var ialt 16 i tal, 2 for hvert af byens 8 kvarterer, og fungerede i 2 år, således at der dog altid var én gammel i embede. De udtoges af magistraten, der også tilsatte oldermænd, og udover en afgift på 6 dlr. var det strængt forbudt at besvære den nyindtrædende med nogen igang eller lavsdrik, ligesom der heller ikke for hans skyld måtte gøres noget optog »enten gækkeløb med hjelde kanden langs gaden eller i så måde«. Først og fremmest skulde de hver i sit distrikt kende

¹⁾ K. D. IV, 184. I Ålborg omtales de i et dokument af 1488 fred. f. St. Andreasdag (Top. saml. på papir, Ålborg.)

²⁾ En »oldermænd for alle rodemestrene« omtales 1542 og 1548. K. D. I, 347, 401. Skræen er trykt II, 536 f. Også fattigforstanderne udgjorde 1553 et lav med oldermænd (K. D. IV, 545—48.)

menighedens vilkår og tilstand, have opsyn med rejsende og påse, at ingen mod kgl. majestæts mandat husede hudstrøgne, løsgængere, selvfødinge og andet »skadeligt og for-dærveligt gesinde«. Årlig havde de at skrive mandtal over menigheden, hvorefter indkvarteringen fordeltes, skatten og andre offentlige byrder pålignedes. Selve fordelingen og opkrævningen tilkom det ligeledes dem at udføre. De efterså to gange årlig alle ildsteder og havde tilsyn med slukningsredskaberne i deres rode; opstod der ildløs, »hvilken gud nådeligen længe afvende«, skulde de give møde med deres spande og stiger, samt sørge for at der fandtes tilstrækkeligt vand, og at husejerne ophængte lygter, for at man kunde skælne mellem hæderlige folk og alskens løst pak, der kun indfandt sig for at plyndre.¹⁾

Selve lavsordningen har jeg ikke truffet i nogen anden by, men iøvrig var deres virksomhed ens. Foruden at være skatteopkrævere dannede de et slags mellemed mellem borgerne og magistraten og deltog sammen med denne både i Helsingør, København og Malmø hyppig i en række betydningsfulde beslutninger enten alene eller i forening med nogle af menigheden; navnlig i den sidstnævnte by var dette meget almindeligt. At man kunde frikøbe sig for bestillingen er tidligere berørt, og ligeledes kendes enkelte eksempler på, at borgerne har erhvervet sig kongeligt fribrev.²⁾ Egentligt vederlag for deres arbejde fik de ikke, men i flere steder var de fri for årlig byskat.

I jyske byer som Ribe og Ålborg besørgedes skatteopkrævningen ikke af rodemestre, men af de såkaldte skatmestre. De var i Ålborg to for hvert af byens to sogne, og traf det sig, at der i et år skulde udredes flere skatter,

¹⁾ Om deres virksomhed i ildebrandstilfælde kan endvidere henvises til en vedtægt fra 1549. K. D. II, 281—82.

²⁾ F. ex. K. D. II, 424 (1584.) Motivet er, at han er fremmed og kender ej hver mands lejlighed.

fik hver sit særlige sæt skatmestre.¹⁾ I Ribe havde man efter skatprotokollerne to skatmestre for hver fjerding, og ved deres side stod 1583 og 1585 tre »hussøgningsmænd«, der skrev mandtalsregistrene.²⁾ Også rodemestre omtales, uden at deres stilling dog nærmere forklares, de var jævnlig særdeles mange, i 1581 35 og 1589 endog 75; da der samtidig forekommer skatmestre, er deres hverv noget gådefuldt.

III. Finansvæsen.

Intetsteds rykker det lilleputagtige og småtskårne, der var over ældre tiders købstadvæsen, os nærmere på livet, slår os så umiddelbart imøde som ved studiet af byernes finansvæsen.³⁾ Kunde den enkelte borger tillade sig en ikke ringe luxus ved enkelte festlige lejligheder, var den kommunale husholdning til gengæld desto sparsommeligere, og de summer, der medgik til den, utrolig små. Selv om man tager pengenes daværende større købeævløse i betragtning, tåler ikke engang de mere anseelige købstæders budget nogen sammenligning med den mindste provinsbys i

¹⁾ Således f. ex. til opkrævning af de »12« og »24«, skatter til byens orlogsskib 1555. Bb. S. 27—31.

²⁾ De er identiske med de tre kvartermestre, der nævnes 1581. Også i Helsingør omtales to kvartermestre af hver fjerding. De synes her at have været de samme som rodemestrene (Rb. 1615 ²⁴/₁ og skr. af 1618 ⁶/₁₂ [bilag til magistratens svar på revisionsantegnelserne.]

³⁾ Det er ikke min mening at give en fuldstændig redegørelse for købstædernes mangeartede indtægtskilder og udgiftsposter. Her er kun tale om en mere almindelig oversigt, og ønsker man en detailleret fremstilling, må jeg henvise til de enkelte byhistorier navnlig Københavns og Ribes samt Jacobsens fortrinlige noter til hans udgave af Helsingørs regnskab for 1577. — Samtidige oversigter over Københavns årlige rente og udgift i K. D. I, 626 f. IV, 775, VI, 188—89. Jfr. ekstrakterne i tillægget.

vore dage. Bortset fra de skatter, der skulde ydes staten, og således ikke kom byen til gode, overstiger balancen under almindelige forhold i de færreste tilfælde en 4 à 5000 mk. eller så og synker i småstæderne til nogle få hundrede mk.

En sammenligning mellem en købstads budget i sidste halvdel af det 16. og af det 19. århundrede viser en stærk forskydning af tyngdepunktet såvel på indtægts- som på udgiftssiden. Mange af de institutioner, der nu stiller de største krav, eksisterede den gang enten slet ikke, var i deres barndom, eller betragtedes som kommunen uvedkommende, medens denne til gengæld direkte måtte bære adskillige af de udgifter, staten senere har overtaget. Det sidste gælder særlig for en række præstationer af militær natur: Udrustning af skibe til orlogsflåden og disses besætning, der ofte måtte bevæbnes eller i det mindste beklædes af byerne selv, ligesåvel som det kontingent, de stillede til landhæren. Endelig hører bådsmands- og bøsseskytteholdet, det vil sige forpligtelsen til at modtage et bestemt antal folk i indkvartering, til samme kategori.¹⁾ Med undtagelse af holdet var man dog i fredstid forskånet for disse meget tunge byrder, der desuden delvis forsvinder i løbet af det 17. århundredes første årtier; bortset fra de såkaldte defensionsskibe er Kalmarkrigen den sidste, hvori købstadsskibene deltager. Men også under fredelige forhold havde flere byer militære udgifter, nemlig sådanne som forårsagedes af befæstningen, hvis vedligeholdelse næsten altid betragtedes som en blot kommunen vedrørende sag. Kun i særlige tilfælde, når en befæstning skulde udvides meget, eller talen var om et punkt af fremragende strategisk betydning, kunde regeringen træde hjælpende til ved at befale købstæderne og kronens bønder over hele landet eller i den pågældende provins at bidrage til arbejds udførelse,

¹⁾ Jfr. Jacobsens afhandling om »De danske Købstæders Borgervæbning og Deltagelse i Krigsvæsenet« i Hist. Tidsskr. 2. R. I, 129 f.

det være sig nu ved en skat eller ved ægtkørsel o. l.¹⁾ Hyppigere hændte det dog, at en statsafgift for nogle år blev overdraget byen.

Gennemgår man en af datidens købstæders årsregnskab, vil man forgæves lede efter udgifter til fattigvæsenet, den konto der i vore dage så noget nær er den anseeligste af alle. Foruden af den private velgørenhed bestredes fattigplejen nemlig af hospitalet, forsåvidt en kommunal institution som dets overledelse lå hos magistraten, men hvis indtægter hovedsagentligt skrev sig fra de kirketiender og faste ejendomme, hvormed det var udstyret.²⁾ En noget lignende stilling indtog skolevæsenet; her trådte byen dog langt oftere til, når det degnedømme, der var annekteret til hørerstillingen, viste sig utilstrækkeligt til lærerens underhold, og skolen, hvad hyppigst var tilfældet, selv manglede midler. Foruden lærerne måtte mangfoldige byer også aflønne de gejstlige embedsmænd, som præster, kapellaner, organister, klokkere etc. etc.

Budgetternes mangelhænde og forskelligartede udgiftsposter, der i de mindre byers regnskaber er indførte rent kronologisk efter udbetalingsdagen uden noget som helst forsøg på en klassificering i sagligordnede conti, lader sig inddele i tre store hovedgrupper: Bidrag til staten, udgifter til administrationen og retsvæsenet og udgifter til »stadens bygning«. Den første gruppe ydedes såvel i penge som in natura. Pengeafgifterne bestod af den årlige byskat, der indbetaltes med et lille, engang for alle fastsat beløb, og af de langt større ekstraskatter, som dog kun opkrævedes i krigstid eller under særlige forhold. Blandt

¹⁾ Således Ribe (C. C. I, 638), København (C. C. III, 225, 47), Halmstad (C. C. III, 602.)

²⁾ Jfr. Nielsen, Fattigvæsenet i Danmark 1536—1708. (Årb. f. dansk Kulturhist. 1897, 69 ff), der giver en på grundlag af forordningerne skrevne god oversigt over dette spørgsmål. — Tillige henlagdes ikke få legater til de fattiges underhold, således det af Jørgen Koch i Malmø stiftede for at tage det mest berømte eksempel.

naturalydelserne må foruden de ovenfor nævnte militære byrder — også skatterne skulde i krigstid stundom udredes in natura med levnedsmidler eller kobber til kanonstøbning — navnlig fremhæves ægtkørslerne og forplejningen af kgl. sendebud eller andre med fripas forsynede personer.¹⁾ For byer, der lå på stærkt befærdede ruter, har »vognlejen til kgl. majestæts folk«, som ægten jævnlig kaldes, været meget byrdefuld og trykkende. Ilde faren var i så henseende Køge, en af mellemstationerne på den over Rødby førende rejsevej til Tyskland. Byen var så besværet med vognleje, hedder det 1591, at den største del af befolkningen var kommen i armod og deres klæder og boskab bortpantede. Lensmanden fik derfor befaling til at drage omsorg for, at der stillede nogle holdsvogne af bønderne, hvilket 1603 nærmere ordnedes således, at to sogne for fremtiden skulde hjælpe borgerne med ægtkørsel, »efterdi de hverken ager eller eng haver der til byen«. ²⁾ Misbrug af ægtvæsenet gjorde dette endnu mere tyngende, da adelen ofte fordrede og fik fri befordring mod at forevise en seddel fra vedkommende lensmand, af hvilke mange sikkert har fortjent en lignende røffel, som den Frederik II gav Morten Venstremand, lensmand på Roskildegård, for hans altfor store tjenstvillighed og iver efter at tækkes sine standsfæller.³⁾ Klager herover må have været meget almindelige, thi ved en forordning af 10. decbr. 1596, der senere optoges i den »lille reces« (1615), søgte regeringen

¹⁾ Om det nathold, der til tider skulde ydes kongen, se Jacobsen i Hist. Tidsskr. II, 11—12.

²⁾ Sj. T, 18, 37 og 207. — 1578 får Odense 2 års halve byskat til hjælp for ægten, da der ej er vognmænd i byen (Vedel Simonsen. Bidrag t. Odense Byes Hist. II, 2. 182—83.) Roskilde befries 1595 for de 100 mk., hvormed byskatten var bleven forhøjet, og byfogeden skal betale det halve af ægten. Sj. R. 13, 396. Jfr. priv. for Falkenberg i C. C. I, 493.

³⁾ Hist. Tidsskr. V, 439.

at sætte bestemte grændser for ydelsen af fri befordring.¹⁾ Af egentligt hoveriarbejde har jeg i 16. og 17. århundrede kun truffet svage spor. Mariager gjorde således høstarbejde til klostret, og lignende forhold fandt sted i Maribo, hvis indbyggere af Kristian I var blevne fritagne for deres årlige byskat mod at deltage i det forefaldende arbejde på klostrets bygning. Men begge disse byer hørte til de allermindste og indtog desuden en fra de øvrige noget forskællig stilling.²⁾

Udgifterne til byens administration bestod i lønninger til »stadens tjenere«, folkeløn som det ligefrem kaldes i Malmøs regnskaber, til rejser foretagne for byen i »stadens hverv og ærinde« samt til forplejning af fanger, thi da byen fik sin part af sagefaldet, måtte den også bære sin del af den med retsvæsenet forbundne tyng. Nærmest til denne konto må man henføre de pengesummer, der årlig medgik til »skænk og foræring«. De forekommer aldeles konstant i flere byers regnskaber f. ex. Koldings, Helsingørs og Malmøs og opføres i de to sidstnævnte stæder med forholdsvis store beløb. I Ribe lod man ikke nogen glædelig begivenhed indenfor lensmandens familie gå hen uden at give sin ærbødighed og hengivenhed til kende ved at forære en smuk sølvkande ofte af ikke ringe værd. I Helsingør var det en »gammel kristelig sædvane og skik«, at borgmestre og råd ved juletid sendte en æresskænk til de nærmeste naboer, siges det i en erklæring, hvorved rå-

¹⁾ Den tilkom kun sådanne, som kunde forevise kgl. pasbord, hoffet, fremmede fyrster og gesandter samt rigsråderne, når de »hasteligen« blev kaldte til kongen. Jfr. lignende bestemmelser i recessen fra 1530, art. 11.

²⁾ Dahlerup, Mariager Klosters og Bys Historie. S. 105. — Langebeks diplom. 1455 ²⁹/₃. Maribo må ved hyldingen 1584 bruge abbedissens embedssegel, »thi at ingen af vores salige formænd her i M. ingen bys segl her til dags haft have«. I 1608 har man dog fået et segl, der ganske vist er yderlig tarveligt, nemlig bogstaverne M. B. med omskriften Sig. Mariboenses (!).

det fik borgernes tilladelse til at vedblive hermed.¹⁾ Hvert år sendtes der derfor nogle tønder Rostockerøl til lensmændene på Kronborg, Helsingborg og Frederiksborg, ligesom de højere officerer og betjente på Kronborg samt byens egen præst og kapellan heller ikke blev glemt. Stundom kunde der også gå en ame god rhinskvin til København, hvor den havnede i Kristoffer Walkendorfs eller en anden indflydelsesrig stormands kælder. Hermed nærmer man sig til, hvad man i vore dage vilde kalde bestikkelser, og sådanne forekommer ingenlunde sjældent og indføres ganske utilsløret i regnskaberne. Man søgte ved skænk og gave at vinde alle, der vilde lade sig påvirke, ligefra Peder Oxes brevdrager, hvem Skelskørs magistrat trakterede med tre potter mjød og ovenikøbet gav 24 β, »for han skulde tale vort bedste« i anledning af en bebudet indkvartering, til kancelliets øverste sekretær, der af Malmø fik en sølvkande til 256 mk. forærende som en erkendtlighed, fordi han var »borgmestre og råd altid gunstig i stadens hverv hos kgl. majestæt.«²⁾ Ja i Ålborg bestak man så at sige engang landets regerende dronning! Det var 1554, da kongen havde befalet byen at sende fuldmægtige til Odense vel sagtens i anledning af et møde med de vendiske stæder. Af de penge, der medgaves sendebuddene, lod disse lave en forgyldt sølvkande, som med et passende indhold bestående af 18 rosennobler og ligesåmange engellotter overrakte dronning Dorothea sammen med en supplikats, medens kansleren Johan Friis måtte lade sig nøje med 2 portugaløser. Og kanden er åbenbart bleven nådig mod-

¹⁾ Th. 1581 ¹¹/₁₂. Jfr. om disse foræringer Danske Mag. 3. R. II, 198, note 3.

²⁾ Skelskør Kr. 1570; da admiralen Laurids Kruse 1583 udskrev båds-mænd, fik han 2 rosennobler. — Malmø Kr. 1590; samme år fik Hak Ulfstand en kæde til 192 mk., rimeligvis fordi han blev byens lensmand.

taget, thi der udstødtes flere breve til fordel for byen fra Odense.¹⁾

Når jeg har kaldt den tredje hovedgruppe for udgifter til »stadens bygning«, må dette sidste ord tages i en noget udvidet forstand. Kontoen omfattede selvforståelig alle nybygninger eller istandsættelser af byens ikke udlejede faste ejendomme som rådhuset, byskriverens og bysvendenes boliger m. m., men desuden volden, havnen og skibbroen, for hvilke sidste der enkeltvis f. ex. i København førtes et særskilt regnskab, stadens forsyning med drikkevand, gadernes brolægning og renholdelse, brandvæsen og mangfoldige andre ting, der i regnskaberne sædvanlig benævnes »adskillige udgifter«. De fleste af disse poster behøver ingen videre kommentar, da det er indlysende, at kommunen selv måtte drage omsorg for sine egne bygningers reparation; jeg skal blot med et par ord berøre de sidstnævnte områder, der dengang endnu kun delvis var kommunale. Det må således helt ned til dette århundrede betragtes som en fastslået regel, at brolægning af gaderne og disses renholdelse påhvilede de enkelte lodsejere, medens det offentlige kun skulde sørge for torve og pladser, ja delvis består denne fordeling jo endnu den dag i dag.²⁾ Det var ikke store summer, der medgik til denne art luxus, og uagtet der lavedes adskillige vedtægter om brolægning og gadernes rensning — i Helsingør drev man det endog 1591 til at vælge en brolægningskommission, der skulde overvære akten, og uden hvis medvirkning ingen måtte

¹⁾ Bb. S. 29 v. Kbr. S. 336.

²⁾ En lignende udvikling synes at have fundet sted med hensyn til befæstningens vedligeholdelse. Kbhs. stadsret fra 1294 (art. 18) pålægger således den borger, ved hvis forsømmelighed byens planker og grav forfalder, at udbedre skaden inden 3 dage, og endnu Flensborgs store vedtægt fra 1558 befaler enhver borger at bygge sit murstykke og holde det færdig, medens det offentlige varetager porte, tårne og slagbomme. (Dipl. Flensborg. II, 835, 37.) Allerede før 1600 må det dog antages, at tilsynet er gået over til kommunen.

lægge bro — var det dog ilde bevendt med begge dele. Allerede 1548 udgik der brev til alle købstæderne om at brolægge gaderne og rense dem hver lørdag, men det frugtede lidet, og gennem århundreder måtte regeringen føre en hårdnakket kamp mod befolkningens ulyst til at opgive de gode gamle tilstande.¹⁾ Heller ikke brandvæsenet kostede staden meget; på rådhuset hang vel nok nogle fyrstiger, spande og brandhager, og om København erfarer vi, at den i begyndelsen af det 17. århundrede havde en sprøjte, men ellers var alt da som længe efter overladt til borgerne selv.²⁾ I det hele synes man ved hyppige eftersyn af ildsteder o. l. at have lagt mere vægt på at afværge ilden end på at slukke den, når den først var udbrudt, hvilket sikkert også med tidens primitive redskaber og de mange stråtage, mod hvilke regeringen førte en lignende forbitret kamp som mod den hullede stenbro og gadesnavset, var et ret håbløst arbejde.³⁾ Offentlig vandforsyning fandtes kun i større byer som København og Malmø, Odense og Helsingør; i den sidste gav kongen et større bidrag til anlæggelsen af en vandkunst, om hvilken der førtes langvarige forhandlinger i 1570erne.⁴⁾

Går man fra udgifts- over til indtægtssiden, bliver man strax opmærksom på den forholdsvis lille rolle, skatterne

¹⁾ Danske Mag. 4. R. I, 345.

²⁾ K. D. VI, 194—95. Jfr. om brandvæsenet i København Nielsen. III, 279 f. Sammen med Køges privilegier indleveredes 1648 en »ildordning og nogle andre artikler«, borgerskabet »for nogen rum tid siden« havde vedtaget.

³⁾ Eftersyn af ildsteder forekommer næsten i alle byer og exekveredes meget strængt; de forsømmelige skulde, som det hedder i Helsingør, sættes »slet i hullet uden al nåde« (Th. 1579 ¹⁷/₈.) En smed i Kalundborg får sit andragende om at opføre en smedje i Kordelgaden afslået, fordi der ikke tidligere havde været smedje i gaden, hvor der var mange »taghuse«. (Rb. 1608 ¹⁸/₈.)

⁴⁾ Helsingørs Th. 1572 ³⁰/₄, 76 ¹/₁₀, 77 ¹/₇ og ⁵/₁₁ osv. Kbr. 1572 ⁶/₄. Om vandledning i Odense se Vedel Simonsen, Bidrag til O. Byes Hist. III. 1, 29, om København Nielsen. IV, 127 f.

i de fleste stæder spiller i den kommunale hverdagshusholdning. Lejeindtægterne af byens huse og haver, jordskyldsafgifter, overskud fra tegl- og kalkovnen, forsåvidt sådanne fandtes, kortsagt indtægten af de faste ejendomme udgør ofte langt over halvdelen af den årlige indkomst. Alene når et eller andet større arbejde stod for døren, kunde skatten blive den alt dominerende indtægtskilde, idet man i så fald udskrev en ekstraskat, som jævnlig fik navn efter det foretagende, hvortil den skulde bruges, altså rådhuskat, broskat, rendeskat osv. osv., medens rådet under almindelige forhold nøjedes med at påligne den årlige byskat med et noget større beløb, end det strengt taget var nødvendigt. Ganske den samme ejendommelighed møder vi indenfor statshusholdningen, der i ældre tid jo netop hovedsagelig var baseret på indtægterne fra krongodserne, og forklaringen må her som der søges i de ordinære udgifters ringe størrelse og befolkningens velforståelige ulyst mod faste skatter. I Randers klages der i begyndelsen af det 17. århundrede over, at stadens indkomst var såre ringe, »når den store sædvanlige årlof skat fratages, som byen årligen udgiver til kronen« (den var her 200 mk.), hvorfor man ofte måtte beskatte sig selv; for at undgå dette enedes man om, at alle bøder til kongen også skulde betales til byen.¹⁾ Dog gik udviklingen i retning af skattens stigende betydning, ligesom der naturligvis er adskillige undtagelser fra hovedregelen, alt eftersom byen er rigere eller fattigere, større eller mindre.

Foruden de nævnte indtægtskilder oppebar staden mindre afgifter af fremmede kræmmere og købmænd, der besøgte dens markeder (stadepenge) eller lå i vinterleje der (gæsteskud), samt andre lignende afgifter af næring og erhverv; sammen med rådet havde den endvidere andel i borgerskabspengene, sammen med kongen i sagesfaldet, der dog sjældent indbragte nogen betydelig sum. Thi som det hed-

¹⁾ »Artikler« 1609 § 76.

der i en skrivelse fra Helsingørs magistrat, når byfogeden havde taget kongens del hos fattigfolk, »var intet uden armod igen«, og misdæderes hovedlod, rømningsgods og andre store sager gjorde fogeden ene fordring på¹⁾. I det hele var alle disse uvisse indtægter lidet indbringende undtagen i de større og driftigere købstæder.

Forsøg på at skabe større stabilitet og sikkerhed i finansvæsenet ved dannelsen af en kapitalformue eller et reservefond, et forråd som det stundom kaldes, har jeg så godt som aldrig iagttaget. Man levede i højeste grad fra hånden til munden, og fandtes der det ene år et overskud, forvandlede det som oftest næste år til et underskud. Havde man til tider en større sum penge behov, skaffede man den som sagt til veje ved at påligne en ekstraskat. Ikke sjældent trådte regeringen desuden hjælpende til ved at eftergive skatterestancer, overdrage kommunen en statsafgift — næsten altid cisen af fremmed øl — eller tillade den at opkræve bropenge.

Til det i vor tid så almindelige hjælpemiddel, optagelsen af et kommunallån, tog man ikke ofte sin tilflugt, blandt andet fordi det kunde være vanskeligt nok at rejse et sådant, når beløbet da ikke var så lille, at et velhavende medlem af rådet for en kortere tid vilde forstrække byen dermed, thi mellem magistraten og kommunen var et større mellemregnskab ikke ualmindeligt. Fra Helsingør kendes et par eksempler på optagelsen af kommunale lån, af hvilket det ene er ganske oplysende. Da der 1563 udskreves en madskat, forespurgte magistraten menigheden, om det tyktes den bedst at pålægge en skat eller søge en sum penge på rente hos gode venner og købe fetalje derfor, indtil almuen atter kom så vidt til sin bjærgning, at den kunde bære en skat til lånets afbetaling. Menigheden foretrak det sidste, og der udmeldtes 36 mænd, som erklærede, at kunde øvrigheden bekomme en sum penge til låns, »vilde de gå mel-

²⁾ Revis.antegnelser 1618.

lem borgmester, råd og byfoged og skaden«. Det lykkedes at optage et lån hos de fattige i Helliggesthus, altså af hospitalet, og et halvt år senere fremkaldtes de 36 kautionister på tinge for at udtale sig om, hvorledes pengene skulde tilbagebetales. Man enedes om at udskrive en skat, hvortil alle skatskyldige skulde betale »den tredje penning«, ligesom de 36 lovede at være rodemestrene behjælpelige med at opkræve den hver i sin fjerding, da de jo var stærkt interesserede i dens rettidige erlæggelse.¹⁾ Også til udrustning af et orlogsskib måtte byen 1557 gøre et lån, hvilket ligeledes var tilfældet med Ribe.²⁾ Af langt større dimensioner var dog det lån, Malmø optog 1619. Denne bys pengesager var kommen i en sørgelig uorden; efter et opgør fra Philippi Jacobidag 1618 beløb gælden sig til ikke mindre end 14405½ dlr. 1½ mk. 1 β og 1 album slet mønt, i vore penge altså omtrent en c. 100000 kr. For at komme udover denne misère foresloges det bl. a., at lejen af alle huse og boliger, ligegyldig hvem de tilhørte, skulde tilfalde byen i et år, og »kunde ikke et år tilstrække, da det på to års tid at optage«. ³⁾ Man brugte dog ikke dette forøvrig ej usædvanlige middel, men lånte 1619 13000 dlr. til 6 % af kongen, som fik beløbet endelig tilbagebetalt 1636. ⁴⁾

¹⁾ Tb. 1563 mand. e. Trinitatis, 64 ¹⁷/₁₁, ¹/₃ og ²⁷/₃.

²⁾ Kinch. II, 76. Byen låner 1000 dlr. af lensmanden.

³⁾ Opgør i B. A. Pk. 19, nr. 427, udateret forslag sammesteds nr. 435. Da netop dette middel 1636 anvendes til at afbetale byens gæld, idet det ved å. br. af 1636 ¹²/₆ befales alle at udgive ¹/₂ års husleje, kunde man tænke, at forslaget hørte herhen, hvilket imidlertid modbevises af det i samme udtalte ønske om Trelleborgs nedlæggelse, der påbydes ved å. br. af 1619 ¹⁹/₄. — 1568 befaler kongen, at der af hver ejendomsgård i København skal gives 1 års husleje til befæstningens fuldførelse, og 1581 anmodes adelen, der har gårde i byen, om at give et lignende bidrag. (K. D. IV, 590—91, 654—56.)

⁴⁾ Det kasserede gælds-brev udstædt af magistraten og 12 borgere i B. A. Pk. 19, nr. 441. — I 1546, optoges en række lån til 5 % til anlægget af byens store torv. (Malmøregistret. S. 38.)

Den økonomiske ruin skyldtes her vistnok væsentlig en række store befæstningsarbejder, som udførtes i begyndelsen af det 17. århundrede, men samtidig synges ynkelige klagesange over den almindelige tilbagegang. Handel og næring trivedes ikke, mangfoldige gårde og huse stod tomme.¹⁾ De samme klager genlyder fra mange andre byer, men er holdt i så almindelige udtryk, at det er umuligt af dem at afgøre, om tiderne virkelig har været så onde, som de fik ord for. At man ikke altid må tage det for nøje med borgernes nødskrig, er sikkert. Magistraten i Slesvig indberettede således 1618 som særlig grund til menighedens utilfredshed, at den var misfornøjet over at måtte nøjes med hjemmebrygget øl, da den gennemgående var for fattig til at købe Rostockerøl. Dog var forholdene her meget dårlige; netop 1618 havde byen 40000 mks. gæld, medens dens årlige indtægt kun var en c. 3500 mk.²⁾, og at så mange danske byer ikke mægtede at betale den ganske ubetydelige byskat, men lod restance hobe sig til restance, tyder heller ikke godt.

¹⁾ Efter en 1617 $\frac{1}{4}$ foretaget opgørelse, der ligger sammen med revisionsant. fra 1618, stod 158 huse og boliger ledige, og 52 grunde, der før havde været bebyggede, var nu øde. Det samlede tab i lejeindtægt var 950 dlr.

²⁾ Sach., Gesch. d. Stadt Schleswig. S. 157, 248.

TREDJE KAPITEL.

MENIGHEDENS DELTAGELSE I
STYRELSEN.

Ved overgangen fra middelalderen til den nyere tid havde *byerne* opnået selvstyre, endog et udpræget selvstyre, hvis man derved ene forstår frihed for indblanding fra oven. *Borgerne* havde det derimod ikke, ikke engang indirekte. Al magten var samlet hos rådet i forening med byfogeden selvstyrets organ, og rådet supplerede sig selv. Kun på valget af dets formænd, borgmestrene, havde den menige almue nogen indflydelse. Således er i alt væsentlig det billede, man efter privilegierne og stadsretterne må danne sig af magtfordelingen.

Her som så ofte afviger de faktiske forhold og den uskrevne ret dog fra den skrevne. Allerede denne gør én undtagelse fra den almindelige regel, jurisdictionen var ikke som i de tyske købstæder udelukkende i hænderne på rådet; bytinget bestod vedblivende ved siden af rådstueretten, gennem nævninger og østen for Storebelt sandemænd deltog borgerne i rettens pleje, omend den egentlige dømmende myndighed mere og mere gled over til byfogeden. Og søger man at gøre det kommunale liv levende for sig, således som det åbenbarer sig i sine monumenter,

retsprotokollerne, kærnerregnskaberne eller videbrevene, bliver man hurtigt på det rene med, at omend gennemsnitsbyforfatningen absolut må karakteriseres som aristokratisk, indeholdt den alligevel et ikke ringe demokratisk element. For at bruge de nu en gang gængse udtryk var både den lovgivende og den udøvende magt delt mellem rådet og borgerne; den sidste efter sagens natur dog mindst.

Måden hvorpå menigheden udøvede denne sædvane-mæssige ret, var ikke mindre forskellig end dens størrelse og rækkevidde. Linjerne for et fælles skema lader sig vanskelig optrække, en følge af at borgerne ikke skyldte et for hele riget eller en enkelt provins gældende lovbud, men den lokale udvikling den indflydelse, de efterhånden havde vundet. Denne var selvfølgelig ofte et resultat af indre kampe.

Bortset fra enkelte ældre tilfælde kendes fra årene omkring 1500 en række sammenstød mellem magistraten og menigheden i flere byer som Ålborg, Odense og Ribe, idet borgerne navnlig søgte at øve kontrol med byens finansvæsen samt skaffe sig indflydelse på rådets sammensætning. Disse forfatningskampe er imidlertid alt skildrede indgående andetsteds,¹⁾ og vi skal derfor ene holde os til tiden efter 1536. Det synes, som om købstæderne har haft ondt ved at falde til ro efter den stærke ophidselse i Grevens fejde; fra alle landets egne hører vi om større eller mindre uroligheder, der stundom har været fremkaldt af nye skatte- eller toldpålæg, som da en hel række byer 1547 nægtede at betale den påbudte tyskøls-cise og øxnetold,²⁾ men oftest skyldtes mere lokale forhold. I Skelskør gjorde borgerne således 1547 oprør mod magistraten og ihjelslog mestermanden.³⁾ I Næstved var der 1553 ligeledes et større op-

¹⁾ Næmlig af Allen i De tre nordiske Rigers Historie IV. 1, 101—06.

²⁾ Danske Mag. 4. R. I, 315.

³⁾ Danske Mag. 4. R. I, 265.

løb, hvis ophavsmænd idømtes strænge straffe.¹⁾ Året efter berettes der, at menigheden i Thisted havde opsagt deres borgmestre lydighed, og at der i det hele herskede yderst forstyrrede tilstande i byen. Rådet var ikke fuldtalligt, og flere af dets medlemmer tilmed udelige; byfogeden var død uden at have aflagt regnskab, kvindekrænkelser og voldtægt hørte til dagens orden.²⁾ I 1561—62 var der uenighed mellem borgerne i de skånske byer, hvorfor en kommission fik ordre til at undersøge forholdene, og 1563 synes der at være udgået en almindelig befaling til alle købstæder om at vise magistraten lydighed.³⁾ Den mest bevægede af disse revolutioner en miniature udspillede dog i Stubbekøbing. Vi kan nogenlunde følge dens gang, i hvilken flere enkeltheder have forfatningshistorisk interesse. Samme dag regnskabet blev aflagt, gjorde byens 24 mænd fordring på, at to af rådmændene skulde afsættes, fordi de havde »tæret for rundelig« af stadens penge, ligesom man også var forbitret over, at et af byens markeder var bleven nedlagt. Da rådet tog de to i forsvar, udvalgte de 24 mænd 24 andre af borgerne og kejsede sig nye borgmestre, rådmænd og byfoged, som søndagen efter blev indsatte på rådhuset. I en yderst underdanig skrivelse til kongen udstædt af tre mænd »på de 24 mænds og menigmands samtykke« underrettede de ham dernæst om det skete uden dog at gå nærmere ind på enkelthederne. De meddelte således ikke, at de havde afsat det gamle råd, men alene, at der var brøst på øvrigheds personer, hvorfor de havde valgt sig en byfoged »på guds trøst og eders nådes vegne«, samt to borgmestre og 4 rådmænd, »på det at eders nådes købstad ikke skulde stå uden forsvar«, og

¹⁾ Kbr. S. 273 og 282. Indk. br. til kanc. 1553 $\frac{4}{11}$. Den hos Rosenvinge. I, 224f. trykte dom over den fhv. byfoged Søren Skriver står nærmest i forbindelse med oprøret; i indberetningen til kancelliet hedder det om ham, at han er »mest og størst skyldig«.

²⁾ Kbr. S. 340—41.

³⁾ Kbr. S. 29, 100, 282 (kun kendt i en noget meningsløs koncept.)

bad om hans stadfæstelse, tilsyneladende dog kun på byfogedvalget. Som følge af denne skrivelse befalede Frederik II, der den gang opholdt sig i Ditmarsken, lensmanden at undersøge det nye råds duelighed; byfogeden skulde han derimod strax afsætte, da borgerne intet havde med hans beskikkelse at skaffe. I mellemtiden havde de imidlertid gjort flere tog til landstinget med »våben, væрге, rør og tændte lunter«, uagtet lensmanden havde befalet dem at aflevere deres våben, hvilket de ænsede ligesålidt som hans formaning, at de ej måtte fejde mod den gamle øvrighed, men tiltale den ad rettens vej. Han var derfor på forhånd ugunstig stemt mod borgerne og bød den gamle magistrat at blive i embede, men menigheden vægrede sig hårdnakket ved at opgive det af den indsatte råd, »og mente det at være en gammel skik, at de selv i deres by måtte sætte i og af, hvem de vilde have til borgmester og råd«. Sagen kom nu for herredagen, hvor den gik borgerne imod, idet den gamle magistrat fik de 48 mænd og alle deres tilhængere dømt til som oprørere at miste deres hals. I sin fulde strænghed blev denne dom vistnok kun exekveret på hovedlederne, thi kort efter fik lensmanden besked om at aftinge sagen med de øvrige deltagere, der altså har afsonet straffen med en pengebøde.¹⁾

En anden karakter end alle disse brydninger, der mer eller mindre bærer præg af oprør, har en række mere fredelige forhandlinger mellem rådet og menigheden, som hovedsagelig drejer sig om reguleringen af magistratens indtægter, om dens deltagelse i de offentlige byrder samt om dens forvaltning af byens finanser. Allerede 1551 ordnedes flere af disse sager for Nyborgs vedkommende ved et af kongen bekræftet forlig,²⁾ men den mest betydningsfulde af disse forfatningskampe udfægtedes dog i København 1580—81. Den synes at have givet stødet til lignende bevægelser

¹⁾ Rosenvinge, Domme. I, 272 f. Indk. breve til kanc. 1559 u. d. Kbr S. 285, 300.

²⁾ Kbr. S. 16.

i flere andre købstæder. Nogle borgere i Vejle klagede således 1581 over, at de besværedes af borgmestre og råd med nye og usædvanlige pålæg, i Nyborg herskede der samme år atter stor misfornøjelse, og i Ribe åbnede borgerne kort efter en hæftig fejde mod magistraten, hvem de beskyldte for uden hjemmel at have tilegnet sig en mængde indkomster, der med rette burde tilfalde byen.¹⁾ I disse sidste byer gik magistraten af med sejren, medens det forlig, der 1581 afgjorde striden i København, søgte at skifte sol og vind lige mellem begge parter. Borgerne havde her først og fremmest forlangt, at øvrigheden skulde bære sin del af skattebyrden, samt anket over dens slette finansstyrelse, og tonen i deres indlæg var både skarp og ironisk. De begærede, at de dannemænd efter deres store og statelige »ævne, handel og formue« vilde komme dem til hjælp, når der skulde udgives nogen skat til byens behov, »om de end ikke vilde så meget, som dennem burde at gøre med rette«. De bad dem erindre, at skulde der bygges på voldene, havde de selv de fleste og bedste huse, skulde veje og broer istandsættes, købte de selv største parten af det korn, der kom til staden, skulde der arbejdes på damme og fiskevand, var det dem alene, der hidtil havde brugt fiskeriet. Desuden, tilføjes der spydigt, var de forvissede om, »at når de dannemænd lagde deres penninge hos vore til bysens behov, som billigt er, da skulde de vel have tilsyn til bysens penninge, bedre end de nu haver, at de ikke bliver til uråd og unytte udgivet«. På dette mistillidsvotum, der er så tydeligt, som man med billighed kan forlange, svarede rådet med en henvisning til kongelige breve, som imidlertid kun indrømmede det en betinget skattefrihed, hvorfor den endelige kendelse på dette centrale punkt også ganske gav borgerne medhold.²⁾

¹⁾ J. T. 2, 228, 257. C. C. II, 187. Kinch, Ribe. II, 185f. Strid i Halmstad om laxefiskeriet. C. C. II, 451.

²⁾ K. D. II, 395, 400, 403.

Forholdet mellem øvrighed og borgerskab i København synes heller ikke efter forliget at have været det bedste, thi 1591 udbrød der en ny strid om cisen af vin og tysk øl, som kongen havde overdraget rådet, der dog højlig beklagede sig over, at borgerne næsten intet vilde give dem, og det lidet de oppebar, fik de med »vrangvilje, banden og maledidelse.«¹⁾ Om det andetsteds har stået bedre til, er vist tvivlsomt; i det mindste foreligger der i adskillige byer klager over rådet eller enkelte af dets medlemmer. I Slangerup satte således en af borgmestrene sig ud over alle privilegier og handlede meget ulovlig, og i Horsens indhegnede magistraten flere af byens forter og brugte dem til sin egen fordel.²⁾ I Vejle måtte øvrigheden for at rense sig for forskellige beskyldninger 1611 lade de 24 borgere gennemse byens kæmnerregnskaber og skattemandtæl, og i Malmø stredes man om et større engstykke, rådet havde ladet inddige for at uddele det til borgere, der havde beklædt kommunale tillidsposter, hvorover menigheden følte sig krænket.³⁾

Hvor forskelligartede end alle disse brydninger kan være, er det et fælles træk, at de stridende udelukkende deler sig politisk, altså menigheden overfor rådet, ikke som i Tyskland tillige socialt, således at håndværkerne står mod købmandsstanden. Jeg kender ikke et eneste tilfælde, hvor lavene optræder med krav på andel i byens styrelse; det kan være en større eller mindre del af befolkningen, der er i opposition til øvrigheden, men om de misfornøjede bruges altid udtrykket borgere aldrig »embedsmænd«. For-

¹⁾ K. D. VI, 190.

²⁾ Sj. T. 18, 450 (1595.) J. T. 4, 114 (1589.)

³⁾ Løst blad, hvis slutning er afrevet, med påskrift Vejle »borgmesters og råds protestation og erklæring imod den conspiracy, samling heller angift« 24 borgere gjorde mod dem skriftlig på rådhuset. Pk. Kr. 1611—50. — Isberg, Bidrag 2 a. S. 11—12. — Stridigheder i Halmstad 1594 (Sk. T. 2, 282—83) og i Viborg 1618 (J. T. 6, 301—02), i begge byer er årsagen ukendt.

klaringen herpå kan næppe søges andetsteds end i det nationale håndværks lavere standpunkt sammenlignet med det tyske samt i et i det hele mere demokratisk niveau og en mindre udpræget standsforskæl. En fortrinlig målestok for denne faktors størrelse har man i luxusforordningerne, og såvidt jeg har iagttaget, begynder disse først i slutningen af det 16. århundrede at inddele borgerne i forskellige klasser efter deres erhverv.

Der forekommer imidlertid nogle om end ikke mange eksempler på, at håndværkerne som sådanne og da altid gennem lavene tog del i vigtigere beslutninger. En fuldmagt for Københavns magistrat til at underhandle med Frederik I om erhvervelsen af Serritslev mark er således udstædt af 14 lavsoldermænd, hvorimellem ganske vist også købmændenes og kræmmernes, og beseglet med deres private eller lavets segl; ligeledes er fuldmagten til at oplade staden til grev Kristoffer af Oldenburg givet af »menige Københavns indbyggere« og beseglet af »oldermænd for alle lav«. ¹⁾ Flere beviser af lignende art kan fremdrages, men den bedste oversigt over spørgsmålet giver de fuldmagtsbreve, der udstædtes til hyldingerne 1584 og 1610 samt electionen 1608. Det fremgår af disse, at i de den gang eksisterende c. 75 byer optræder håndværkerne 1584 særskilt i 3, 1608 i 9 og 1610 i 10 byer, der fordeler sig således:

1584, 1608, 1610 København, Malmø, Odense.

1608 og 1610 desuden i: Landskrone, Helsingør, Slangerup, Roskilde (1608), Køge (1610), Assens, Svendborg, Nyborg (1610).²⁾

Hvorvidt der kan sluttes noget af den omstændighed, at antallet er i stadig stigen, vover jeg ikke at afgøre, men finder det dog sandsynligt. Derimod er det sikkert ingen

¹⁾ K. D. I, 357, 382.

²⁾ Hyldinger. Pk. 42, 45, 49, (1584); 64 a, 66 a—b, 68 (1608), 78 a, 84 a—c (1610.) Jfr. tillige Københavns hyldning af Frederik II i 1542. K. D. I, 401—02. De bornholmske købstæder er hverken her eller andetsteds medtagne.

tilfældighed, at en sådan klassesdeling af borgerne ikke forekommer i nogen jydsk by, medens den fremtræder skarpest på Fyen, der ubetinget var den provins, hvor et mellem adelen og den almindelige borgerstand stående bypatriciat havde udviklet sig frodigst og holdt sig længst. Man huske på Mulerne i Odense og den vidtudbredte Bangske slægt i Nord- og Vestfyen. Snart nævnes lavsoldermænd både som udstedere og beseglere, snart er fuldmagten udstædt under den almindelige form »borgmestre, råd og menighed«, men forsejlet med byens og lavenes segl; at gå nærmere ind på enkelthederne eller gøre rede for de forskellige lav vilde dog føre os for vidt, tilmed da håndværkerne i de allerfleste tilfælde går fuldstændig op i det almindelige begreb menigheden.

I det 16. og 17. århundrede — thi om den ældre tid vides så godt som intet — kendes to hovedformer for borgernes deltagelse i det offentlige liv. De gør in pleno som »menighed« brug af deres ret, eller et udvalg optræder på deres vegne, repræsenterer deres vilje. Ligesom begge former findes jævnsides i samme by, kombineres de ofte, idet de af den snævrere kreds tagne beslutninger forelægges det samlede borgerskab til godkendelse. Den første form er den mest solenne; når kommunale skrivelser og dokumenter ikke udstædtes af rådet alene, lyder formularen som bekendt »borgmestre, råd og menighed«. Den er sikkert tillige den ældste,¹⁾ og jeg tænker mig, fremgangsmåden oprindelig har været den, at øvrigheden på tinge forelagde sagen for de tilstædeværende borgere og æskede deres mening derom. Således var det i det 16. århundrede skik og brug i Helsingør, hvor benævnelsen menighed ganske vist er et yderst eufemistisk udtryk for det lille mindretal af befolkningen, der den dag søgte tinget. Senere

¹⁾ Skal det i den sk. birkeret, art. 10 omtalte »moot« forstås som almuestøve eller rådsmøde, hvilket flere af de yngre håndskrifter har?

hen blev det brug at indvarsle borgerne til særlige møder, rådstuemøder eller menige almuestævner, som de hed. De sammenkaldtes, når vigtigere beslutninger skulde tages, hyppigere eller sjældnere eftersom hver enkelt bys praxis var og, så vidt vi kan se, ret planløst, uden at der havde udviklet sig en bestemt tradition om, hvilke sager der skulde forelægges dem. Alene to årlig tilbagevendende begivenheder nemlig fremlæggelsen af stadens regnskab og oplæsningen af bursproget må regelmæssig have givet anledning til en større sammenkomst af såvidt mulig alle byens borgere. Møderne holdtes, som navnet angiver, almindelig på rådhuset, en enkelt gang har jeg noteret, at menigheden var samlet »ved pappegøjestangen«, unægtelig et ret aparte sted at forhandle byens sager på, men et sted som viser, hvor stor betydning man tillagde fugleskydningen.¹⁾ Fra slutningen af det 15. århundrede bliver de så almindelige, at det vil være overflødigt at fremføre enkelte eksempler herpå, og selv i byer, der havde en almen anerkendt borgerrepræsentation som Ribe, var de stadig meget hyppige. I det hele synes der ikke at have været nogen skarp grænse mellem de sager, der skulde forelægges den samlede menighed, og sådanne, som kunde afgøres ved forhandling mellem rådet og et udvalg eller af rådet alene. I Ålborg samtykkes således en bestemmelse fra 1540 (?) om salg af fremmed drik af borgmestre, råd og »24 almuesmænd«, medens en lignende fra 1542 om ølhandel vedtages af menighed og råd, hvilket sidste 1547 fastsætter brødpriser uden nogen medvirkning fra borgernes side.²⁾

I en svensk forordning fra Gustav Adolfs tid siges om

¹⁾ Dipl. Flensborg. II, 423. By dem papegojen bohme; overskriften har under dem vagelbohm.

²⁾ Bb. S. 402 v, 401, 394. Stundom anvendes også formlen borgmestre, råd og 24 mænd med menige almue (s. 402 v.) Eksempler på at menigheden har stadfæstet beslutninger tagne af de 24 mænd s. 113.

rådstuemøderne, at »der svaras på stadens vårdande ärender utan något betänkande och mest af dem, som minst förstå«, og ulige større betydning tillægger jeg også de forhandlinger, der førtes mellem rådet og et udvalg af borgerskabet på dettes vegne. Det falder godt i tråd med den øvrige stærkt individualiserede udvikling af vore købstadsforfatninger, at disse udvalgs størrelse, sammensætning og kompetence afviger meget indbyrdes ikke blot i de forskellige byer, men også indenfor den samme by til forskellige tider. De kan bestå af 6, 8, 12, 16, 24 eller 30—40 mænd, de kan være udtagne med et enkelt bestemt formål for øje, og når dette er nået, vender deres medlemmer strax tilbage til de almindelige borgeres rækker, men de kan også være valgte for et helt år. Øvrigheden kan tilkalde dem ved enkelte vigtige lejligheder og for resten regere ganske enevældig, men de kan også tage en så intensiv del i rådets daglige forhandlinger, at de nærmer sig til at blive en underafdeling af dette.

Sikkert var det alt i middelalderen skik og brug, at magistraten ofte drøftede en sag med nogle af de »fornemste« eller de »ældste og bedste« af borgerne fremfor at forelægge den for den samlede menighed, hvad jo i mangfoldige tilfælde kunde være noget upraktisk, og navnlig synes fjerdingsmændene eller rodemestrene ofte at have repræsenteret menigheden. Dog er der ingen tvivl om, at en sådan »borgerrepræsentation« først i løbet af det 16. århundrede er bleven mere almindelig. Da Kristian II 1519 vilde pålægge en danskølescise, indhentede han de sjællandske købstæders samtykke hertil.¹⁾ De erklæringer, i hvilke de giver deres minde til denne nye byrde, er alle som en udstædte af vedkommende bys borgmestre, råd og menighed. Modsat nævnes ved valget af deputerede til hyldingen 1584 i tolv af de sytten sjællandske byer re-

¹⁾ Reverser for de 18 byer i samingen Christian II. Reg. 10, nr. 43. Søborgs er trykt i Ann. f. nord. Oldk. 1852, 320—21.

præsentanter for borgerne som udstedere og besejlere af fuldmagten, eller som dem der har udvalgt afsendingerne. Og til ganske samme resultat kommer man ved en sammenligning mellem de bevarede hyldings- eller fuldmagtsbreve fra 1535—36 fra skånske, fyenske og jyske byer med de tilsvarende fra 1584.¹⁾ Da hyldingsfuldmagterne giver en så fortrinlig og enestående adgang til at undersøge spørgsmålet om menighedens indflydelse og navnlig om, under hvilke former denne fandt sted, idet vi i dem har, hvad vi ellers bitterlig savner: En række ensartede aktstykker fra alle landets købstæder, har jeg i en exkurs (tillæg nr. 3.) nærmere undersøgt og klassificeret de forskellige fuldmagter ud fra det synspunkt, der her interesserer os. Det viser sig da, at den gamle fremgangsmåde, hvor det samlede borgerskab enten ene eller i forbindelse med rådet har udnævnt og befuldmægtiget de deputerede, 1584 anvendtes i 31 og 1610 kun i 20 byer, men da tallet 1608 endog er 36, vilde det være forhastet at drage nogensomhelst slutning ud af denne stærke nedgang. Derimod er det næppe tilfældigt, at denne form har været mest gængs i småbyerne samt geografisk set i de skånske provinser, der må anses for de mest konservative, mest fastholdende ved gammel skik og brug. Bortset fra de få købstæder, hvor nogle borgere medbesejler hyldingsfuldmagten, har man altså i de andre for at bruge et moderne udtryk benyttet indirekte valg. Antallet af »valgmænd« varierer meget stærkt. I København var nævnet således ved alle tre lejligheder 32 mænd stort, sammensat af to kæmnere, fjorten oldermænd og seksten borgere. I Skåne synes man ret almindelig at have haft 12 mand, men hyppigst forekommer dog, når hele landet tages under ét, nævn på 24, de også andetsteds fra velkendte »24 mænd«, den typiske størrelse og be-

¹⁾ Hyldinger. Pk. 16—19, 21. (1535—36.) Fra sjællandske byer findes ingen hyldingsbreve bevaret, de fyenske er trykt i Vedel Simonsen, Fyens Vilkaar under den saak. Grevens Fejde. S. 106—09.

nævnelser for det 16.—17. århundredes borgerrepræsentationer. Ganske vist er antallet ofte fremkommet på en ret mærkværdig måde, idet det omfatter medlemmer af rådet og borgere i broget forening, men tallets magt har været så stor, at de forskelligartede elementer er sammensmeltede til en enhed. Således fik man i Stubbekøbing 1608 24 valgmænd ved at tage 1 borgmester, 3 rådmænd, byfogeden og 19 borgere, og disse kalder dog sig selv »vi forskrevne 24 borgere«. ¹⁾)

I ekskursen har jeg anført, hvilke byer ved hyldingerne under den ene eller den anden form havde de 24 mænd. Udenfor disse aktstykker har jeg truffet dem i følgende købstæder ordnede efter året for de 24's første fremkomst.

- Flensborg. 1489. Dipl. Flensborg. I. 671.
 Ribe. 1507. Kinch. I, 621.
 Ålborg. 1536. Bb. S. 403 v.
 Stege. 1540. Bb. (»Mindebogen« i R. A.) S. 16 v.
 Randers. 1544. Listerne i Bb.
 Århus. 1550. Hübertz, Aktstykker. I, 248.
 Stubbekøbing. 1559. Kolderup-Rosenvinge, Domme. I, 272.
 Grenå. 1564. Tb. Mandag e. Quasimodogeniti.
 Viborg. 1570. Dokument i byark. P. A. V. ²⁾)
 Svendborg. 1572. Begtrup, Beskrivelse over S. S. 20.
 Nakskov. 1577. Skattebog i byark.
 Helsingør. 1584. Lister i Kr. ³⁾)
 Skagen. 1598. Dokum. i byark. P. A. V.
 Vejle. 1602. Pk. »Kr. 1611—50.«
 Køge. 1613. Kr. 1613—14.
 Kalundborg. 1614. Rb. 1614 ⁴⁾/₃.
 Horsens. 1617. J. T. 6, 260.

At de 24 mænd i så mange stæder først træffes henimod slutningen af den her behandlede periode eller endog efter

¹⁾ Jfr. Grenå 1584, Stege 1608 o. a.

²⁾ Uddrag hos Ursin, Stiftsstaden V. S. 69. I brevet omtales en handling foretaget af de 24 for en 30 år siden.

³⁾ Jeg har valgt dette år, fordi de 24 fra nu af regelmæssig optræder som taxerborgere, medens de under andre vilkår kan føres lige så langt tilbage som tingbøgerne, altså til århundredets midte.

denne, er naturligvis tilfældigt, og hænger sammen med, at adskillige kommunale arkiver ikke går længere tilbage. Alligevel er det dog mit indtryk, at institutionen har sin blomstringstid ved århundredskiftet, og at den mere tilhører det 16. end det 17. århundrede.

Af de 17 byer i denne oversigt er ikke færre end 10 jyske, og hyldingerne peger i samme retning. De 24 mænd forekommer 1584 i 25 af landets 77 købstæder, 1610 i 28 og af disse er 13 og 16, altså godt halvdelen, jyske, medens denne provins' købstæder ikke udgør mere end mellem en tredjedel og en fjerdedel af hele landets. Der synes således ikke at kunne være tvivl om, at vi her har at gøre med en særlig jydsk institution. De byer, hvori den tidligst forekommer, ligger også alle på halvøen, og her når den sin rigeste udvikling.

Ligesom ved rådet har staten ingensomhelst lod og del i dens tilbliven; de få kongebreve, hvori den omtales, forudsætter den som alt bestående. Men modsat rådet er den sikkert af hjemlig herkomst, en af de få virkelig nationale faktorer indenfor vort købstadvæsen.

Borgerne i de større nordtyske købstæder havde hverken i middelalderen eller 16. århundrede nogen lovbestemt indflydelse på stadens daglige styrelse; under urolige forhold gennemtvang de vel, enten at håndværkerne fik adgang til rådet, eller at der ved dets side stilledes et kontrollerende borgerudvalg, men dette havde i regelen en meget stakket levetid.¹⁾ Derimod var der i 16. århundrede en fast borgerrepræsentation i flere af de holstenske småbyer, der dog kun talte fire (Wilster) eller otte medlemmer, hvoraf navnet

¹⁾ Således f. ex. i Bremen, hvor der ved en håndværkerbevægelse 1330 skabes det store råd på 114 medlemmer, i hvilket håndværkerne kan optages mod at opgive deres bestilling. Det forsvinder dog hurtigt, og ikke bedre går det med et revolutionært udvalg på 40 — senere 104 — der nedsættes 1531. Bippin, Gesch. von Bremen. I, 188—89 II, 64—66. I 1420erne træffes et 16-mands udvalg, der synes at have haft samme skæbne. Ibid. I, 294, 96.

»die achtbürger« (Crempe, Itzehoe.)¹⁾ Et langt pålideligere bevis for de 24 mænds danske oprindelse end dette negative ser jeg dog i den omstændighed, at de ikke blot findes i købstædernes, men også i herredernes forfatning. I hyltingsfuldmagterne, der for landets vedkommende afgaves herreds- (eller birke-)vis, møder vi i alle landsdele atter og atter de 24 mænd, som på menige herredsmænds vegne udvælger og befuldmægtiger de deputerede, og vel at mærke er dette allerede tilfældet 1535, da de endnu ikke var trængt igennem i købstæderne.²⁾ I Jylland udtoges de i regelen på tinge som stokkenævn, og fremgangsmåden var da som i flere købstæder den, at herredsfogeden æskede og fik et tingsvidne af »24 lovfaste dannemænd, . . . hvilke 24 dannemænd med menige herredsmænd kundgjorde tydeligen for tingsdom, at de nu idag med fuldmagt på forskrevne menige herreds vegne« afsendte fogeden og fire bønder.³⁾ På Sjælland og østen for Sundet blev de 24 derimod oftest udnævnte af menigheden for at foretage valget på dennes vegne, og navnlig i den sidstnævnte landsdel har man haft meget komplicerede valgmetoder⁴⁾

De 24 mænd har i denne sammenhæng alene interesse for os ved deres deltagelse i byens styrelse altså som administrativ korporation; oprindelig har deres hverv dog sikkert været et andet. Thi så vidt jeg skønner, må de have udviklet sig af retsvæsenet og være begyndt som stokkenævn eller lignende. Noget bestemt lovsted overer jeg ikke at påberåbe mig til støtte for denne hypotese, det eneste skulde da være den sætning i kong Kristoffers

¹⁾ Zeitschr. f. schleswig-holst.-lauenbg. Gesch. VI, tillæg. S. 93—94 (Itzehoe, fra 1577); VII, till. S. 31, 37, 43, 51 (Crempe, fra 1527); VIII, till. S. 74, 85, 95 (Wilster, fra 1562.)

²⁾ Se f. ex. de i Vedel Simonsens omt. skr. S. 97 ff. aftrykte fyenske breve.

³⁾ Sønder hr. Djurs. Fasc. 38, nr. 1 (1584.)

⁴⁾ På Sjælland har man 1584 de 24 som valgmænd eller udstædere i 10 herreder og birker, i Skåne i 9.

stadsret (art. 15): Nævn skal ej gange i nogen købstad, for nævn skal 24 mænd gange, hvis kilde er den skånske birkeret (art. 40.) Ganske vist har denne i stedet for 24 mænd 3 tylter, men i flere af de yngre håndskrifter er de tre blevne til to. Herigennem skabtes et udvalg, som det lå nær at spørge til råds i byens offentlige anliggender, hvad bevislig ofte er sket. Det fortjener tillige at anføres, at i det ældste dokument, hvor de 24 med sikkerhed kan påvises, optræder de sammen med rådet som dømmende myndighed.¹⁾ Den måde, hvorpå de udtoges — i det mindste i anledning af hyldingerne — foregår ligeledes stundom under de fra retsvæsenet kendte former. Således 1584 i Ringkøbing og Skelskør. Fuldmagten er her formuleret som et tingsvidne udstædt af byfogeden og syv borgere; den beretter, at efter at borgmesteren havde ladet missivet læse på bytinget, »tilmeldtes beskeden mand J. B. borger til sig at tage disse efterskrevne dannemænd (23 i tal), hvilke forskrevne 24 mænd inden tinge med menige Skelskør bys ja, vilje og samtykke« befuldmægtigede de deputerede. Og så ved udstædelsen af tingsvidnerne fra herredstingene bar man sig jo jævnlig således ad, at herredsfogeden eller tinget udnævnte den ene mand, og denne tog de andre til sig.²⁾

I 1610 forekommer de 24 mænd i en ca. 30 byer. Men deres stilling og indflydelse var langt fra overalt den samme. Som oftest udmeldtes de, hver gang man trængte til dem. Da kredsen af brugbare æmner ikke var overvættens stor, fulgte heraf naturlig, at de samme personer hyppig kom til at figurere på listerne, hvorved disse få et vist konstant præg, uden at der dog kan være tale om, at

¹⁾ Nemlig en af kong Hans 1489 fældet dom i en sag mellem rådet i Flensborg »mydt den verundetwintigen« og amtmanden, der påstod, at der tilkom ham domsret over forseelser begåede på bymarken, hvilket underkendtes.

²⁾ F. ex. Tybjerg herreds tingsvidne fra 1459 ²⁹/₁₁ og Bårse herreds tingsvidne fra 1470 ²³/₂. Danske Selskabs membraner. R. A.

de 24 mand udgjorde nogen fast korporation. En sådan fandtes indenfor dette tidsrum næppe andetsteds end Ribe, Randers og Flensborg, hvor den under navn af deputeretkollegiet endog har overlevet krigen 1864.¹⁾ I det mindste i de to førstnævnte byer var de udtagne for ét år ad gangen, men ejendommeligt nok vides det ikke, hvem der valgte dem. Første gang de nævnes i Ribe, siges de at være udvalgte af al almuen, senere er jeg tilbøjelig til at tro, at det var magistraten, der udtog dem. I flere andre byer vides det sikkert at have været så, hvilket unægtelig må have svækket deres betydning som borgerrepræsentanter. Både i Flensborg og Ribe var de et fuldstændig anerkendt led i byens forfatning og regnedes halvvejs med til magistraten. I en flensborgsk forordning fra 1613 stilles de i klasse med borgmestre og råd, gejstlige standspersoner og andre fornemme borgere, der i modsætning til den gemene hob måtte få en særlig fin begravelse med ligprædiken, offer og sangopvartning både fra den latinske og tyske skole.²⁾ En Ribevedtægt fra 1596 angående bøder for udeblivelse fra rådsmøderne omfatter såvel rådet som de 24; disse deltager i rådets festlige sammenkomster, og da der efter forordningen af 2. august 1605 skulde udtages vrage og sættere for vin og tysk øl, vælges der to rådmænd og en af de 24.³⁾ De kaldes i Flensborg *die vierundzwanzig männer* og hedder i Ribe snart tilsvarende de »24 mænd«, »24 mænd og borgere«, »menige 24 mænd«, »24 af menige almue« eller »de 24 mænd, som dette år tilforordnede vare«, uden at man forøvrig holdt sig strængt til dette tal. Efter skatprotokollerne, hvor deres navne regelmæssig indførtes, er der undertiden 23 (1583, 84), 25 (1578) og 27

¹⁾ Samt muligvis i Nakskov.

²⁾ Corpus statut. Slesvic. II, 307—08. Sammen med rådet inviterer de 1579 Frederik II til fest på rådhuset. Rivesell. S. 329.

³⁾ Rb. 1605 ¹⁰/₈, til at vrage sild og kød udtages to af de 24. Jfr. best. om humlemåling og Frisersalt i Rb. 1598 ¹²/₁₂ og kornhandel i Rb. 1596 ²⁴/₆.

(1577), ja en enkelt gang endog hele 30 (1581). Her som i flere andre byer udtoges de med seks af hver fjerding, men det går med dette princip som med antallet; 1583 er fordelingen f. ex. 6—4—4—9. I Flensborg var der derimod 12 af hvert kirkesogn, og hvert hold havde sin oldermand. Denne ordning, hvortil der kun kendes et enkelt sidestykke, stod i det mindste senere ved magt, og at oldermændene alt nævnes i slutningen af det 16. århundrede, tyder på, at den går meget langt tilbage.¹⁾

Om navnene på de 24 mænd i Randers eller, som de her kaldtes, de 24 oldinge får vi god besked gennem en fra rådstuearkivet stammende »Randers bysbog«. Det er en svær, stadselig og velskreven foliant i begyndelsen af 17. århundrede efter magistratens befaling af »gamble bøgere« uddraget, »gamble forfederne dieris børn och venner til ihovkommelse och ære«, et bevis på at der må have eksisteret en ikke ringe lokalpatriotisme og omsorg for byens historie. Blandt meget andet indeholder denne protokol en fortegnelse over de 24 mænd fra 1544—1620, som er ret lærerig. For at vinde klarhed over korporationens personelle sammensætning og navnlig for at se, om de årlige omskiftninger tilførte den et nyt element af betydning, har jeg undersøgt tiårene 1544—53 og 1594—1603. Resultatet er resumeret på de nedenforstående tabeller.²⁾

¹⁾ Trap, Slesvig. S. 440—41 og Rivesell. S. 399 ff. og 388. Den hele ordning med en oldermand fra hvert sogn minder om den tilsvarende fordeling af borgmestrene. Jfr. ovenfor s. 72, note 1. Efter at dette afsnit var renskrevet, har jeg ved borgmester Hoskjærs velvilje haft adgang til her i byen at gennemgå to skattebøger fra Nakskov, der endnu findes i byens arkiv. I skattebogen for 1585 er indført en fortegnelse over de 24 mænd, »som vare af borgmester og råd opkrævet, indén samme årlige skat blev skreven«, de er som sædvanlig inddelt efter fjerdinge, men har tillige to »hovedmænd«, der dog ej nævnes i skattebogen for 1577.

²⁾ Til den forstyrrelse, dødsfald og fraflytninger måtte give, har jeg af nærliggende grunde ej kunnet tage hensyn.

I.

1545	11	11	1595	8	8
1546	12	13	1596	1	2
1547	7	15	1597	8	11
1548 ¹⁾	6	14	1598	2	6
1549	4	13	1599	8	10
1550	7	11	1600	4	7
1551	6	11	1601	2	3
1552	5	9	1602	2	5
1553	6	10	1603	5	10

II.

1544.	1594.	Funktions- tid.
7	2	1 år.
1	1	2 —
2	6	3 —
5	3	4 —
4	›	5 —
1	4	6 —
2	2	7 —
1	2	8 —
1	2	9 —
›	2	10 —

Tabel I viser den årlige fornyelse, således at tallene i den første kolonne angiver de absolut nye, i den anden dem, der blot det foregående år ikke har siddet mellem de 24. Jeg skynder mig dog at tilføje, at tallene i første kolonne må tages som maximumstal og ikke kan gøre krav på absolut pålidelighed, idet jeg for perioden 1544—53 ikke har kunnet, for perioden 1594—1603 har

¹⁾ Vel på grund af dødsfald findes der dette år 25 oldinge, ellers overholdes tallet langt mere konsekvent end i Ribe.

undladt at undersøge, om nogle af de »absolut« nyvalgte tidligere havde fungeret. Tabel II giver en oversigt over, hvor mange år de henholdsvis i 1544 og 1594 valgte oldinge beklædte deres embede i den tiårige periode, altså hvor mange gange de genvalgtes. Tabellerne viser, at valgene har været indskrænket til en ret snæver kreds; ialt har i den første periode 88, i den anden 64 personer været borgernes repræsentanter. Og tallene synes tillige at vise, i hvilken retning udviklingen går, at kredsen indsnævres mere og mere. Medens man 1544—53 årlig gennemsnitlig optager 7,₁ nyt medlem, er tallet 1594—1603 sunket til 4,₄. Tabel II peger i samme retning. Gennemsnitsfunktions-tiden stiger fra 3,₈₃ til 5,₂₅ år. Da kærnerregnskaberne med tilhørende skattemandtal først er bevarede fra 1567, kan det desværre ikke afgøres, om der jævnsides med denne bevægelse er gået en strømning i retning af den mere vel-situerede befolkning. For dog at få et begreb om, af hvilke samfundslag de 24 var udgåede, har jeg gennemgået skatte-ansættelserne til orlovsskat (byskat) for 1598. Gennemsnits-procenten for de 213 skatsatte — ej identisk med hele be-folkningen — var 45 skattemark, for de 24 mænd 58, for magistraten 109, og dette falder godt i tråd med den virke-lige fordeling, der indenfor de 24 var følgende:

Fra 10—30 mk.	4 personer,
› 40—60 —	14 —
› 70—90 —	3 —
› 100—20 —	2 —
› 130—50 —	1 —

Til sammenligning hidsættes magistratens ansættelser, der ser således ud:¹⁾

1 til 80 mk.
3 › 100 —
2 › 120 —
1 › 140 —

¹⁾ En rådmand var ikke til at finde, byfogeden er skattefri.

Det har altså, som man kunde vente, været den lidt højere middelstand, der rekruterede de 24 mænd, medens magistraten ubetinget repræsenterede de store formuer. Håndværkerne optoges stadig mellem dem, men købmændene er dog i absolut majoritet, eller synes at være det. Dette gælder ligeledes byer, hvor de 24 efter deres formue at dømme tilhørte et endnu højere befolkningslag som f. ex. Helsingør. Her var gennemsnitsansættelsen for de 437, der 1584 taxeredes til byskat, 2 mk. og 11 β , medens den for de 24 taxerborgeres var 3—4 gange så høj, nemlig 9 mk. og 15 β . At så vel de 24 mænd som andre lignende udvalg idelig betegnes som de bedste eller fornemste borgere, viser også tydeligt, i hvilken samfundsklasse de hører hjemme.

Det er ikke meget, der forøvrig vides om de 24 oldinge i Randers; de deltager i udstædelsen af den ny byvedtægt 1609 og forseglar den på menighedens vegne, ligesom det også af forskellige af dens artikler f. ex. 20 og 73 fremgår, at de har stillet forslag og tillige fremført skriftlige klager over misgreb, der nu rettes. Derimod synes de mærkværdig nok ikke qua corporation at have været med til at sætte skatten; i hele den tid, for hvilken kærnerregnskaberne er bevarede (1567—98), sker dette af borgmestre, råd og menighed. Der er dog ingen tvivl om, at de har været en virkelig »borgerrepræsentation« uden egentlige juridiske funktioner på tinge, således som det ofte ses andetsteds.¹⁾

Til gengæld er deres kolleger i Ribe så meget desto bedre kendte. I forbindelse med rådet deltog de på menig-

¹⁾ I forening med rådet træffer de 1595 bestemmelse om udløjning af byens jorder (indført i Kr. 1598.) — Efter Tb. 1592 $\frac{12}{6}$ giver 26 mænd N. N. sit skudsmål på tinge, men ingen af dem findes mellem årets 24 oldinge. Hvorvidt der forøvrig er nogen forbindelse mellem disse og landslovenes oldinge (se Jørgensens aflh. i Aarb. for nord. Oldk. 1872, 290 ff.), overer jeg ikke at afgøre. Jfr. desuden om de 24 oldinge Neckelmann, Om Kommunevæsen. S. 25 f. (der dog urigtig opfatter det gamle rådssegl som oldingenes.)

hedens vegne for det første i alt vedrørende ordningen af stadens politi, dette ord taget i sin gamle betydning. For at illustrere denne side af deres virksomhed har jeg efter rådstuebogen noteret alle sager fra 1597, i hvis behandling de 24 mænd medvirkede, eller som afgjordes i deres nærvær; oversigten kan tillige tjene til at give en forestilling om rådets mangeartede forretninger: ¹⁾)

- ²⁹/₁. Vedtægt om kirkeoffer.
- ²⁸/₂, ²⁶/₆, ¹⁴/₁₂, ¹⁹/₁₂. Forpligt til at forlade byen.
- ²¹/₄. Vedtægt om kornudførsel og engvæsen.
- ¹⁶/₆. Vedtægt om kulkøb.
- ²⁶/₆. Vedtægt om sletmænds løn (høstarbejdere.)
- ²⁶/₁. Vedtægt om brandvæsen.
- ²/₉, ¹⁴/₁₀. Retssager forliges.
- ²¹/₉. Vedtægt om vognmandstaxter for udførsel af renovation.
- ¹⁴/₁₀. Lavssager forliges.
- ²⁹/₁₁. Vedtægt om rådhusmødeorden.
- ¹⁶/₁₂. Udsækkningsstilladelse gives.
- ¹⁷/₁₂. En mand anmodes om nedtagelse af en farlig gavl.

Desuden deltog de 24 stadig i bortfæstning og salg af byens marker, enge og andre ejendomme samt i udstædelsen af vedtægter angående disse forhold. Endelig, og dette var deres vigtigste hverv, havde de tilsyn med byens pengevæsen. Regnskaberne aflagdes for dem og magistraten i forening, og sammen med den lignede de skatten. Heraf fulgte indirekte, at de havde skattebevillingsret, dog ses det ikke, at de i denne periode — som det senere var tilfældet — har benyttet sig heraf til at nægte skatten, ligesom der ingensinde er spor til nogensomhelst opposition fra deres side mod magistraten.

Den dømmende myndighed var det eneste, Ribes råd beholdt ubeskåret. På alle andre områder mærker man de 24 mænds indgriben, dog således at der med undtagelse af skatteligningen er et vist ubestemt og tilfældigt præg

¹⁾) Udtrykkene er: »Besluttet og vedtaget«, »vedtaget og samtykt«, »besluttet, bevilget og samtykt« osv.

over deres indflydelse, idet i sager af absolut samme natur rådet snart optræder ene, snart i fællig med dem. Nogen bestemt pligt til at tilkalde dem, har altså næppe foreligget. Dette gælder i endnu højere grad andre byer, der vel har haft de 24 mænd, men hvor disse dog ikke har udviklet sig til en fast institution. Således f. ex. i Ålborg. De forekommer her meget jævnlig i tiden før 1570--80, men en sammenligning mellem de forskællige lister synes at godtgøre, at de er bleven udtaget for hver enkelt gang.¹⁾ Ved århundredets slutning er de næsten gæde af brug og træffes heller ikke i hyldingsfuldmagterne. Bestemmelser og vedtægter om ganske ensartede forhold samtykkes her som ovenfor vist både af rådet alene, af rådet og de 24 og af begge disse faktorer i forening med menigheden, uden at det er muligt at udfinde, efter hvilket princip man er gået frem.

De 24 mænd optræder så ofte og konstant, at de uvilkårlig falder sammen med begrebet borgerrepræsentation. Selvfølgelig var der dog intet til hinder for, at både færre og flere end 24 kunde forhandle på menighedens vegne.²⁾ Vi har andetsteds talt om de 16 mænd i Fåborg, der en gang årlig stadfæstede byens vider. I stedet for dem møder stundom 8 mænd på menighedens vegne, ligesom rådstuemøder er meget almindelige.³⁾ Også København havde omtrent samtidig »16 tilforordnede borgere«, der en enkelt gang udstødte en vedtægt sammen med magistraten, medens deres hovedbestemmelse dog synes at have været den

¹⁾ Ligesom i Vejle hvor de alene er taxerborgere.

²⁾ Undertiden og særlig i alle skrivelser fra regeringen anføres aldeles intet bestemt antal, idet der kun tales om de bedste borgere eller bruges lignende artsbetegnelser.

³⁾ F. ex. Bb. 1594 $\frac{5}{12}$, hvor der både optræder et 8- og et 16-mandsudvalg. For rådstuemøde har man i denne by den noget aparte benævnelse »almint aften voridt rådstefne«.

årlige revision af regnskaberne.¹⁾ I tidligere tider anvendtes snart 32 snart et endnu større antal som 39, 43, eller 50 mænd, men nogen permanent borgerrepræsentation fik byen foreløbig ikke, og det var derfor i sin orden, at borgerne i deres forslag til de af kongen 1658 udlovede privilegier ansøgte om, at der af magistraten måtte udnævnes 24 eller 30 mænd, »på det menighedens tarv udi alting des bedre observeres og rammes kunde«, hvilket bevilgedes i Frederik III's berømte privilegium, der blandt meget andet gav byen de 32 mænd, som den beholdt til den nye kommunalforfatnings indførelse 1840.²⁾

Heller ikke i landets anden større by, Malmø, foregik borgernes deltagelse i stadens styrelse under faste former. Alle daglige forretninger afgjorde rådet fuldstændig på egen hånd; alene når der forelå noget ekstraordinært som udstædelsen af en større vedtægt, stiftelse af gæld og lignende, søgte den menighedens samtykke eller lod nogle borgere af de »bedste og fornemste« deltage i forhandlingerne. Deres antal var meget vexlende, og synes ene dikteret af opportune grunde. Ved udstædelsen af en betydningsfuld vedtægt om torveordning, landhandel og håndværksvæsen, den såkaldte »nye ordinants« (1545), medvirkede 33 borgere, da den fornyes 1597 er der 31; ved andre lejligheder har jeg fundet 24, 35 og 40, hvilket sidste muligvis har været det normale.³⁾ I flere af disse aktstykker nævnes den menige almue som værende tilstæde på rådhuset, og undertiden forhandles der direkte med den; en »vedtægt

¹⁾ K. D. II, 553—54. »De 16 borgeres indførsel for borgmester og råd« forekommer på lægget »Antegnelser, om hvilke borgerne skal høres« i »Revisionsantegnelserne« i R. A.

²⁾ Se i det hele Nielsen, Kjøbenhavn. III, 301—03. K. D. I, 688, 703.

³⁾ B. A. Pk. 11, nr. 17 (1545), pk. 16, nr. 280 (1597), 24 borgeres vedtægt om kornhandel 1520 ²³/₁₁ (pk. 11, nr. 1.), 31 borgeres bestemmelse angående betalingen af kirkens gæld i 1587 (Rb. IV, 10), 40 borgeres bestemmelse om ølsalg (Rb. I, 258) osv. osv. Da jeg kun en gang har truffet de 24 mænd i Malmø, har jeg ikke medtaget byen på den ovenstående liste.

og ordinants« fra 1534, hvis indhold gik over i den »nye ordinants«, bliver således »samtykt og stadfæstet« af borgmestre og råd, kongens foged og den menige almue.¹⁾ Men det kunde ligeså godt hænde og blev efterhånden det almindelige, at rådet af egen magtfuldkommenhed selv sammenskrev en forordning, som det lod oplæse på bytinget. »Og ingen modsigelse der var af nogen«, hedder det om en sådan af rådet udstædt vagtordning fra 1611, der diktorisk ender med at erklære: »Efter dette forbemeldte haver hver ærlig borger sig at rette.«²⁾

I modsætning til de to sidstnævnte byer blev Helsingør styret på meget demokratisk vis — i det mindste tilsyneladende. Næsten intet sættes i værk, uden at menigheden først har kunnet give sin mening tilkende; stort som småt bliver forelagt den til drøftelse, beslutning eller vedtagelse. Den høres, når der skal sættes køb på lam og gæs, ligesåvel som når det er nødvendigt at optage et kommunalt lån, kort sagt i alle anliggender af finansiell, økonomisk og merkantil natur eller vedrørende byens forfatning taget i snævrere betydning, såsom valg af borgmestre, rådmænd og byfoged, forandring af kæmnervæsenet, ansættelser af hørere, organister og kommunale bestillingsmænd samt forhøjelse af deres løn. Endelig deltog den gennem sine repræsentanter i skatteligningen. Hvor meget hensyn der vistest den, ses måske allertydeligst af, at den havde vundet indflydelse på ordningen af lavsvæsenet, der ellers stod under rådets direkte formynderskab, og som det i andre byer hårdnakket forbeholdt sig selv. Flere lavsskråer oplæses på tinge, samtykkes der, »så meget menige mænd er anrørendes«, og

¹⁾ Rb. I, 211—13. 1472 enes magistraten med menigheden, som da var samlet på rådhuset, om forskellige handelsbestemmelser (Malmø-registret. S. 18 v. og 33.) Kødpriser »pålægges« 1537 af rådet og »samtykkes« af menigheden. Rb. I, 234, 36.

²⁾ Pk. 18, nr. 371. Jfr. en luxusfrdng. fra 1606 $\frac{13}{10}$ udstædt i henhold til miss. af 1606 $\frac{7}{10}$. Pk. 17, nr. 338. Skik om bryllupper og barsel 1546 Rb. I, 407.

først da forsegles de.¹⁾ Når et erhverv fra at være fri gik over til at blive bunden næring, adspurgtes borgerne ligeledes. Således indgaves der 1574 ansøgning om oprettelsen af et bryggerlav, samtidig med at supplikanterne rettede hårde klager mod håndværkerne, for hvem ølbrygning og -salg var en god bifortjeneste. Rådet tog sagen ad notam til næste tingdag, til hvilken håndværkerne indstævnedes. Her gav den ledende borgmester tilkende, at da oprettelsen af et sådant lav angik den menige mand, kunde intet ske uden deres samtykke, og efter at skræddernes og skomagerens oldermænd havde klaget ynkelig, enedes man endelig om at udnævne 16 uvildige mænd, for at ingen skulde forkortes i sin næring eller mene, at borgmestre og råd skulde være nogen af dem alle særdeles »tilnegen«. Resultatet blev, at de 16 mænd i forbindelse med 3 rådmænd og med en af disse som ordfører vedtog, at bryggeri som forhen skulde vedblive at være fri næring.²⁾ Lignende, men dog mere fredelige forhandlinger førtes 1581 om oprettelsen af et snedkerlav, men efter den tid synes magistraten såvel på dette som på alle andre områder at have strammet tøjlerne, og borgernes deltagelse i byens styrelse er efter tingbøgerne at slutte i den følgende snes år langt fra så betydelig som forhen. Om der virkelig er indtrådt en reaktion, eller om det hele blot hidrører fra, at man har ført protokollerne anderledes, lader sig ikke afgøre med sikkerhed. Muligvis er den sidste forklaring den rette, da vi noget ind i det 17. århundrede atter træffer et rigt kommunalt liv, og menighedens indflydelse på et hovedpunkt som skatteligningen netop fæstnedes i tiden c. 1570—1600.

Den simpleste form for de helsingørske borgeres deltagelse i bystyret var, at den af rådet tagne beslutning op-

¹⁾ Således smedenes reviderede skrå i Tb. 1574 ²⁶/₇ og skrå for skomagersvendene, hvem mestrene ej kan styre. Tb. 1574 ⁸/₁₁, ⁶/₁₂. (Selve skråerne er ikke indførte.)

²⁾ Tb. 1574 ²¹/₆, ⁵/₇. Forhandling om snedkerlavet Tb. 1581 ¹⁶/₁₁, ¹⁷/₇.

læstes på tinge og samtyktes af menigheden; havde sagen noget større betydning, skete det jævnlig, at der blev udmeldt et nævn, nedsat et udvalg som vi vilde udtrykke os, der yderligere skulde drøfte den, og først når dette havde fundet den »nyttig og duelig«, fik den lovs kraft. Men rådet kunde også overdrage nogle af borgerne selv at udarbejde vedtægten, for at ingen skulde klage over, »at sådant er gjort for en partis nytte og en part til forkort«, ¹⁾ og dette sidste er vistnok det hyppigste. Disse nævn blev altid udtagne mellem dem, der den dag søgte tinget; hvem der udnævnte dem, kan som oftest ikke ses, da der bruges så almindelige udtryk som, at de og de blev ombudet osv., uden at der siges, af hvem det gøres; oftest har det vist været magistraten, en gang imellem var det byfogeden, ikke sjældent valgte dog menigheden selv. Det gjorde ingen synderlig forskæl, om sagen i stedet for på tinge forhandles på rådstuen. Blandt det overvældende rige stof udtager jeg et sådant rådstuemøde, der forekommer mig særlig oplysende. Ved opførelsen af et tårn havde St. Olai kirke pådraget sig stor gæld. For at få dens finanser bragt på fode sammenkaldte rådet borgerskabet og foreslog, at stolestadeindfæstningen skulde forhøjes. Der blev derefter »opnævnt og udskudt« 21 borgere »at skulle dennem med menige borgere, som tilstæde vare, rådføre og give på borgerskabets og deres egne vegne svar igen.« De udgik sammen med menigheden af rådhuset, kom siden igen og bifaldt alle på én nær forslaget, ligesom de berettede, at »mesten alle borgere« var enige med dem. ²⁾ Udvalget er her på 21 mænd, dets almindelige størrelse var 8, 12, 16 eller 24, uden at der dog var nogen fast regel herfor, blot foretoges skatteligningen fra c. 1580 af 24 mænd, der fra et lidt senere tidspunkt også hørte regnskaberne.

I endnu højere grad end i Ribe synes befolkningen her

¹⁾ Tb. 1572 ¹⁷/₁₁.

²⁾ Rb. 1616 ⁴/₈.

at have haft en stemme med i laget. Desto ejendommeliggere er det, at man i det mindste ikke i denne periode nåede frem til en korporation svarende til denne bys 24 mænd. Det synes, som man undertiden har gjort tilløb hertil. Flere gange udmeldtes der 12, 18 eller 24 mænd »at bestille og ramme bys gavn og bedste, når de tilsiges«, eller til at mødes med øvrigheden på rådhuset og »med dennem samtykke, hvis de på menighedens vegne vilde foretage, som kunde være byen til forbedring.«¹⁾ Men disse faste udvalg havde kun en krank skæbne; der mærkes intet synderlig til deres virksomhed, og hovedregelen er absolut den, at man hver enkelt tingdag nedsætter et nyt udvalg²⁾ — hvori dog naturligvis ofte de samme personer forekommer — der jævnlig først deltager i de egentlige tingsagers afgørelse for senere sammen med magistraten at forhandle om byens tarv. Tolv vurderingsmænd får således en gang anmodning om at blive tilstæde, efter at alle sager var sluttede, hvorpå borgmestre og råd lader dem vide, at rådet »på deres behag og samtykke på menighedens vegne« har vedtaget nogle artikler om bryllup m. m. En anden gang træffer tolv borgere, der først har givet en mand sit skudsmål, i forbindelse med tre særlig dertil udnævnte rådmænd bestemmelser om svinehold.³⁾

Hvor stor en andel af magten lå i virkeligheden hos borgerne, og hvor megen reel betydning havde alle disse forhandlinger med udvalgene eller menigheden? Næppe så megen, som man efter deres hyppighed skulde formode.

¹⁾ Tb. 1593 ²⁶/₂ (18 mænd, der når de tilsiges om aftenen med hm. og råd noget på bys vegne at forhandle da at møde næste morgen under deres falsmål.) — Tb. 1594 ¹⁰/₆, 98 ¹¹/₁₂ (12 mænd), 1608 ¹⁶/₈ (24 mænd). Jfr. Tb. 1553 mand. e. Catharine og 1570 ³¹/₆.

²⁾ I Tb. 1588 ²⁵/₁₀ findes f. ex. en fortegnelse over 24 mænd, der i forening med rådet forhandler med bøden, og disse 24 er ikke identiske med årets taxerborgere.

³⁾ Tb. 1572 ²³/₆, 1568 ¹³/₁₂, 1564 ²⁴/₇ (16 nævnsmænd sætter sammen med 11 andre køb på kød.)

Meget har sikkert været en tom form uden indhold. Det er allerede betænkeligt, at borgerne i de 99 af 100 tilfælde altid går med rådet. Dette får sjældent et nej på sine forespørgsler og henvendelser, aldrig, kan man så omtrent sige, på sine direkte forslag. Dybest inde står denne overraskende enighed sikkert i forbindelse med en stærk mangel på politisk sands, således som det jævnlig er tilfældet i små samfund og heller ikke turde være ganske ukendt i danske provinsbyer i det 19. århundrede. Gjaldt det om at bestemme, hvor meget man skulde give for en gås, et pund kød eller et hvedebrød, var man villig nok. Og dette er i sin orden. Omsorgen for det daglige livs fornødenheder må ganske naturligt for mangfoldige skyde sig frem i første række; stigende brødpriser har jo givet stødet til mere end et oprør. Men man blev så let stående herved, havde så megen lyst til, når større opgaver forelå, at lægge hænderne i skødet og slå sig til tåls med at lade magistraten handle, som den vilde.¹⁾ Dette forhindrede naturligvis ikke, at borgerne mand og mand imellem kunde give deres personlige uvilje mod øvrigheden endog meget drastiske udtryk, eller at det til tider kunde komme til alvorlige konflikter mellem de styrende og de styrede. Selv den søvngigste må jo en gang vågne.

Hvad der er sagt om Helsingør, kan med større eller mindre ret overføres på hele landets borgerstand, den københavnske måske undtagen. Trods alt må det dog siges, at menighedens indflydelse gennem det 16. århundrede er i stigen på bekostning af rådets. Et skridt som kæmneriets forvandling til et borgerligt ombud peger i denne retning, om det end kunde være en lettelse for magistraten at blive det kvit, og i de 24 mænd eller de dertil svarende

¹⁾ Under en forhandling om byens skib udtages 24 mænd, som takker magistraten og beder den for guds skyld selv at ramme det bedste, at almuen ikke skulde bekoste mere på skibet. Tb. 1559 mand. e. Martini. Jfr. Tb. 1576 $\frac{8}{10}$ og afsnittet om taxerborgere nedenfor.

udvalg havde menigheden fundet et organ, hvorigennem den kunde gøre sin indflydelse gældende.

Ganske bortset fra dets personlige sammensætning led det unægtelig af megen brøst. Kun i få byer havde det vundet en fast ydre form, dets myndighed var som så mange af tidens selvgroede institutioner ubestemt og ikke afstukket af faste grændser; det blev ofte hørt, men havde ingen ret eller magt til at fordre at blive hørt. Særlig gælder dette om dets deltagelse i reguleringen af det offentlige liv gennem udstædelsen af vedtægter og forbud, fastsættelsen af priser og lignende. Mere regelbunden var dets og derigennem menighedens indflydelse på byens pengevæsen, afhændelsen af dens ejendomme og lignende. Selv her findes dog talrige undtagelser, og kun på et område havde menigheden tilkæmpet sig en med rådet jævnbyrdig plads. Skatteligningen foretoges af rådet og et borgerudvalg i forening.

Medens købstadskatterne i den ældre middelalder delvis havde karakter af en kopskat, idet hver mand eller husstand udredede så og så meget i arnegæld eller mid-sommerspenge, omformedes de i løbet af det 15. århundrede. Skatten udskreves nu ikke mere direkte af den enkelte borger, men af kommunen. De ordinære, den årlige byskat, med et uforanderligt beløb, de ekstraordinære efter øjeblikkets krav, og det tilkom nu byen at pålignе hver enkelt mand hans andel.

Denne årlige ligning må oprindelig være bleven foretaget af rådet alene. Dette fremgår såvel indirekte af den senere udvikling som direkte af forskellige oplysninger i stadsretterne. Navnlig kan fremhæves art. 24 af kong Kristoffers almindelige stadsret, der sætter en bøde på 40 mk. til kongen samt udstødelse af rådet for dem, der lægger »nogen ydermere skat på, end gud haver undt hannem ævne til.« Megen uret måtte dog herved kunde gå i svang, ligesom det heller ikke var givet, at rådet altid kunde have det rette kendskab til hver mands skatteævne, og tidlig

stræbte derfor menigheden efter at vinde en kontrollerende og medvirkende indflydelse. Om fuldstændig at fortrænge rådet kunde der efter hele dettes stilling selvfølgelig ikke være tale.

Det ældste kendte eksempel er Odense. Ved et af kong Hans 1495 givet privilegium blev byen, hvis skat var 300 mk., delt i 15 roder, der hver gav 20 mk.; 15 på et år valgte rodemestre opkrævede skatten og måtte indestå hver for sin del. Efter endt funktionstid lignede de sammen med deres efterfølgere den nye skat.¹⁾ Denne ordning, der frembød betryggende garantier, stod efter de bevarede skattemandtal ved magt langt ned i det 17. århundrede. Hvorvidt borgerne under en anden form alt i forvejen deltog i ligningen, lader sig ej afgøre. Derimod var dette sikkert tilfældet i Ribe, hvor det mellem magistrat og menighed 1514 sluttede forlig bestemte, at 24 borgere på almuens vegne som tilforn skulde være tilstæde på rådhuset, når rådet lignede skatten, samt i København, hvor »nogle af menigheden« i følge forordningen af 5. april 1581 sammen med rådet årlig skulde taxere skatten. Praxis var her vistnok den, at der udtoges 16 borgere eller to »de forstændigste mænd udaf hvert kvarter«.²⁾

Når undtages disse tre tilfælde, er der ikke bevaret nogen yderligere efterretning om regeringens indblanding på dette område; man har på egen hånd forstået at hjælpe sig, som man selv tyktes bedst. Ejendommelig er udviklingen i Helsingør, thi modsat andetsteds ønskede magistraten her at få hjælp og bistand hos borgerne, medens disse derimod tilsyneladende ikke attråede nogen forandring. I anledning af et skattebrev på 400 dlr. begærede borgmesteren Sander Leiel på tinge (1551), at »de indbyrdes blandt menigheden vilde udkejse 16 mænd, som vilde udgå i rådslag herom«, men fik til svar, »at de ærlige mænd

¹⁾ Rosenvinge. V, 213—14.

²⁾ Kinch. I, 441—42. K. D. II, 403 V, 18.

borgmester og råd haver altid sådant så vel berammet, så at alting går skælligen og ligeligen til, og gave det nu såvel som tilforn udi borgmesters og råds hænder«. Dog valgtes tre mænd fra hver fjerding, »som vidste noget almuens lejlighed«, for at overveje, »hvad hver formuendes er«. Adskillige år høres derpå intet, men 1568 rejstes spørgsmålet på ny. Årsagen var, at ved indbetalingen af skatten blev en mand, som det siges, »unyttig«, gav borgmesteren mange onde ord og ytrede bl. a.: »Her bliver en oprørsk almue af«. For denne dristighed indstævnedes han til tinge, og efter at rådet og byfogeden havde skudt deres skæl, udmeldtes 16 mand til at grandske sagen. Det viste sig, at han stod ene og uden anhang, hvorfor han slap forholdsvis nådig, men da byen nogle måneder senere skulde udgive en ny skat, sporedes virkningen af hans færd, idet øvrigheden vilde have udkåret nogle borgere til at taxere skatten, for at ingen skulde nære tvivl om, at det gik ligelig til. Menigheden erklærede, at sligt gjordes ikke behov; den begærede enstemmig, at borgmestre, råd og byfoged som sædvanlig vilde sætte skatten, men efter lang forhandling udtoges dog ti borgere, der skulde have opsyn med ligningen, for at alting »sig vel kan lempe«. Ganske den samme scene gentog sig ved et nyt skattebrev 1570, og mindet om »oprøreren« må endnu have været levende, thi da skriveren indførte referatet af den sidste forhandling i tingbogen, noterede han i marginen: Findes årsagen hertil 1568 den 21. juni.¹⁾ Det varede endnu flere år, inden byens ligningskommission antog faste former, men fra 1583—84 bestod den af magistraten og 24 borgere, hvis navne hyppig om end langtfra altid indføres i kærnerregnskabet, der også indeholder årets skattemandtal.

Også flere andre byer end Ribe og Helsingør havde 24 ligningsmænd således Nakskov, Århus og Vejle.²⁾ Køge

¹⁾ Tb. 1551 Epifania, 68 ²¹/₆, ²⁶/₇, ¹³/₁₂, 70 ¹⁰/₄.

²⁾ Nakskov skattebog 1577, Vejle skattemandtal fra 1602 ⁴/₁₁ (Kr. 1611—50), Århus skattemandtal 1619 ¹³/₁₂ (Skattemandtal 1612—50.)

havde snart 24 snart 28 taxerborgere, idet forskællen sikkert er opstået ved, at fjerdingkæmnerne som oftest er medtagne, Assens og Middelfart havde 16 og Skelskør 12.¹⁾ I Ringkøbing var der derimod kun 6 taxerborgere, de såkaldte »lægs mænd af menigheden«, der i modsætning til, hvad ellers må antages at have fundet sted, udnævntes af borgerne selv hvert år inden nytår.²⁾ De synes således at være ret nær beslægtede med de taxerborgere, forordningen af 1619 påbød for alle byer.

De 24 mænd var ingen ideel repræsentation, men det var dog et grundlag, hvorpå der kunde arbejdes videre. Så meget mere vækker det forundring, at en fuldtud demokratisk-monarkisk lov som forordningen af 1619 intet hensyn tager til dem ja end ikke omtaler dem, medens de indtager en central plads i en samme år projekteret svensk købstadsordning. Her som på andre punkter viste Gustav Adolf dybere blik og klarere forståelse af udviklingens gang.³⁾

Når jeg har dvælet så længe og forholdsvis udførligt ved denne side af byernes indre liv, og den særlig har taget min interesse fangen, er det, fordi den peger frem mod de tider, der skulde komme. Rådet er den gamle, fuldt udformede institution; op mod det stiller menigheden sit krav om selv at få lod og del i stadens styrelse, og i de 24 mænd for at tage borgerrepræsentationerne i deres mest typiske skikkelse skabes der et nyt, mere nationalt og mere demokratisk organ for selvstyret, der trods al sin ufuldkommenhed havde et mægtigt fortrin frem for det aristokratiske råd. Det var endnu udviklingsdygtigt.

¹⁾ Køge Rb. 1612 ⁵/₁₁, Kr. 1612, 1617 (28), Kr. 1613 (24), Assens Rb. 1614 ²⁹/₄, Middelfart Bb., Friis Edvarsen, Skjelskør. S. 72.

²⁾ Frost, Ringkøbing. S. 19 (efter videbrev fra 1611), lister fra 1602 ff. i skatprotokollen.

³⁾ Odhner, Bidrag till Svenska städernes hist. före 1633. S. 63—66. Om de 24 mænd og lignende institutioner i Sverige jfr. samme forf.'s Bidrag till Svenska stadsförf. hist. S. 82 f. Første gang, de efter denne gode skildring forekommer, er 1494 i Stockholm.

ANDET AFSNIT.
KRONENS KONTROL.

FØRSTE KAPITEL.
KRONENS EMBEDSMÆND I KØB-
STÆDERNE.

I. Lensmand og byfoged i middelalderen.

Vi har i det foregående afsnit hovedsagentlig holdt os til byernes indre forhold, behandlet udviklingen af deres selvstyre, undersøgt dets ordning, set hvorledes det virkede. Men omend dette selvstyre strakte sig meget vidt, var købstæderne dog ikke uafhængige; båndene opadtil kunde være fastere eller løsere knyttet, de brast aldrig. Borgerne havde altid en herre over sig, ikke blot af navn som de tyske fristæder, men også af gavn. Inden vi går over til at fremstille, under hvilke former han udøvede sin højhedsret, vil det dog være nødvendigt ganske kort at gøre rede for, hvem han var.

I den nyere tid hørte alle landets købstæder under kronen, men i middelalderen var der som bekendt undtagelser fra denne regel. Ligesom man i Tyskland skælner mellem rigsstæder og landstæder, vil man for denne tids vedkommende kunne sondre de danske byer i to grupper, af hvilke den ene og langt den største stod umiddelbart under kongen, medens den anden havde kirken eller en verdslig fyrste til deres overherre. Byerne i fyrstelenene

fulgte naturlig med disse; de sønderjydske tilhørte Abels æt og Schauenborgerne, de hallandske dette lens vevlende indehavere. Ligeledes havde ætlinger af kongestammen forskellige byer inde som arvegods, antagelig fordi de oprindelig var anlagte på gammelt slægtgods' grund. Fåborg, Svendborg og Rudkøbing tilhørte således en tid lang Abels efterkommere, Skelskør Erik Langbens hustru, Køge Erik Glippings yngste søn Valdemar.¹⁾ Med undtagelse af de sønderjydske vendte de dog inden det 14. århundredes udgang alle tilbage til kronen. Af længere varighed blev kirkens herredømme. Under Lunde ærkesæde lå foruden Åhus alle småbyerne på Bornholm, der rimeligvis var erhvervede ved Erik Menveds forlig med Jens Grand.²⁾ Roskildebispen rådede over København, bispen af Børglum over Thisted og Sæby, og Århus bispestol havde rettigheder i Æbeltoft.³⁾ Også klostrene kunde være købstædernes overherre; Skovkloster ejede Næstved, Brigittinerne i Maribo byen af samme navn.⁴⁾ Endelig kunde det forekomme, at en by var delt mellem kongen og en anden herre. Af Slesvig lå således efter kong Valdemars jordebog de tre fjerdedele til konunglev den ene fjerdedel til hertugdømmet, hvilket endnu stod ved magt i slutningen af det 13. år-

¹⁾ Priv. for Fåborg 1269 af hertug Erik (Suhm. X, 997), 1288 af hert. Valdemar. (Fyenske Aktstykker. I, 124.) Senere gik byen over til kongefamilien og fik 1302 priv. af Erik Glippings sønner Kristoffer og Valdemar. (Repert. I, 129.) — Priv. for Svendborg 1287 af hertug Valdemar (Fyenske Aktst. I, 86, jfr. Repert. I, 85), for Rudkøbing af samme 1296 (Hofman, Fundatser. VI, 210.) Køge. Repert. I, 128. Skelskør. Ibd. S. 186.

²⁾ Ved forliget 1303 afstår kronen Rønne herred; de øvrige tre herreder tilhørte alt tidligere ærkesædet. Jfr. Helveg, Den danske Kirke før Reform. I, 711.

³⁾ Borgmesteren i Æbeltoft kaldes 1524 kirkens tjener (Fred. I's Danske Reg. S. 62 jfr. Nye Danske Mag. VI, 290.) — Danske Atlas V, 418.

⁴⁾ Skovkloster ejede desuden Præstø, der 1353 overlodes til kronen. Scriptorum IV, 341.

hundrede.¹⁾ Lignende forhold træffes i Lund og Roskilde, af hvilke de respektive bispestole hver besad en fjerding.²⁾ Disse gik dog rimeligvis begge tabt i løbet af det 15. århundrede. Om Roskilde førtes der således strid mellem bispnen Niels Skave og enkedronning Dorothea, uden at tvistens udfald imidlertid kendes.³⁾ At Lunde kirkes part af byen var gået tabt inden 1500, fremgår derimod af et meget karakteristisk tingsvidne, kong Hans lod æske for at imødegå de krav, ærkebispnen havde rejst. Borgerne erklærede heri, at »de have vel hørt, at Lunde domkirke skulde have haft en fjerdepart udi Lund; hvor han skulde ligge, øster, vester, sønder eller nord eller på hvad gade, det vidste de ikke, men at skat, byskat og gæstingeskat, eller andre kongelige redsler de have altid af arild ganget samfælde til kronen uden den stund, der ærkebiskopperne have haft byen samfæld forlenet af kronen, og haver her ikke været heller mere uden en byfoged udi Lund og ikke heller mere end et byting«. ⁴⁾ Med undtagelse af København hævdede kirken derimod officielt sin overhøjhed over de byer, i hvilke den var enerådende, indtil de inddroges ved reformationen, således at kongen fra nu af stod som alle købstædernes herre.⁵⁾

¹⁾ Jordebogen. S. 45, jfr. den ældre stadsrets art. 73. Hasse, Urk. u. Regesten. II, 284 (1286.)

²⁾ Lund rimeligvis fra Erik Ejegods tid (Steenstrup, Jordebogsstudier. S. 144.) Om Roskilde vides intet nærmere; 1377 siges den at have tilhørt bispedømmet ud over mands minde. Repert. II, 188, jfr. 221.

³⁾ Danske Mag. 5. R. III, 358 ff.

⁴⁾ 1501 1/2. Top. saml. på perg. Lund. Både i Lund og Roskilde omtales dog i det 14. årh. ikke sjældent ærkebispens og bispens fogeder.

⁵⁾ 1549 gjorde fru Ingeborg, Peder Ebbessøn Galts, fordring på Sæby, som hun påstod lå til den af hende købte Birkelsegård. Denne var inddraget bisppegods og solgtes 1540 fra kronen. Danske Mag. 4. R. II, 322. Jfr. Erslev, Len og Lensmænd. S. 132 og Krist. III's Danske Reg. S. 138. (Sagen indstævnes for herredagen, men dommen er ej indført i herredagsdombogen.)

Der er ingen tvivl om, at hvor kirken kunde sætte sine fordringer igennem, var den et strængere herskab end kronen, men selve styrelsesmåden er den samme, og i den efterfølgende skildring er derfor alle byer behandlede under et.

Efter vor ældste stadsret, den slesvigske, varetages kongens interesser i byen af en exactor, der er identisk med de senere stadsretters advocatus. Det er Valdemarernes ombudsmand, fællesbenævnelser for den eneste underordnede administrative embedsmand, tiden kendte såvel i herrederne som i stæderne. Under navn af fogeden eller kongens foged fortsætter han sin tilværelse gennem det 15. århundredes stadsretter både i de almindelige og i de for den enkelte købstad givne. Men omkring 1400 dukker en ny mand, byfogeden, op, der arver de allerfleste af kongens fogeds hverv og mere og mere bliver kronens faste repræsentant, medens udøvelsen af de egentlige højhedsrettigheder går over til lensmanden, der står som overordnet tilsynshavende og bindeled mellem centralregeringen og den kommunale øvrighed, borgmestre og råd. Fuldt udviklet er denne ordning ikke tilstæde førend ved midten af det 16. århundrede, men adskillige menneskealdre forud mærker man dog dens spor.

Lensmanden opfattes almindelig og med rette theoretisk set som en direkte efterkommer af de gamle ombudsmænd, om end der i praxis var så stor forskæl mellem deres stilling, at han vel skulde have betakket sig for en sammenligning. En enkelt side af hans virksomhed nemlig den militære, kan desuden overhovedet ikke føres tilbage til ombudsmanden, der utvivlsvist ene var civilembudsmand.¹⁾ Det til forståelse af udviklingen nødvendige mel-

¹⁾ Jeg må her ubetinget slutte mig til professor Erslevs opfattelse af ombudsmanden som udelukkende civilembudsmand mod dr. Holbergs modsatte formening. Jfr. Hist. Tidsskr. 7. R. II, 254—55.

lemled findes, såvidt jeg skønner, i de såkaldte hovedsmænd, capitanei, opståede i løbet af det 14. århundrede, hvis myndighed synes udstrakt over et større område end ombudsmandens og navnlig altid knyttet til et befæstet slot.¹⁾ Umærkelig overføres den stedse stigende betydning, borgen havde opnået i militær henseende, på den civile administration; landet opløses så at sige i en række hovedslotte med tilliggende herreder. En længere redegørelse for udviklingsrækken ombudsmand — hovedsmand — lensmand hører dog andetsteds hjemme; vi skal indskrænke os til at undersøge spørgsmålet om byfogedembedets oprindelse.

Jeg skønner ikke rettere end, at der her må skælnes mellem to muligheder, alt eftersom byen var bortforlenet eller lå til fadeburet σ : dens indtægter direkte tilfaldt kongen. Var en købstad bortforlenet enten ene eller i forbindelse med det omliggende herred, blev lensmanden eo ipso kongens foged i byen og indtrådte i dennes stilling. Men da han personlig hverken kunde eller vilde varetage alle de hermed forbundne forretninger, overdrog han udøvelsen af sin magt til en underordnet embedsmand, hvilket naturligtvis ikke forhindrede, at han ved enhver given lejlighed kunde gribe ind. For herredernes vedkommende kan en sådan ordning følges meget langt tilbage. Allerede Jydske lov (II, 56) taler om, at ombudsmanden kan betro sit »len« til anden mand, blot må det ikke være hans svend, altså ikke en af ham afhængig person, men en bonde, der bor i herredet og er tilstrækkelig velhavende. Og i Kristoffer II's håndfæstning (art. 33) bestemmes det, at ombudsmanden skal sætte en adelbonde fra herredet til sin officialis, hvilket omtrent ordret optages i kong Olufs håndfæstning (art. 34) og i en noget udvidet skikkelse i Valdemar Erikssøns (art. 35), et sted der viser, at her er flere herreder samlede på én hånd. I disse påbud ligger

¹⁾ F. ex. Vald. Erikssøns håndfæstng. art. 26.

spiren til vore senere herredsfogeder, thi deres naturlige fortsættelse er Kristian II's håndfæstning art. 14: »Item skulle vore lensmænd skikke dannemænd til herredsfogeder, som skikke hver mand lov og ret.«

At alle disse lovbud ene tager hensyn til herrederne og ikke en gang nævner købstæderne, kan ikke vække forbavselse, når man erindrer, hvor forholdsvis ubetydelig en rolle disse spillede. Man må her trygt kunne overføre forholdet fra land til by.

Oplysende for udviklingen er et aktstykke, der også har kulturhistorisk interesse som et af de første vidnesbyrd om krudtets forekomst i Danmark. Det er udstædt 1372 af den bekendte Erland Kalv og omhandler overtrædelsen af et »efter enstemmig råd og samtykke af mig selv og rådmændene og borgerne« i Ribe vedtaget forbud mod at understøtte fjenden. Dette var bleven brudt, hvorfor rådmændene og »min daværende foged i Ribe« fældede dom over overtræderen.¹⁾ Erland Kalv har altså været forlenet med Riberhus og været advocatus, »kongens foged« i byen. Som sådan har han i kraft af stadsretten (art. 32), der bestemmer, at hvad fogeden og rådet kommer overens om, skal have lovkraft, udstædt dette forbud, men ikke befattet sig med dets nærmere overholdelse. Han beholder højhedsretten, »herskabet« over byen, men overdrager de deraf flydende pligter til sin »undersokner« for at bruge Jydske lovs udtryk. Som illustrerende parallel kan anføres et c. 100 år yngre skudsmål for en mand fra Randers, om hvem det siges, at han sad i rådet og var borger dér og foged på hr. Peder Lykkes og siden på hr. Otte (Nielsøn Rosenkrands) vegne og skikkede hver dannemand lov og ret. Mellem udstæderne af tingsvidnet nævnes Thomes Smed, foged på Hr. Erik Otteson (Rosenkrands) vegne, som, efter hvad der andet steds fra vides, en tid lang var for-

¹⁾ Suhm. XIII, 869—70. Oversat hos Kinch. I, 231—32. Jfr. en noget lignende sag fra Ribe 1407. (Repert. III, 102.)

lenet med byfogediet i Randers.¹⁾ Denne form holder sig meget længe. Et tingsvidne fra 1537 er således udstædt af byfogeden på Mogens Gøyes vegne, et fra 1492 endog af byfogeden på kongens vegne.²⁾ Til grund for denne udtryksmåde ligger altså tanken om kongens eller lensmandens personlige ledelse af tinget.

Var købstaden bortforlenet, må byfogeden altså fra første færd opfattes som lensmandens repræsentant. Men hvorledes har udviklingen været i de byer, der lå under fadeburet, hvilket efter den almindelige mening de allerfleste gjorde? Man må antage, at den gamle ombudsmand eller foged vedblivende har været kongens eneste tillidsmand i disse byer, men at han i løbet af det 15. århundrede mere og mere er bleven kaldt byfoged, således at embedet i virkeligheden har holdt sig uforandret blot under et andet navn. I Kristian I's privilegium for Husum lover kongen indbyggerne, at han vil indsætte en byfoged, der på hans vegne skal skikke dem ret i alle deres sager, og i Maribos stadsret fra 1488 benævnes klosterets embedsmand og tilsynshavende ligeledes byfoged, men begge indtager en med kongens foged ganske ensartet stilling.³⁾ Betegnende er det også, at art. 71 i kong Hans' stadsret, i hvilken bestemmes, at »foged, borgmestre og rådmænd« skal sørge for et godt regimente i stæderne, har til overskrift: »Om borgmesters, rådmænds og byfogeds magt«. Overskriften, der utvivlsomt er en senere tilsætning, viser, at kongens foged den gang betragtedes som værende lig med byfogeden, og det er sikkert ingen tilfældighed, at i ting-

¹⁾ 1467 $\frac{2}{2}$ Danske selskabs membraner. Kvitteringer til Erik Ottesøn fra 1475—94 i afskrift i Stadfeldts »Randers Diplomatarium«. S. 189—95 (P. A. V.)

²⁾ Neckelmann, Randers Købstad. 2. H. S. 52, 54. Jfr. N. N. byfoged i Randers på hr. Niels Erikssøns vegne. (Nyrop, Gilde og Lavskraaer. I, 473.)

³⁾ Hille, Registrum K. Christian d. Ersten. S. 73—74. Nye Danske Mag. VI, 227.

bøgerne og rådstueprotokollerne fra slutningen af det 16. århundrede kaldes den samme person snart kongens foged, snart byfogeden. I ældre skildringer af det 15. århundredes købstadvæsen skælnes der skarpt mellem disse to embedsmænd. Hos Allen hedder det således: »Denne foged (den kgl.) må i øvrigt ikke forvexles med byfogeden, som var en underordnet embedsmand i byens tjeneste, til hvis forretninger det i en senere tid hørte at lede retsplejen på tinget«. ¹⁾ Det er let at forklare, hvorledes man er kommen til denne opfattelse. Den er baseret på stadsretterne, hvor »kongens foged« eller »fogeden« spillede en så betydelig rolle, medens byfogeden aldeles ikke omtales i de almindelige, i yderlig få af de specielle og næsten ene forekommer i tingsvidner og lignende retslige dokumenter samt i forsællige mindre privilegier. I virkeligheden tror jeg som hovedregel at kunne sige, at de to benævnelser er synonyme, hvorfor tilstedeværelsen af den ene udelukker den anden. Dog indrømmer jeg, at der gives undtagelser. I Malmø forekommer f. ex. fra slutningen af det 14. århundrede jævnlig en viceadvocatus, underfoged som han kaldes på dansk, medens der samtidig kendes en lang række advocati. Endnu så sent som 1475 er et bytingsvidne udstædt af kongens foged, underfogeden og nogle af rådet, hvorimod vi 1477 møder den første byfoged. ²⁾ Hvorledes denne underfogeds stilling har været, ser jeg mig ikke i stand til at afgøre. I tiden c. 1444—75 står hans forekomst muligvis i forbindelse med, at kongens foged tillige var møntmester, og at han af hensyn til dette embede har haft en stedfortræder, der varetog de mere underordnede forretninger. Men før denne tid?

Også i Ribe var der fra det 15. til langt ind i det 17.

¹⁾ De tre nord. Rigers Hist. IV, 1, 91.

²⁾ Den første viceadvocatus nævnes 1378. Repert II, 210. — Langebeks diplomat. 1475 ⁴/₁₂. — Dokument fra 1477 ¹⁰/₁₁ i det svenske rigsarkiv, velvilligst meddelt mig af dr. Will. Christensen. Jfr. denne forfatters »Unionskongerne og Hansestæderne«. S. 360—61 (noten.)

århundrede to fogeder, nemlig en herskabsfoged og en byfoged. Men af disse svarer i det mindste senere herskabsfogeden fuldstændig til byfogeden i andre købstæder. Han indsættes oprindeligt af lensmanden — endnu 1523 hedder det, at fogediet lå til slottet — varetager på dennes vegne kongens interesser i byen og oppebærer kronens rente og rettighed, hvorfor han også meget almindelig kaldes kgl. majestæts foged eller en enkelt gang kongens sagesfoged. Byfogeden i Ribe var derimod en kommunal embedsmand, der muligvis er identisk med den dommer (judex), som nævnes i den ældste stadsret (art. 54). Han blev ikke blot ansat, men endog lønnet af byen, med hvis sager han ene beskæftigede sig.¹⁾ Såvidt mig bekendt findes der intet sidestykke til denne ordning i nogen anden dansk købstad, og en slutning fra denne pseudobyfoged til de øvrige, med hvem han kun har navnet tilfælles, er derfor ganske utiladelig.

Vi har hidtil sondret mellem købstæder, der var bortforlemede, og sådanne, der lå til fadeburet. I samtiden var disse grændser dog ret vage; en by kunde i løbet af en kortere årrække gentagne gange gå over fra den ene kategori til den anden.²⁾ Og lå der et kgl. slot i eller ved byen, greb dette forstyrrende ind. Ifølge en lensfortegnelse fra 1523 hørte bl. a. Skanør, Falsterbo, Stege, Middelfart og Ribe under fadeburet, men således at fogediet lå til slottet, det vil sige, at lensmanden er den egentlige foged med ret til at indsætte en byfoged.³⁾ Lignende forhold møder vi i København kort efter dens overgang fra en

¹⁾ Om herskabs- og byfogeden i Ribe se Kinch. I, 624, 26 II, 636 f., 632 f. At herskabsfogeden er identisk med de almindelige byfogeder, fremgår tydeligst af de i rigsarkivet bevarede regnskaber fra beg. af det 17. årh. (Reg. 108 B.) I 1572—73 forsøgte regeringen at sammensmelte de to embeder ved at ophæve bestillingen som herskabsfoged, hvilket dog mislykkedes (C. C. I, 541—42.)

²⁾ Oplysning er det af prof. Erslev i Hist. Tidsskr. 4. R. V, 110 noten fremdragne eksempel (Kerteminde.)

³⁾ Nye Danske Mag. VI. 275—77.

biskoppelig til en kgl. stad. Den foged, foged af huset eller kongens foged, der nævnes i Kristoffer af Bajerns stadsret, er slottets høvedsmand, medens i praxis de allerfleste af hans funktioner blev udøvede af byfogeden, som efter gammel skik udnævntes af høvedsmanden og magistraten i forening (kap. V, art. 52.)

Hvad der i høj grad vanskeliggør undersøgelsen af tiden for byfogedembedets opståen og dets udvikling, er som alt berørt, at de gamle benævnelser for kongens embedsmand vedbliver at figurere i stadsretterne, privilegierne og forordningerne. Vil man vinde nogen forståelse, nødes man til at ty til tingsvidner og lignende dagligdags aktstykker, og selv i disse hersker ofte en drilagtig inkonsekvens i brugen af titulaturerne. I Roskilde forekommer således 1414 og følgende år en Jens Clementssøn (Johannis Clementis), der skiftevis kaldes viceadvocatus (1414), byfoged (1415), advocatus (1417) og atter byfoged (1418).¹⁾ Der er ingen grund til at tro, at manden i så kort tid skulde have beklædt tre forskællige stillinger; alle navne er sikkert udtryk for det samme, hvilket også stemmer overens med, at i København hedder den samme person i det samme år både advocatus og advocatus civilis (byfoged).²⁾ Benævnelsen byfoged optræder samtidig med, at dansk bliver almindelig som diplomsprog. Jeg har truffet den første gang 1399, da der nævnes en »buvoget to Schanøre«, og selv om navnet her møder os i tysk dragt, er dets nordiske herkomst dog tydelig. På latin forekommer udtrykket advocatus civilis dannet i lighed med placitum civile (byting) året i forvejen i København.³⁾ Institutionen selv er dog utvivlsomt adskilligt ældre; Erland Kalvs oven-

¹⁾ Repert. III, 187, Codex Esrom. S. 247. Repert. III, 232, 42.

²⁾ K. D. I, 133 IV, 17.

³⁾ Repert. II, 474. K. D. IV, 16. Skal udtrykket advocatus ville N. oversættes som byfoged i N. el. foged i byen N. (altså modsat herredet)? I første tilfælde kan byfogederne forfølges 10—15 år længere tilbage.

for omtalte foged i Ribe må f. ex. rettest anses for en slags byfoged. Navnet udbreder sig meget hurtigt, 1415 har endog Storeheddinge¹⁾ en byfoged, og når det alligevel først bliver almindeligt ved århundredets midte, skyldes det vistnok ene de forholdsvis få og tilfældig bevarede aktstykker.

Byfogeden må oprindelig enten være bleven udnævnt af lensmanden eller kongen, men i løbet af det 15. og 16. århundrede blev det ret almindeligt, at denne viste sin bevågenhed mod købstæderne ved at overdrage magistraten retten til at indsætte en af deres medborgere til byfoged. Dog synes de langtfra alle at have nydt denne begunstiggelse, der heller ikke hjemledes ved en almindelig forordning, men i regelen skyldtes et særligt privilegium eller sjældnere, som i København og Slesvig, var resultatet af en længere udvikling.²⁾ Foruden disse to byer har i det mindste følgende andre fået denne frihed:

Flensborg 1413. Dipl. Flensborg. I, 225—26.

Korsør 1425 ^{26/11}. Repert. III.

Halmstad 1452. Richardson, Hallandia. S. 133.³⁾

Kolding 1471. Fyhn, Efterretninger om K. S. 186, nr. 10.

Skelskør 1477. Aflev. 1648.

Væ 1503. Skandinav. handlingar XXXV, 473.

Kalundborg. Paludan, Beskr. over Staden K. S. 43.

Helsingør 1514. Aflev. 1648.

Varberg 1516. Suhms nye Saml. II. 1—2, 159.

Der er ingen tvivl om, at denne række kunde forøges yderligere. Således findes benådningen for Halmstad og Varberg i et tillæg til et for dem samt Malmø, Lands-

¹⁾ Repert. III, 201.

²⁾ Angående Slesvig se den y. stadsrets art. 115. Hert. Valdemars ovenfor s. 48, note 2 omtalte priv. er sandsynligvis et senere falskneri af Ulrich Petersen. — En langt større begunstiggelse end den sædvanlige og ganske enestående var det, når dronning Margrethe kort efter sin regeringstiltrædelse for et mindre tidsrum overlod Ribe by selve fogediet med deraf flydende indtægter (Repert. II, 197. 1377.)

³⁾ Nyt privil. 1516 (Suhms nye Saml. II. 1—2, 159.)

krone og Ystad givet privilegium, og antageligvis har derfor de tre sidstnævnte langt betydeligere købstæder allerede besiddet denne ret, som i det mindste Malmø havde på en senere tid. Valget foretoges af borgmestre og råd, stundom i forbindelse med lensmanden (København, Kolding), men selvom det ikke udtrykkelig var bemærket, krævedes vistnok altid kongens samtykke, og den nye byfoged måtte aflægge ed til ham. Det hedder således i Flensborgs privilegium: »Borgmestre og rådmænd må kejsere en beskeden mand i deres by til vor byfoged, og hannem skulde de sende til os, at vi hannem stadfæste«, og med en lille variant i Halmstads og Varbergs: »Dog med vort samtykke«. Hvis min opfattelse af byfogedens stilling er rigtig, betød denne rettighed en svækkelse af kontrollen fra oven og som følge heraf en betydelig forøgelse af købstædernes selvstændighed. At den både har været stærkt eftertragtet og påskønnet, fremgår meget tydelig af de forholdsvis mange byer, grev Kristoffer 1534¹⁾ tillod at vælge en byfoged, og i virkeligheden blev jo magistraterne i slige stæder stillede uendelig frit uden andet mellemlid mellem sig og kronen end en af dem selv indsat embedsmand, der tilmed altid var en almindelig borger og ikke sjældent endogså medlem af rådet. De større af disse byer betragtedes næsten som len, således Malmø efter det mellem den og Kristian III 1535 sluttede forlig at dømme. Med ord, der minder om den tilsvarende artikel i kongens håndfæstning, hedder det her: »Skulle de og deres efterkommere være pligtig at holde os en tro hånd i samme by, og efter vor afgang skulle de holde samme Malmø by til hvilken herre og konning, som

¹⁾ Lund (Uddrag i Aflev. 1648. Brevet, der også tillader dem at kejsere sig kristelige prædikanter, er udst. af »konnig Christoffer af Beierland, da grefve och herre udi Odenborg (!) oh (!) Delmenhorst«. Næstved (Top. saml. på perg. Næstved nr. 23. 1534 ²⁷/₆. Jørgen Koch er relator). Skelskør, Slagelse og Holbæk (Pal. Müller, Grevens Fejde. I 216.)

menige Danmarks riges råd udvælge . . . , og det skulle de gøre konge efter konge«. ¹⁾

Går vi fra fadeburskøbstæderne over til de bortforle-
nede, påtrænger sig naturlig det spørgsmål: I hvilken ud-
strækning fandt en sådan bortforlening sted, og hvorledes
skal den forstås. Det er gjort gældende af Allen, at bort-
forlening af købstæderne først bliver mere almindelig fra
begyndelsen af det 16. århundrede. ²⁾ Grændsen må dog
sikkert skydes ikke så lidt længere tilbage i tiden. Ikke
blot kan de få af Paludan-Müller fremdragne eksempler
ældre end 1500 yderligere forøges, ³⁾ men hvad der fore-
kommer mig mere afgørende, er de hyppige pantsættelser,
som særlig flourer under Kristian I på grund af denne
konges idelige pengetrang, uden dog at være ukendte før
hans tid. At gøre rede for alle landets købstæder vilde
kræve et langt mere indgående studium af det 15. år-
hundredes indre historie, end jeg har kunnet foretage; jeg
skal derfor ene holde mig til Fyen, hvor forholdene er vel
kendte, takket være en fra c. 1474 stammende oversigt over
lenene på denne ø. ⁴⁾ Herfra ved vi, at ridderen Claus
(Niels?) Eriksson 1439 havde fået Fåborg med Lyø i pant
for 600 mk.; 1452 gik byen over til Peder Hogenschild og
hans hustru, der skulde indløse den af arvingerne og be-
holde den uafløst i deres levetid. ⁵⁾ Bogense med de om-
liggende herreder var 1398 bleven pantsat til hr. Bernike
Skinkel for 2000 mk. I 1473 får en adelsdame byskatten
i 7 år som sikkerhed for en gæld på 600 mk. ⁶⁾, og byen
må altså atter være kommen under fadeburet, men kronens
indløsningsret synes at have været meget omtvistelig.

¹⁾ Krist. III's Danske Reg. S. 14. Jfr. bestemmelserne om slotslovene
i håndfæstningens art. 49.

²⁾ IV, 1. 107. Tiltrådt af Erslev i Hist. Tidsskr. 4. R. V, 110 anm.

³⁾ De første Konger af den oldenb. Slægt. S. 380, anm.

⁴⁾ Danske Mag. 5. R. II, 119—26.

⁵⁾ Ibid. S. 122.

⁶⁾ Ibid. S. 121, 26.

Endnu så sent som 1492 gjorde hr. Bernikes arvinger pengekrav gældende såvel for dette pant som for Hinds-gavl med tilliggende købstæder (Assens og Middelfart), hvilke han havde fået i pant af dronning Margrethe og kong Erik. Rigsrådet, hvem sagen blev forelagt, kendte dog dette brev magtesløst, da det var et »gavepant«, hvorimod kongen var pligtig til at udrede de 2000 mk. for Bogense, hvis han ej kunde bevise, at summen var udbetalt.¹⁾ Svendborgs byskat, fogedi, sagefald og told var pantsat til ridderen Claus Rønnow, Odense havde bispen Mogens Krafse og stiftet inde for 2500 rhinske gylden, og Kerteminde blev 1472 pantsat i 12 år til hr. Jørgen Urne.²⁾ Tilbage bliver Nyborg, Assens og Middelfart, og de to sidste er endda tvivlsomme.

Man kunde indvende, at forholdene muligvis har været særlig uheldige på Fyen, men også andre købstæder var dog gennem et meget langt åremål ude af kronens besiddelse. Horsens blev således sammen med Bygholm len 1442 pantsat til Henrik Knudssøn Gyldenstjerne, hvis arvinger beholdt byen til midten af det 16. århundrede.³⁾ Århus var en tid lang pantsat til bispen, selvom kongen fra 1486 til reformationen oppebar den halve byskat.⁴⁾ Klarere end alle disse enkelte eksempler viser dog den omstændighed, at rigsrådet 1466 bevilgede Kristian I alle byskatterne for ét år, at en mængde købstæder ikke hørte under fadeburet.⁵⁾ Disse skatter var nemlig meget små; ikkun 3 byer betalte 300 mk. lybsk, alle de andre 200 mk., 100 mk. eller endnu mindre beløb, og alene under forudsætning af, at en anseelig brøkdel af købstæderne var pantsatte eller

¹⁾ Rosenvinge, Domme. I, 22—23.

²⁾ Magasinet. S. 124—25.

³⁾ Erslev, Len og Lensmænd. S. 166.

⁴⁾ Hübertz, Aktstykker. I, 234 (mod at betale 1000 af de 3000 gld., hvorfor bispen havde byen i pant.)

⁵⁾ Dipl. Christierni I. S. 207—08.

bortforleuede, kunde en sådan bevilling få større finansiel betydning.

Vi så ovenfor, at c. 1474 var over halvdelen af byerne på Fyen pantsatte. Efter den af Frederik I's kansler Claus Gjordsøn nedskrevne fortegnelse over kong Hans' årlige oppebørsel, der vel må være udarbejdet på grundlag af kancelliets bøger og således kunne gøre krav på nogen om end ej på en ubegrændset tiltro, lå alle øens købstæder under fadeburet, og på Svendborg nær var det samme tilfældet kort efter Frederik I's regeringstiltrædelse.¹⁾ Forudsat at man kan opfatte len og pantsættelse som nogenlunde ensartede begreber, er udviklingen altså for denne landsdels vedkommende gået i en ganske modsat retning end den af Allen antydede, og muligvis vil fortsatte undersøgelser give det samme resultat for hele landet, således at kong Hans tværtimod at bortforlene købstæderne ligesom sin søn har været ivrig efter at bringe dem ind under kronen. Dette udelukker naturligvis ikke, at han kan have udstædt adskillige købstadlensbreve; også under Kristian II fandt dette jo sted.

Jeg skal ikke gå nærmere ind på denne konges købstadpolitik, der fandt sin afslutning i hans berømte lov fra 1522, som radikalt brød med den historiske udvikling. I enhver købstad skulde der være en scultus (foged) over borgmestre, råd og alle andre, han skulde »forfordre alle sager der udi byen, som kongen er anrørendes«. Skulten trådte med forøget myndighed i byfogedens sted, »skal ej nogen anden byfoged være . . . efter denne dag«, erklæres det, og alene kongen havde ret til at indsætte ham.²⁾ Om lensmændene mæles der intet. For at kunne gennemføre denne ordning var det nødvendigt, at kongen havde fri rådighed over alle købstæderne, og der er også bevaret et brev,

¹⁾ Nye Danske Mag. VI, 317, 275. Svendborg betaler byskat til kronen, men Otte Krumpen har fogediet; hvorvidt den derfor kan regnes med til fadebursbyerne, er vel tvivlsomt.

²⁾ Kap. 1. (Rosenvinge IV, 72.)

hvori han beder sin moder afstå ham de byer, der hørte til hendes livgeding.¹⁾ Her bad han, andetsteds tog han, hvad f. ex. Lunde kirke, hvem han berøvede Åhus, måtte bekende. Resultatet blev, at endnu nogle måneder efter hans flugt, da adelen altså havde fået tid til at tilrive sig noget af det, den havde mistet, lå de to tredjedele af købstæderne under fadeburet.²⁾ Men under Frederik I formindskedes dette tal overordentlig. Der foreligger adskillige eksempler på, at adelsmænd forlenes med købstæder, og efter en af Claus Gjorssøn givet oversigt over kronens indtægter var det især i Vestdanmark yderlig lidt, der var tilbage. I Jylland havde kongen kun byskatten af Ålborg, Hjørring, Ringkøbing og Skagen samt halvparten af Århus'. På Fyen var Assens, Middelfart og Nyborg i behold, altså de samme der under Kristian I havde tilhørt kronen. På Sjælland indbragte byskatterne derimod 1450 mk., i de skånske provinser 1350 mk., og da de samlede skattebeløb er henholdsvis c. 2000 og c. 1400 mk., følger heraf, at næsten alle stæderne har været i kongens hånd, forsåvidt man af den omstændighed, at byskatten tilfalder ham, kan slutte, at byen ikke har været bortforlenet, hvilket dog, som vi nedenfor skal se, ikke altid holder stik.³⁾ Adelen var således godt på vej til at gøre sig til herrer over købstæderne, men dens fremgang standsedes som bekendt af Kristian III. Ligesom regnskabslenenes område under denne konge steg fra en fjerdedel til tre fjerdedel af landets herreder, således blev sågodt som alle købstæderne undtagne

¹⁾ Refereret hos Allen II, 260 f.

²⁾ Efter lenslisten 1523 alle sjællandske, fynske og smålandske byer undtagen Maribo og Rudkøbing, der ej nævnes. I Jylland var Skive, Århus, Horsens, Hjørring og Grenå pantsatte el. bortforlemede; Lemvig, Vejle, Sæby og Thisted opføres ikke, de to sidste sikkert fordi de tilhørte Børglum bisp. I Skåne var Væ, Engelholm og Bosted givne til len; Åhus, Sølvborg, Sommershavn, Lykå, Tommerup og Avaskær opføres ikke.

³⁾ Nye Danske Mag. VI, 321.

adelen og lagte til fadeburet. Endnu 1542 var 4 jydsk købstæder pantsatte, og 5 andre — ganske vist alle højst ubetydelige — vilde lensmændene »holde under slottene, og ej . . . lade dennem være under fadeburet, som de altid været haver«,¹⁾ men i de sidste år af kongens regering lå kun Skive, og i hele det øvrige rige alene Laholm til slottet. Med rette kan det derfor siges, at »kongemagten havde atter vundet købstæderne tilbage fuldstændigere end nogensinde i det sidste hundredår«.²⁾

De mange bevarede lensbreve fra Kristian II's og Frederik I's dage lærer os, på hvilke vilkår købstæderne bortforleledes.³⁾ Man træffer ganske de samme former som anvendtes overfor herrederne, naturligvis med undtagelse af regnskabslenene, da i det mindste på denne tid byfogederne træder i regnskabsfogedernes sted. De forlenes ad gratiam, på et bestemt åremål eller på livstid, fuldstændig frit eller mod afgift. Gunstigst stillet var lensmanden, når brevet lød på byen med alle kongelige rettigheder, skat, told, sagefald og fogedi, men meget hyppig var det dog fastsat, at kongen skulde have skatten; stundom skulde lensmanden vel oppebære den, men indsende den til kongen. Ligeledes forbeholdt denne sig ikke sjældent halvdelen af sagefaldet — undertiden det hele —, men om dermed fulgte retten til at indsætte en byfoged, er vist tvivlsomt; det må antages, at dette tilkom lensmanden. Foruden hele byen kunde en enkelt deraf flydende indtægt være genstand for bortforlening, tiest utvivlsomt byskatten der ifølge hele sin karakter som en fast, årlig afgift også

¹⁾ Nemlig Hjørring, Hobro, Holstebro, Lemvig og Ringkøbing; de pantsatte er Horsens, Skive, Varde og Vejle. (Erslev, Konge og Lensmand. S. XLIX jfr. oversigten i Len og Lensmænd. S. 165—66.)

²⁾ Konge og Lensmand. S. 140.

³⁾ For nemheds skyld henviser jeg for de følgende sider til den af Erslev (Len og Lensmænd. S. 163—66) givne oversigt over købstædernes lensforhold.

egnede sig fortrinlig hertil. Ligeledes blev byfogediet, det vil sige retten til at indsætte en byfoged og oppebære sagesfaldet og andre embedsindtægter, bortforlenet særskilt eller var, som vi ovenfor så, fast knyttet til et hovedslot, medens byen alligevel betragtedes som hørende til fadeburet. By-skatten, den visse rente, synes her at have været det afgørende.

Der er ingen tvivl om, at købstæderne foretrak at stå direkte under kongen fremfor at være bortforleuede. Bedst ses dette af de talrige privilegier hvorved de, stundom efter deres egen bøn, lægges under fadeburet. Skal man forklare, hvad der forårsagede dette ubehag, er man derimod ilde stillet. Man ved i virkeligheden så uendelig lidt herom. For en stor del hænger længslen efter at blive en fadebursby sikkert sammen med, at det altid er bedre at have sin herre langt borte end lige udenfor døren. Navnlig gælder dette, når byskatten og andre udredsler har været overdraget lensmanden. Der er ingen grund til at tro, at købstæderne har været særlig prompte og gode betalere, i det mindste var de det ikke længere ned i tiden, og som nærboende kunde han langt lettere end kongen inddrive sine fordringer, var sandsynligvis heller ikke så langmodig som denne. Desuden har lensmanden indirekte kunnet øve en betydelig indflydelse såvel på retsplejen som på andre områder gennem sin ret til at indsætte en byfoged, der naturligvis måtte være stærkt afhængig af ham og vel ofte har været en af hans svende, om det end også kunde hænde, at pladsen besattes med en rådmand. På en stærk direkte indgriben fra lensmandens side, en hyppig indblanding i stadens indre anliggender og en målbevidst indskrænkning af selvstyret er jeg derimod lidet tilbøjelig til at tro, og den i sin tid af Paludan-Müller fremsatte påstand, at en bortforlenet købstad eo ipso skulde have mindre frihed og navnlig ikke udgøre en særlig retskreds, er ligesålidt holdbar som hans antagelse, at alene de større

byer var eximerede fra herredet.¹⁾ Noget ganske andet er det naturligtvis, at borgernes ret til eget værning meget ofte blev krænket og ikke mindst i den nærmeste menneskealder før reformationen. Herpå haves der adskillige eksempler, og den deraf følgende usikkerhed gav anledning til megen klage.

II. Lensmanden 1536—1619.

I og for sig indleder året 1536 ingen ny epoke i købstædernes statsretslige forhold til kronen. Regeringen slog ikke ind på nogen absolut ukendt vej, den fulgte stier, der alt tidligere var banede. Snarere burde vendepunktet rykkes nogle år frem i tiden og sættes ved 1547. Men det afgørende er, at den uden vaklen fulgte denne vej, stadig holdt sig målet for øje og i forbavsende kort tid nåede dette mål: At bringe alle stæderne direkte under sig. I det såkaldte klageskrift mod bisperne bebredede Kristian III Joachim Rønnow, at han voldelig var indfaldet i Slagelse og andre byer for at gribe prædikanterne, »ikke anseendes sådanne købstæder ere uden al middel undergivet kronen«. ²⁾ Disse ord kan gælde for kongens program, og var de end på den tid, de blev udtalte, mere en fremtidsmulighed end virkelighed, lod deres gennemførelse dog ikke vente på sig. For købstæderne måtte denne tingenes tilstand være ideel. Det var forbi med lensmændenes overherredømme, og den

¹⁾ Oldenborgske Konger. S. 380. Kong Valdemars Jordebog. Et Stridskrift. S. 24. Argumenterne er, at Fåborg først 1493 fik eget værning, og Kristian II's landslov, art. 35's bestemmelser om de herredsdommere, lensmanden skulde indsætte, hvis myndighed omfatter såvel by som land. Det første må alt betragtes som modbevist af Steenstrup (»Indlæg«. S. 52—53) og Erslev (Hist. Tidsskr. 4. R. V, 110 anm.), og på det sidste lader sig absolut intet bygge, da disse herredsdommere jo er en ny institution, der ovenikøbet står i den stærkeste modstrid med købstadlovens skulter.

²⁾ Rørdams Monumenta. I. 167.

kontrol, byfogeden kunde øve, var næppe meget værd. I flere steder valgte han jo af byen selv, overalt var han en borger og stundom tillige medlem af magistraten, medens han i andre egne af landet næppe synes at have været dens jævnbyrdige i formue og anseelse. Borgmestre og råd kom derfor til at stå som den virkelige overordnede og blev mellemeddet mellem borgerne og kronen. Denne havde i finansiell henseende bragt byerne ind under sig, men administrativt var forbindelsen endnu meget løs, hvilket i længden ikke lod sig forlige med den bevægelse henimod et stærkere kongedømme, der iøvrig karakteriserede tiden. Og hertil kom desuden særlige omstændigheder, som gjorde det ønskeligt ja nødvendigt for regeringen at få hånd i hanke med udviklingen. Jeg sigter herved til den stærke gæring i borgerstanden, der som ovenfor omtalt gav sig udslag i en række indre uroligheder i købstæderne.¹⁾ Man var ikke blot misfornøjet med magistratens slette styrelse, men også med de mange hårde skattepålæg, der fulgte efter Grevens fejde. I Halmstad og Laholm, Skelskør, Nakskov, Nysted, Rudkøbing og Svendborg nægtede borgerne således 1547 at betale den nye tyskøls-cise og øxnetolden.²⁾ Muligvis er det denne bevægelse, der har fremkaldt det skridt, der fulgte. Under påberåbelse af, at kongen havde forfaret, »hvorledes at mange af vore købstæder herudi riget besværes og sker stor uret i vor fraværelse, og at mangesteds er stor uenighed og tvædragt iblandt borgmestre og råd og almuen, og vor og kronens rettighed derover forsømmes«, udgik nemlig i begyndelsen af 1547 et missive til alle lensmændene om at have »tilsyn« med købstæderne i deres len. Dette defineredes nærmere ved, at de skulde påse, at øvrigheden eller borgerne ikke forurettedes, at kronens rettigheder ikke forsømtes, at byskatten hvert år blev indbetalt

¹⁾ Jfr. s. 168 ff.

²⁾ Danske Mag. 4. R. I, 315 (udat.) Jfr. en udtalelse fra Gustav Vasa fra 1544 om borgernes misfornøjelse over det hårde skattetryk (Sylvander, Kalmars historia. VI, 222.)

til rentekammeret, samt at byfogeden aflagde regnskab for hofmesteren, rentemesteren, eller hvem der ellers måtte blive beskikket til at høre det.¹⁾ Efter de stadig vedblivende kævlerier at dømme har lensmændenes tilsyn dog ikke frugtet meget, og befalingen gentoges derfor i en lidt ændret form ved åbent brev af 8. juli 1561, der var stilet til købstæderne, men tilstilledes dem gennem lensmændene. På grund af de mangfoldige klagemål over den store uenighed mellem menigheden i byerne, hedder det, havde kongen tilsat de nærmestboende lensmænd »at skulle have samme vore købstæder i forsvar«. De skulde føre flittigt tilsyn med, at øvrigheden skikkede sig vel mod borgerne såvel som omvendt, og våge over, at der fandtes duelige borgmestre, rådmænd og byfogeder; kontrol med skattens udrødelse omtales derimod ikke. Denne forordning, hvorved købstædernes forhold til kronen ordnedes for de to følgende menneskealdre, fornyedes ikke senere, men må betragtes som stedse stående ved magt. Thi i de almindelige lensbreve berøres kun ganske enkeltvis lensmandens pligt til at have de i hans distrikt liggende købstæder i forsvar og særlige lens- eller følgebreve til byerne er forholdsvis ikke hyppige.²⁾ Man har åbenhart betragtet forholdet som for selvfølgeligt, til at det behøvede at bringes i erindring ved hver enkelt forlening. På den anden side findes der rigtig nok umiddelbart efter 1561 nogle eksempler på, at en lensmand udtrykkelig har fået tilhold om at tage købstæderne i forsvar, hvad der imidlertid med henblik på tidens hele mangel på konsekvens ikke kan vække forundring.³⁾

I kancelliets kopibøger er efter de to skrivelser fra 1547 og 1561 indført fortegnelser over, hvilke byer lens-

¹⁾ Danske Mag. 4. R. I, 332—33.

²⁾ Eksempler på det førstnævnte hos Jacobsen i Hist. Tidsskr. V, 38. I det hele henvises til denne forfatters grundige skildring af forsvarsmissivernes gennemførelse og lensmændenes stilling til købstadstyret.

³⁾ Jacobsen. S. 43—44.

mændene skulde have i forsvar, og i alle bind af de senere sjællandske registre og tegnelse findes slige lister, når et kongebrev skulde expederes til købstæderne gennem lensmændene. Der er imidlertid ingen grund til at gøre nærmere rede for denne fordeling, da byerne, som naturligt var, næsten altid fulgte det herred, i hvilket de lå. Fra denne hovedregel træffes kun få undtagelser. Kansleren Johan Friis fik 1550 Skelskør i befaling, vel sagtens fordi han som ejer af det nærliggende Borreby havde interesse heraf, og Godske Brokkenhus, lensmand på Thistedgård, under hvilken bispegodset i Thy lå, havde fra 1564—78 også byen i forsvar i stedet for lensmanden på Ørum, hvem den dog det sidste år atter blev overdraget.¹⁾ Ligeledes blev lensmanden på Skanderborg 1590 forlenet med Horsens, som man skulde vente måtte ligge til Bygholm.²⁾ En sjælden gang kunde det også hælde, at en by flyttedes fra et len til et andet. Således Middelfart, der 1590 fra Odensegård blev henlagt til Hindsgavl med den motivering, at lensmanden der kunde have bedre agt og indseende med borgerne, og Slingerup, der ved oprettelsen af Frederiksborg birk lagdes ind under dette, uagtet sognet vedblev at høre til København slot.³⁾ En egen afsondret gruppe dannede ved overgangen fra det 16. til det 17. århundrede købstæderne på Lolland og Falster, hvis skæbne var meget vexlende. De to øer blev 1588 tillagt dronning Sofie som livgeding, men byerne udskiltes og vedblev med undtagelse af residensstaden Nykøbing at stå under kronen. Foreløbig fik dronningens livgedingslensmænd dem i forsvar; Frederik Hobe på Ålholm havde Nysted og Saxkøbing samt 1592—94 Stubbekøbing, medens Kristoffer Rosengård på

¹⁾ Jacobsen. S. 43. Kbr. 1564 ¹⁸/₂. J. R. 2, 3. Len og Lensmænd. S. 133.

²⁾ J. T. 4, 149.

³⁾ F. T. 2, 168 v. Assens lægges 1605 fra Odensegård under Hagenskov, der tidligere havde været pantsat. (F. T. 3, 168.) — Kbr. 1562 ⁴/₆ ¹⁶/₇. Jfr. Sj. R. 12, 317.

Ravnsborg førte tilsyn med Nakskov. Maribo var som altid underlagt abbedissen. Da det lille len Bønnitsgård og Terkildstrup oprettedes i formyndertiden, henlagdes alle 4 købstæder til det, men allerede 1596 kom det til livgedinget, og byerne skiftede nu atter herre, idet først lensmændene på Haldsted kloster og senere på Ålholm fik dem i forsvar. Efter en instrux, der er enslydende med de tidligere, skulde de tilsætte borgmestre, toldere, cistemestre og byfogeder af borgerne samt have indseende med told, cise og vrag. Tilsynet førtes således for største delen af mænd, der ikke stod i kongens tjeneste, og i godtgørelse for deres unage blev der derfor fra 1600 tillagt dem 150 dlr. årlig, som dog ikke skulde udbetales direkte af byerne, men af rentekammeret.²⁾ Ellers gav købstadforleningerne ingen særskilt indtægt.

København indtog en særstilling, idet den ikke stod under lensmanden på slottet; i et lensbrev fra 1585 siges det udtrykkelig, at han ikke skulde befatte sig med de sager, der forefaldt i byen. Den hørte vistnok direkte under kongen eller i hans fravær under de beskikkede statholdere, hvis myndighed ikke var indskrænket til den alene. Foreløbig var statholderembedet dog af en meget ubestemt karakter og havde endnu ikke som noget hen i det 17. århundrede udformet sig til en fast institution. Det var f. ex. næppe ene som statholder, at Kristoffer Walkendorf øvede den store og gavnlige indflydelse, der gjorde hans navn agtet og æret blandt borgerne. I det mindste var det

¹⁾ F. og sml. R. 2, 104 v. T. 2, 227.

²⁾ Johan Barnekow (Bønnitsgård) og Peder Grubbe (ibd.) Lbr. af 1594 $\frac{3}{6}$ og 95 $\frac{12}{9}$, fgbr. til alle 4 byer af $94\frac{5}{6}$ og $95\frac{22}{6}$ (F. og Sm. R. 2, 136—38, 39, 43, 45.) Knud Urne (Haldstedkloster.) Lbr. og fgbr. af 97 $\frac{24}{7}$ (Sm. T. 1, 11. R. 1, 11.) Laurids Grubbe (Ålholm.) Fgbr. 1616 $\frac{20}{4}$ (Sm. R. 1, 60.) 1618 $\frac{19}{4}$ henlægges Nakskov atter under Haldsted (Sm. T. 1, 147—48.) Jfr. desuden de pågældende afsnit i »Len og Lensmænd«. — Lønningsbest. i Sm. R. 1, 19 og T. 1, 120—21.

som rentemester, at kongen 1579 overdrog ham »befaling og tilsyn . . . på altingest der i byen, så at det kan gå skikkeligen og vel til« — »så meget muligt er«, tilføjes der forsigtig.¹⁾

Købstæderne var således atter bleven underlagt lensmændene og rent numerisk betragtet i en langt større udstrækning end tidligere. Men set fra regeringens synspunkt er der unægtelig en væsensforskæl mellem før og nu. Købstæderne vedblev stadig at ligge under fadeburet; skatter, byfogedindtrader og toldafgifter indbetaltes umiddelbart til rentekammeret, uden at lensmanden oppebar nogen brøkdel af disse indtægter. Og de gik ikke engang som tidligere gennem ham, men indsendtes af rådet og byfogeden, til hvem også kvitteringer og skattefribreve stiledes. Også for købstæderne har denne finansielle uafhængighed af lensmanden haft en ikke ringe betydning, når man ser, hvor vanskeligt de havde ved at udrede endog den ubetydelige byskat i rette tid.

Lensmændene skulde have købstæderne i »befaling og forsvar«, som det siges. Det er bekendt, hvor udbredt det i middelalderen var, at den svagere stillede sig under en mægtigers værn og søgte beskyttelse hos ham. På landet førte dette efterhånden til, at enhver skulde have en husbond; fæsterne fandt ham i deres herre, selvejerbønderne hos kongen.²⁾ Noget lignende må have været tilfældet i byerne, eftersom det i flere privilegier fra midten af det 15. århundrede forbydes borgerne at tage husbondhold af andre end kongen. Købstadmænd sidestilles altså med adelsbønder, og meget ejendommeligt hedder det i et kongebrev fra 1581 om tre fra kronens gods til Holbæk indflyttede mænd, at de ikke måtte tiltales for deres fødestavn, »da

¹⁾ Hist. Tidsskr. V, 46 (stundom greb lensmændene dog også ind i byens sager, se f. ex. Nielsen, Kjøbenhavn. III, 82, 88.) Nielsen. III, 83. Senere blev Kristoffer Walkendorf lovformelig statholder. Ibd. S. 89—90.

²⁾ Jfr. Steenstrup: Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 345 f.

de udi forskrevne vor købstad Holbæk ikke mindre, end dersom de boede på kronens gods udi landsbyen, bliver vore og kronens tjenere«. ¹⁾ Ikke blot enkelte personer, men også institutioner havde en forsvarer. Navnlig var dette almindeligt for klostre og andre gejstlige stiftelser, der jo særlig kunde trænge til beskyttelse, og det fandt ikke alene sted kort forud for reformationen, men også adskillige århundreder tidligere. I et værnebrev for Løgumkloster (1288) kalder hertug Valdemar sig brødrenes »særlige og eneste forsvarer« og lover at udnævne en stedfortræder. Erik Menved giver 1298 Agneteklostret i Roskilde 4 defensores, og 1343 indsætter Valdemar Atterdag en adelsmand som værge og forsvarer for Esrom. På kongens vegne skulde han beskærme munkene og deres vornede (familia) for al uret, alle, der havde nogen tiltale mod dem, skulde henvende sig til ham eller kongen. ²⁾

Utvivlsomt har de lensmænd, der før 1547 (1561) sad inde med købstæder, også haft dem i forsvar, thi selvom det ikke direkte er udtalt i lensbrevet, må dette betragtes som underforstået ved al forlening. ³⁾ Det nye, der sker, er da, at denne pligt ikke mere sættes i forbindelse med overdragelsen af visse indtægter eller rettigheder, men så at sige udøves gratis. Selve udtrykket må forstås aldeles efter bogstaven. Ligesom borgerne skulde være lensmanden hørige og lydige som deres rette forsvar og husbonde på kongens vegne, således påhvilede det ham at værne dem

¹⁾ Sj. T. 14, 549 v—50 (1581.) Exempler på borgernes husbondhold: Priv. for Horsens: Der skal ej være hymand el. borger i H., »som anden husbond haver end os eller forsvar«. (1442 ²⁹/₁₁. Repert.) Malmø: Ej tage husbondhold af andre end kongen eller borgmestre og råd på hans vegne (1449 ²⁰/₄. Repert.) Jfr. priv. for Roskilde og Holbæk af 1455 (Rosenvinge. V, 199) for Århus 1441 (Hübertz. I, 15) o. fl.

²⁾ Scriptores. VIII, 181. — Repert. I, 119 jfr. 317 (Klarekloster) — Codex Esrom. S. 74—75.

³⁾ Udtrykket forekommer i flere breve f. ex. Ribe (Kinch. I, 430), Nykøbing F. (Suhms Saml. II. 3, 160) o. a.

mod indre og ydre overlast, påse »at enhver med lov og ret eftersom billigt handhæves og befordres, ej tilstændes dennem at uforrettes udi nogen måde«. ¹⁾ Og navnlig i slutningen af denne periode, hvor regeringens kontrol med lensmændene bliver skrappe, skorter det ikke på alvorlige påmindelser til dem om at holde sig deres pligt efterrettelig. Da borgerne i Nyborg bad om hjælp mod Ejler Rønnows arvinger, med hvem de trættes om en grøft, fik lensmanden befaling til at undersøge sagen, »endog du dennem burde billigen at forsvare, efterdi du haver byen udi befaling og forsvar, så det ikke havde været fornødent dennem at rejse denne vej hidover.« ²⁾ I den lille by Elleholm led indbyggerne megen vold og overlast af en af deres medborgere. Som følge af deres klage udtalte Kristian IV. overfor lensmanden, der vidste besked om forholdet, sin store forundring over, »at du, som dennem til forefaldende lejlighed burde at forsvare, ikke med stor alvorlighed haver derudinden den indseende, som det sig bør«. ³⁾ Også mod magistraten burde han varetage menighedens tarv. Således påbødes det 1608 lensmanden på Hald at tage sig af snedkerne i Viborg, der besværede sig over, at svendene gjorde indgreb i deres rettigheder og tilmed fandt medhold hos rådet, hvilket han derfor skulde foreholde, at de for fremtiden havde at undersøge den slags sager grundigere, »såfremt vi ikke skulle vide det hos dennem«. ⁴⁾ Og da borgmestrene i Ystad havde ladet en mand fængsle, uagtet han stillede borgen for sig, fik lensmanden en påmindelse om, at det »bør eder såvel forsvare borgerne som borgmestre og rådmænd«, hvorfor han ikke måtte tilstæde, at slige ulovligheder gik i svang. ⁵⁾

¹⁾ J. T. 4, 149 (Horsens. 1590.)

²⁾ F. T. 3, 88 (1600.) Jfr. lignende breve i F. T. 1, 220 v (1580), 2, 202 (1591) o. a.

³⁾ Sk. T. 3, 369.

⁴⁾ J. T. 5, 413.

⁵⁾ Sk. T. 2, 388.

Som et udslag af den samme pligt må det også opfattes, at lensmændene undertiden førte tilsyn med skattemeningen. Over den 1588 påbudte brudeskat skulde købstæderne tilstille dem et skattemandtæl, for at det kunde »gå lige til«, hvorfor de skulde passe på, at der ikke handledes efter vild, venskab eller anseelse. Den samme bestemmelse gentages ved udskrivningen af en anden brudeskat i 1596, hvorimod den ikke forekommer ved den i anledning af kroningen samme år pålagte skat eller ved senere lejligheder.¹⁾ Med ligningen af den årlige byskat befattede lensmændene sig ikke under almindelige forhold. Var den derimod bleven overdraget byen f. ex. til udbedring af befæstningen eller lignende offentlige arbejder, skulde de tilse, at den virkelig anvendtes hertil, ligesom de skulde give agt på, at i ildebrands- og andre ulykkestilfælde alene de skadelidte nød godt af den frihed for told eller skat, kongen havde tilstået dem.

Forøvrig stod lensmanden som kongens repræsentant overfor købstæderne. Til ham aflagde nye øvrighedspersoner ofte deres troskabsed, ligesom han indsatte dem, stundom efter en særlig befaling hyppigere vistnok af egen magtfuldkommenhed. Hvorvidt hans myndighed på dette punkt strakte sig, er det umuligt at sige; med undtagelse af de lollandske lensbreve hjemler ingen andre ham ret til på egen hånd at beskikke borgmestre og byfogeder, men at han har gjort det, er uomtvisteligt. Som magistratens nærmeste foresatte var det hans pligt at rejse tiltale mod dens medlemmer, når de på en eller anden måde havde forbrudt sig, medens dette tilkom rådet eller byfogeden, når gærningsmanden var en almindelig borger. Han dannede mellemlæddet mellem byen og centralregeringen. I et trohjærtigt jydsk brev fra borgerne i Skagen til lensmanden på Ålborghus hedder det: »Trouwe wy woris kiere lens-

¹⁾ Som efterskrift til skattebrevet af 1588 i Sj. T. 17, 109. — C. C. III, 37—38.

mand så vel, at hans fromheidt icke stander efter vorris skade och forderfvelse, mens forhobendis møget ghot til den gude mand, at han scholde føre voris ord thil det beste for voris allernadigste herre och kønningh, om os behof giøris«. ¹⁾ Kgl. forordninger eller påbud blev derfor ofte omend langtfra altid tilstillede øvrigheden gennem ham, uden at det dog har været mig muligt at se, hvad der afgjorde, om et brev blev expederet direkte til byen eller gik gennem lensmanden. Som et godt eksempel på den herskende planløshed kan anføres, at tre forordninger fra april 1610 henholdsvis om møntens forandring, om bryllupper samt om udgivelsen af den sjette penning blev sendt umiddelbart til borgmestre og råd i Køge, medens derimod en række forordninger fra 1613 om katolikers bosættelse, indføringen af sjællandsk mål og vægt og lavenes ophævelse m. m. kom Skagen i hænde gennem lensmanden på Ålborg-hus, hvis bud lod dem oplæse på rådhuset, hvorefter de i afskrift indlemmedes i byens arkiv. ²⁾ Rimeligvis har der aldeles ikke været nogen fast praxis i så henseende, og en nærmere undersøgelse af hele forholdet vil derfor, såvidt jeg kan skønne, være spildt ulejlighed. Vilde man alligevel foretage den, måtte man i ethvert tilfælde arbejde med de i byarkiverne værende originaler eller samtidige kopier og ikke med afskrifterne i kancelliregistranterne, da brevene jo langtfra altid sendtes direkte til adressaten. At supplikker til kongen skulde påtegnes og indsendes af lensmanden, således som det senere var tilfældet, har jeg ikke iagttaget, og det gøres også først adskillige år efter 1619 til lovbud. ³⁾

¹⁾ Dokument fra 1604 ¹²/₂ i B. A. (P. A. V.)

²⁾ Følgebrev til magistraten af 1610 ⁹/₄ i »Køge bys papirsbreve. 1488—1768«. (P. A. K.) — Skagen Rb. 1613 ²²/₇. (De pågældende forordninger er C. C. III, nr. 318, 20, 22 og nr. 397, 400—02.)

³⁾ Nemlig ved frdng. af 1636 ²³/₅. Muligvis har det dog alt tidligere været praxis, se Suhms nye Saml. I., 219 (De jydskes borgeres klage 1629.)

Ligesom lensmanden modtog regeringens ordrer til købstæderne, skulde han drage omsorg for, at de blev efterlevede, omend det mere dagligdags tilsyn måtte blive rådets og byfogedens sag. De mest forskælligartede hverv blev pålagt ham. Snart skulde han opmuntre de fornemste borgere i sine byer til at participere i det ostindiske kompagni, snart våge over, at borgerne ikke gik på harejagt, og theoretisk var hans myndighed meget omfattende.¹⁾ At gøre rede for denne i alle dens enkeltheder, vilde være det samme som at skrive adskillige kapitler af tidens indre historie, og jeg skal derfor ene fremhæve en særlig betydningsfuld side af hans virksomhed nemlig hans stilling til retsplejen. Reminiscenser fra lensmandens forgængere, de kgl. fogeder og ombudsmænd, gør sig sikkert gældende her; det havde jo været fogedens pligt at sidde dom og holde ting, som embedet defineres i forordningen af 1466. Lensmanden møder i nogle byer f. ex. Ribe og Kalundborg derfor også ret jævnlig på rådhuset, i Ribe figurerer han efter rådstuedombøgerne særlig i 1540erne endog som udstæder af flere domme såvel efter som uden speciel befaling. Kristian III's lensinstrux fra 1557 pålagde lensmanden ofte at besøge tingene, og tager denne end direkte sigte på herredstingene, tør man vel nok overføre bestemmelsen på købstæderne.²⁾ På jurisdictionen i disse gav et missive af 1593 ³¹/₈ ham betydelig indflydelse, da det forbød byfogederne at træffe aftale om bøderne for andet end voldsager uden i lensmanden eller hans fuldmægtigs nærvær, hvorfor det også jævnlig forekommer, at byøvrighederne forhandler med lensmanden om bøder og straffe, eller at han i tvivlsomme tilfælde henvender sig til cancelliet.³⁾ Lensmanden havde eller tiltog sig kontrol med tingbøgernes ordentlige førelse. Byskriveren i Viborg blev således 1618 tiltalt, fordi

¹⁾ Sj. T. 21, 250. C. C. II, 579.

²⁾ Krag og Stefanius, Christ. III's Hist. II, 261—62.

³⁾ Var tinget brudt, skulde det atter sættes af lensmanden; således f. ex. i Randers 1581 (J. T. 2, 227.)

han havde ladet en side i sin tingbog stå ubeskrevet,¹⁾ og fra Randers haves nogle ganske vist enestående eksempler på, at han har autoriseret retsprotokollerne. Tingbogen for 1587 har nemlig en påtegning af lensmanden Niels Skram om, at den indeholder 140 blade, for 1592 er den forsynet med hans segl, hvilket også er tilfældet med tingbogen fra 1616, der desuden har en af lensmanden underskrevet notits om, at den d. 8. januar blev udleveret til byskriveren.²⁾ Derimod opbevaredes de ældre tingbøger vistnok på rådhuset eller hos byfogeden, og jeg har ikke som for herredernes vedkommende bemærket, at lensmanden havde dem i sit væрге.³⁾

Om forholdet mellem lensmanden og de købstæder, han havde i forsvar, lader sig naturligvis ikke fælde nogen almindelig dom; alt kom her først og fremmest an på det rent personlige. Dog er det værd at lægge mærke til, at de jævnlige mishagsytringer fra borgernes side næsten uden undtagelse er rettede mod magistraten. Man klagede snarere over, at lensmanden gjorde for lidt end for meget, og for menigheden måtte det alene være et gode, at rådets styrelse blev underkastet kontrol fra oven. Kun ganske enkeltvis kommer der nogen misfornøjelse tilorde. Lensmanden Karl Bryske på Århusgård indberettede således 1607, at der på en af kirkedørene i byen var bleven opslået en »lastelig skandskrift« mod ham, hvori han til forklejning for sit rygte beskyldtes for at opføre sig tyrannisk og uforsvarlig mod dem, kongen havde givet ham i forsvar. Sagen blev efter hans anmodning undersøgt af en kommission, uden at dens udfald dog er kendt, men et par år senere befaledes det Karl Bryske at afsætte en rådmand, der havde forledet

¹⁾ J. T. 6, 318.

²⁾ Jfr. Jacobsen i Hist. Tidsskr. V, 52—53.

³⁾ I Kalundborg tiltaler rådet byfogeden for en forsvunden tingbog. Rb. 1586 ²⁹/₄. — Miss. af 1599 ¹⁸/₇ til den afgåede lensmand over Vilands herred, at han skal levere sin efterfølger tingbøgerne, som rettelig bør findes hos ham. Sk. T. 3, 84.

bønderne til at indgive ugrundet klage mod ham og selv ført den i pennen; muligvis står disse to begivenheder i forbindelse med hinanden.¹⁾

Lensmandens virksomhed må i hovedsagen karakteriseres som kontrollerende, men denne kontrol åbnede ham ganske vist lejlighed til tit og ofte at blande sig i byens indre anliggender, det være sig nu, at han, som det en gang passerede Herluf Trolle, måtte smage på noget øl, en bådsmænd havde lastet, at han førte tilsyn med skatteligningen eller sammen med magistraten deltog i udstædelsen af vedtægter om kommunale forhold af den mest forskelligartede natur.²⁾ Og han kunde gøre det så meget mere, som forordningen af 1561 var holdt i stor almindelighed og ikke satte faste grænser for hans indgriben. I hvor høj grad han benyttede sig af denne ret, beroede derfor ene på hans personlige egenskaber, hvilket umuliggør en almindelig karakteristik af hans indflydelses rækkevidde. Størst måtte den naturligvis blive, når han boede i eller umiddelbart ved byen, men det hovedindtryk, der har fæstnet sig hos mig ved gennemgangen af de kommunale arkiver, er dog, at selv i sådanne stæder har lensmanden yderlig sjældent grebet ind; han har foretrukket at lade borgerne udkæmpe deres stridigheder uden hans mellemkomst og, gennemgående vist såre liden interesse for byens offentlige anliggender. Som sagt, dette er kun et indtryk, et skøn, og muligvis har jeg undervurderet den rolle, lensmanden spillede. Dog er jeg ikke i tvivl om, at denne opfattelse kommer de virkelige forhold adskillig

¹⁾ Miss. af 1607 ²⁸/₁ og 1609 ⁹/₆ (J. T. 5, 324, 461.) — I Falkenberg vilde 8 borgere 1585 slå lensmanden (Arild Hvitfeldt) ihjel. (Sk. T. 1, 413.)

²⁾ Helsingør Tb. 1551. Vor frue presentationis. Exempler på lensmandens deltagelse i den kommunale lovgivning er følgende i Ribe Rb. indførte vedtægter samtykte på hans bevilling og befaling: 1600 ¹/₆ om lokkede kvinder, ²/₈ om lægehjælp; 1601 ¹¹/₈ om begravelser; 1607 ¹⁴/₁₂ om kvinders klædedragt; 1611 ²⁶/₆ om vagt.

nærmere end f. ex. den af Allen hævdede, at ved det myndige tilsyn, lensmændene førte, blev den kommunale selvstændighed næsten ganske hævet.¹⁾ Dette sker ikke en gang ved forordningen af 1619, endsige ved dens forgængere.

III. Byfogeden 1536—1619.

Det følger af sig selv, at lensmanden ikke kunde føre det daglige tilsyn med byen eller personlig udøve alle de funktioner, hvoraf begrebet højhedsretten er sammensat. Han havde andet at gøre end forestå tinget, opkræve sagesfald osv. Alle disse løbende forretninger bestredes nu som før af byfogeden, kongens eneste virkelige embedsmand i købstaden.

Vi har ovenfor set, at adskillige byer i løbet af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede havde opnået ret til selv at udvælge deres byfogeder. Efter 1536 uddeles denne begunstigeelse såvidt mig bekendt ikke mere, hvorimod de, der alt sad inde med den, foreløbig beholdt den. Fremgangsmåden ved valget er ikke synderlig kendt, gennemgående foretoges det sikkert af magistraten. I Malmø ses det, at efter byfogedens død 1559 udtog borgmestrene fire borgere, af hvilke den skulde være byfoged, som kongen udså, og lensmanden fik derfor befaling til at udnævne den dygtigste og tage ham i ed.²⁾ I Flensborg var der samtidig på grund af byfogedens ælde og magistratens langmodighed »allehånde uro, et ulydigt og uordentlig regimente«, hvorfor rådet i forening med amtmanden skulde forordne en god byfoged.³⁾ Bedst besked ved vi her som andetsteds om forholdene i Helsingør, af hvis tingbøger

¹⁾ IV, 1. 107.

²⁾ Kbr. S. 283.

³⁾ Diplom. Flensborg. II, 758—59.

Jacobsen i sin oftere citerede afhandling har aftrykt en række eksempler på byfogedvalg. Da byen 1564 skulde have en ny foged, foretoges selve valget af magistraten, hvorefter en af borgmestrene gav tilkende på bytinget, at Jacob Hanssøn var »berammet og forordineret til samme befaling, hvorom tilspurgtes menig mand, hvad dem derudi synes godt at være, og om de tykkes ham være samme befaling værd, og om de ville samtykke ham, og være ham lydige, som dem bør; og svaredes ja af menig mand«. Fjorten dage senere aflægger han i kongens fravær ed til tre af regeringsråderne og indsættes derpå.¹⁾ Nogle år efter nøjes magistraten med at bekendtgøre, at man har kaldet en byfoged, der har været i København og gjort sin ed for hofmesteren, som har samtykket ham. Han overantvordes befalingen, sættes i byfogedens sæde og samtykkes sluttelig af menigheden.²⁾ Stor betydning havde dennes indflydelse sikkert aldrig haft, her er dens deltagelse i handlingen kun en ren formalitet, og snart forsvandt også selve magistratens frie valg. Ved et senere byfogedskifte noteres blot, »blev Rasmus Skriver sat til byfoged, og han gjorde sin ed«. ³⁾ At lensmanden samtidig er tilstæde på bytinget, er så at sige udviklingens selvfølgelig afslutning. Thi at byerne selv sad inde med denne ret, stemte ikke overens med den stærkere hævden af kongemagten, der gør sig gældende efter Grevens fejde, og lidt efter lidt har regeringen ad administrativ vej lagt besættelsen af embederne ind under sig. Da således borgerne i Stubbekøbing 1559 indberettede til kongen, at de havde valgt et nyt råd og en ny byfoged, befaledes det lensmanden strax at afsætte denne, da borgerne intet havde dermed at gøre. Ganske vist vides det ikke, om Stubbekøbing havde privilegium på selv at vælge

1) Hist. Tidsskr. V, 74—75.

2) Tb. 1573 ¹⁹/₁₁.

3) Tb. 1588 ²²/₁₇.

byfogeden, men dette var tilfældet i Korsør, hvor et kort efter foretaget valg ligeledes kasseres.¹⁾

I forhold til det meget store antal byfogeder, der på grund af embedstidens ofte korte varighed var brug for, er det en ganske forsvindende part, der udnævntes direkte af kongen og fik deres bestalling gennem kancelliet; fra 1536—1619 ikkun en tredive personer eller så jævnt fordelt over hele landet østen for Lillebelt, thi for Jylland findes så godt som ikke en eneste bestalling undtagen i et par extraordinære tilfælde. Alene i København synes det fra slutningen af århundredet at være bleven praxis, at byfogeden altid udnævntes umiddelbart af kongen. Ellers må lensmændene have haft besættelsesretten og efter de ikke synderlig mange særlige befalinger at dømme som oftest have udøvet den i kraft af deres embedsstilling.²⁾ Ligeledes har man vel i reglen sparet sig den besværlige og dyre rejse til København og aflågt eden til dem, thi hvad enten byfogederne var udnævnte af kongen, lensmanden eller byen, skulde de aflægge troskabsed til kongen.³⁾ Ligesom borgmestrene og rådmændene blev byfogeden højtidelig indsat i sin bestilling. I København foregik denne handling dels på rådhuset for magistraten, dels for den menige almue på bytinget, hvor lensmanden overrakte ham sværdet, tegnet på hans værdighed som dommer.⁴⁾ Andetsteds har man vel ladet sig nøje med indsættelsen på tinge. Medens borgmestrene og rådmændene normalt beklædte deres embede på livstid, synes som ovenfor berørt det modsatte ofte at

¹⁾ Kbr. 1559 ¹⁵/₆, 61 ¹⁵/₄.

²⁾ Jfr. dog herimod det af Jacobsen l. c. S. 45 refererede eksempel fra Stege. Københavnske bestallinger fra 1584, 89, 92, 97 og 1607 i K. D. II, 423, 37, 72, 93 og 548.

³⁾ Påbydes udtrykkelig ved recessen af 1537, art. 2.

⁴⁾ K. D. VI, 99, 104, 105. Jfr. den fra 1660 stammende beretning hos Nielsen, III, 246—47. En række af disse processionssværd fra København, hvoraf nogle fra Kristian IV's tid, opbevares endnu i Nationalmuseet.

have været tilfældet med byfogeden. Et par tal kan nærmere illustrere dette. Af de 22 byfogeder i København i tiden 1536—1660 er kun to døde i deres embede, resten takkede af eller gik over i magistraten (6) og fratrådte som følge deraf. Her har forholdene vel nok været særdeles uheldige, thi i Malmø er i samme periode af de 16 byfogeder de fem gåede over i magistraten, otte døde og kun tre har opgivet stillingen, men også andetsteds fra kendes en livlig vexling.¹⁾ Og behagelig har bestillingen sikkert ikke været. I Grenå hændte det f. ex. en gang, at en mand overfaldt byfogeden på tinge og huggede ham med en øxe et hul i brystet, »så stourt dy kund styck en han y«. Menigheden bevidnede, at misdæderen altid havde været en oprører og voldsmand, og dommen lød priselig kort og fyndig: Hans hals til et sværd, kroppen på en stejle og hovedet på en stage!²⁾ Tidens umådelige trættelyst og over alle grændser gående kærlighed til processer i forening med dens råhed og ringe kræsenhed i valget af sine midler har nok kunnet sætte en mand grå hår i hovedet. Således begærede byfogeden i Nysted at forloves, da Mogens Gøye til Bremervold påførte ham adskillige og besværlige klager og trætter, »så han befinder sig besværligt samme byfogeds bestilling kunne forestå, efterdi han . . . er meget på hans næring og bjærgning forsømt og derudover slet forarmes«. Lensmanden fik derfor befaling til at undersøge sagen, og hvis det forholdt sig rigtigt, opfylde mandens ønske. Karakteristisk tilføjes det imidlertid, at han dog først skulde »handle« med ham for at få ham til at blive.³⁾ Ubehageligt har det også været for byfogederne, at deres private bolig ofte toges i brug som fængsel, hvorpå man har mangfoldige eksempler. I middelalderen var det i mange stæder skik og brug, at ombudsmanden

¹⁾ Efter biografierne hos Nielsen. III, 253—56, og Isberg.

²⁾ Tb. Mandag e. Mikkelsdag 15 . . . jfr. mandag e. Lucasdag. (Jeg har uheldigvis glemt at notere året.)

³⁾ F. og Sm. T. 2, 440—41. (1595.)

mod en særlig afgift, tyvestud kaldet, overtog bevogtningen af fangerne. Senere hen blev det naturligvis almindeligt, at byerne fik deres egne fængsler i rådhuskælderens, men fuldstændig gennemført blev dette langt fra; selv anseeligere købstæder kunde ofte mangle et fængsel. Således befaledes det 1578 borgmestre og råd i Viborg atter at udlægge et fængsel til byen, da fogeden havde beklaget sig stærkt over, at han skulde have tyve og misdædere i sit hus. Også til indlager er byfogedens bolig bleven anvendt; 1586 forpligter f. ex. en mand i Randers sig til at indgå og blive i byfogedens hus, indtil han har betalt sin gæld.¹⁾

Desuden har bestillingen lagt beslag på en ikke ringe tid. Byting holdtes vist næsten overalt en gang ugentlig, men hertil kom udpantning og lignende forretninger og i det mindste i flere byer deltagelse i magistratens forhandlinger og byens almindelige styrelse. Da byfogeden jo ligesom borgmestre og råd var næringsdrivende, måtte hans stilling som embedsmand ofte influere lidet heldig på hans købmands- eller øvrige erhverv, selvom han ikke var så fordringsfuld som en byfoged i Århus, der klagede over, at han besværedes så meget i sin bestilling, at han »ikke udi fremmede stæder og udenlands kan søge sin næring og bjærgning.«²⁾ Det vederlag, staten gav ham til gengæld, har oftest været ret ringe. Ligesom herredsfogederne havde deres gård kvit og frit for ægt og landgilde, var byfogederne regelmæssig forskånede for »skat og bys tyng«, som udtrykkene i de talrige fribreve plejer at lyde. Men netop disse mange fritagelser viser, at dette privilegium ikke er fast knyttet til embedet, men var en personlig begunstiggelse, der ganske vist plejede at være normen.³⁾ Og fra byernes side overholdtes byfogedernes skattefrihed ikke altid; på

¹⁾ J. T. 1, 314. Rb. I, 147.

²⁾ J. R. 5, 260.

³⁾ Ved å. br. af 1598 $\frac{7}{8}$ forskånes dog byfogedembedet i Nykøbing S. for al kgl. og bys tyng.

flere skattemandtal opføres de mellem de andre skatteborgere. Desuden havde byfogeden almindelig embedsjord i bymarken, og svarende til navnet rådmandsvænge træffes fogedvænge omend ikke så hyppigt. Det var derfor i overensstemmelse med gammel skik og brug, at Kristian IV ved anlægget af Kristianstad sikrede byfogeden en »særdeles jord« i bymarken af samme størrelse som den, der tilkom en rådmænd, nemlig på »to tønder sæd og tre læs eng.«¹⁾ Også enkelte forleninger var enten fra tidligere tid knyttede til byfogediet eller senere bleven tillagte det. Byfogeden i København plejede således at have kronens del af korntienden i Smørum sogn, og på Bornholm havde herredsfogederne, lensmanden og byfogederne, et »gårdt størtebou« pro officio, hvad så dette mærkelige udtryk betyder.²⁾ Stort udbytte har jorden ikke givet, og regeringen måtte da træde hjælpende til ved de mange klager over, at der ikke på embedsvegne var tillagt byfogeden nogen indtægt. En i 16. århundredes sidste halvdel meget almindelig anvendt lønningsmåde, der sikkert går langt længere tilbage, var at give dem andel i sagesfaldet hyppigst vistnok en tiendedel, f. ex. Århus (1574), Halmstad (1575), Odense (1577), Varde (1578), Sæby (1578) m. m.³⁾ I Kolding fik byfogeden 1587 halvparten af »hvis små sagesfald, som falder . . . derudi byen«, medens der i Assens var tillagt ham »noget af hver læst korn«, som udskibedes fra byen, hvilken afgift eksportørerne skulde betale. Det må have været til en sådan indtægt, en misfornøjet Middelfart-byfoged en gang sigtede. Han havde ved sin ansættelse fået den sædvanlige tiendepart af sagesfald, men ikke tilfreds hermed meddelte han

¹⁾ C. C. III, 421.

²⁾ Hübertz, Aktst. til Bornholms Hist. S. 507. Kbr. 1574 ²¹/₇. Jfr. K. D. II, 439, 72, 95, 548.

³⁾ Kbr. 1574 ³¹/₁₂, 75 ²⁶/₆, F. R. 1, 102 v, J. R. 2, 211—12. Da der 1579 kom en ny byfoged i Varde, forhøjes det til en fjerdedel. J. R. 2, 364.

senere, at et par af hans kolleger i andre købstæder for deres umage oppebar en småtold af alle fremmede, der drog gennem byen eller handlede der, hvorfor det bestemtes, at han skulde have det i lige måde.¹⁾ Også genant in natura anvendtes til byfogeden i de større byer. I Ribe tillagdes der således 1573 fogeden en halv læst korn og en halv tønde smør årlig, og i København fik han 1575 en læst korn af loftet på slottet, hvilket senere forhøjedes til en læst korn, en halv tønde smør og to slagternød.²⁾ Penge-løn synes derimod først at være kommen i brug i slutningen af århundredet, således som det fremgår af nedenstående af registranterne uddragne lønningsliste:

1586. Helsingør. Forbedres med 50 dlr. Sj. R. 12, 404—05.
 1592. Århus. Forbedres med 10 gamle dlr. J. R. 5, 260.
 1594. Vejle. 10 dlr. J. R. 5, 357.
 1595. Halmstad. 10 dlr. Sk. T. 2, 340.
 1596. Slangerup. 10 dlr. Sj. R. 14, 8.
 1597. Odense. 30 gl. dlr., 6 alen engelst og 10 dlr. til en svend.
 F. R. 3, 33.
 1597, 1607. København. 80 gl. dlr. og en hofklædning. K. D. II.
 495, 548.
 1600. Malmø. 24 dlr. og 38 dlr. til to svende. Sk. R. 3, 123.
 1607, 1617. Kristianopol. 30 gl. dlr. (tillige tolder og cisemester.)
 Sk. R. 3, 257; 4, 54—55.

Det har været reglen, at også disse lønninger toges af sagesfaldet og de andre indtægter, der gik i byfogedens kasse, hvilket selvfølgelig let kunde give anledning til bedrageri; en byfoged i Helsingør havde således i 4 år tilskrevet sig 32 dlr. mere i årsløn, end forgængeren plejede at få, samt tienden af en kirke, hvormed denne havde været forlenet.³⁾ På den i vore dage så hyppige sammenlægning af byfogedembedet med bestillingen som herredsfoged i en landjurisdic-

¹⁾ J. R. 4, 251. F. R. 1, 136 v, 153, 236 v.

²⁾ Kbr. 1573 $\frac{19}{9}$, $75 \frac{9}{11}$. K. D. II, 439, 72.

³⁾ Sj. T. 18, 330. Enken fik dog kvittans. I Slangerup skulde lønnen tages af skatten, vel sagtens fordi de øvrige indtægter ej var store nok.

tion har jeg kun truffet et eneste sikkert eksempel. Da efter indberetning fra lensmanden byfogeden i Kerteminde aldeles ikke havde nogen indtægt, tillodes det ved åbent brev af 7. august 1608, at han »altid herefter« måtte være tinghører på Hindsholm og nyde al den rente og rettighed, der hørte dertil.¹⁾

De betingelser, der krævedes for at kunne blive byfoged, var ikke mange eller store. Om det end ikke udtrykkelig fordredes, har han dog som oftest før sit valg været borger i byen; således anføres det f. ex. som graverende for en byfoged i Halmstad, over hvem man klagede til regeringen, da han ikke kunde forliges med borgerne, men forfulgte dem og bagtalte borgmestrene og rådet, at han ej var »nogen svoren borger tilforn, før han er bleven byfoged, som sædvanligt er andetsteds.«²⁾ Desuden skulde han — selvfølgelig kan man næsten sige — være ægte født, noget der jo endog fordredes ved indtrædelsen i lavene. Under en privat retssag, byfogeden i Helsingør anlagde mod en stor procesmager Alexander Lejel, der havde beskyldt ham for at dømme mod retten, indvendte denne, at han ikke vidste, om byfogeden var »god nok at gå imod udi rette, efterdi han ikke vidste hans herkomst, og om han var ærlig og ægte født«, hvilken fornærmelse fogeden dog strax kunde tilbagevise ved at fremlægge sit »geburtsbrev.«³⁾ Juridisk kundskab var naturligvis uundværlig, men den mængde oprejsningsbreve, kancelliet ud-

²⁾ F. R. 3, 152. Jfr. Køge Rb. 1614 ¹⁶/₁₂ (en mand, der er indmanet for byfogeden, går kun til ham, når han ved, han er på Bjeverskov herredsting.) Desuden måtte frdng. af 1617 ²⁸/₆, der forbyder herredsfogeder at bo i købstæderne, lægge denne udvikling hindringer i vejen.

³⁾ Sk. T. 1, 82. Jfr. de lollandske købstadlensbreve. Som kuriosum kan anføres, at efter den svenske gesandt Durells relation skulde Jyderne på hans tid være bleven meget anvendte som byfogeder. (Suhms Saml. II. 3, 70.)

⁴⁾ Tb. 1605 ¹¹/₄. ¹⁵/₇.

stædte, viser, at det har været småt bevendt i så henseende. Ja endog på den mest elementære viden har det stundom skortet. Således blev byfogeden i Odense 1603 forskånet for sin bestilling, da han hverken kunde læse eller skrive, og det giver et godt indblik i retsvæsenets tilstand, når man hører, at han trods disse mangler havde siddet i embede i 6 år.¹⁾ Kunde dette hænde i en forholdsvis anseelig by som Odense, hvorledes har det da set ud i småstæderne, selvom byfogeden nok så meget har været »en god, uberygtet dannemand«, de eneste kvalifikationer der i regelen udkrævedes for at komme i betragtning.

Byfogeden var først og fremmest retsbetjent; hans vigtigste hverv var at forestå bytinget, på hvilket han i denne periode fungerede som dommer. Han skal skaffe hver mand lov og ret, hedder det almindeligt i bestallingerne. Men foruden de heraf følgende forretninger som opkrævning af sagefald, udpantning m. m., havde han tillige opsyn med den offentlige orden og sikkerhed i byen, og skulde sammen med magistraten tilse, at regeringens foranstaltninger som f. ex. de talrige udførselsforbud overholdtes. Tillige var det yderst almindeligt, at byfogeden samtidig beklædte stillingen som tolder og cistemester, hvilket gennemførtes så hyppigt, at man næsten kan opfatte disse embeder som fast forenede.²⁾ En undtagelse dannede de større toldsteder, hvor kongen havde sin særlige tolder. Ganske ejendommeligt var forholdet ordnet i Malmø. Her var det gammel vedtægt, at i tiden mellem Vor frue opstandelsesdag og St. Dionysiusdag (15. august — 9. oktober) skulde alle sager forhandles på toldboden, »og da borgerne . . . ikke skulde være pligtige at være under andre ret og domme

¹⁾ F. T. 3, 115. Indsættes ved å. br. af 1597 ²²/₁₁.

²⁾ Se f. ex. miss. fra 1548 til byfogederne el. hvem, som have befaling til at opkræve kgl. maj.'s cise og told (Danske Mag. 4. R. II, 174), jfr. miss. af 1574 ²⁷/₆, 89 ⁸/₈, 90 ²⁵/₇ og en mængde bestallinger i brev-bøgerne. Jfr. s. 102.

uden borgmestre, rådmænd og byfoged«, fungerede byfogeden i disse måneder også som tolder, uagtet kongen ellers havde sin særlige toldskriver.¹⁾ Da den ovennævnte termin så nogenlunde falder sammen med tiden for de store sildefiskerier, hidrører denne mærkelige skik rimeligvis fra den mængde fremmede købmænd, der i denne tid strømmede til byen for markedernes skyld.

En god oversigt over byfogedens virksomhed i en større by giver en række enslydende københavnske bestallinger fra slutningen af det 16. århundrede. Han skulde, hedder det, overalt ramme kongens og rigets gavn og bedste, forhjælpe hver mand til lov og ret, have flittig tilsyn med, at kongens sager i byen ikke undersloges og fortiedes, samt forhøre alle sager, af hvilke der kunde tilfalde kongen noget sagefald, og påse, at dette udrededes. Alt skulde afgøres på bytinget eller for borgmestre og råd på rådhuset, »om sager ere så vigtige, at han ikke kan dømme derpå«, derimod ikke hjemme i hans hus. Skete der noget manddrab i byen, var det hans pligt at sørge for, at gærningsmanden blev pågreben. Da kongen havde forfaret, »at fast alle vegne her udi byen ere gaderne og stenbroerne meget ujævne, så at på den ene side er det højt og på den anden lavt, sommesteder også en sten eller flere liggendes over hverandre, at man med stor besværlighed må fare derover, undertiden også vogne sønderbrydes« . . . , skulde han tilholde husejerne at sørge for en god brolægning, ligesom tilsynet med gadernes renholdelse også var overdraget ham.²⁾

En gang årlig skulde byfogederne gøre regnskab for deres oppebørsler,³⁾ der på forsvindende få undtagelser nær

¹⁾ Miss. af 1589 $\frac{8}{8}$ og 90 $\frac{25}{7}$. Jfr. Schäfer, Das Buch d. lübischen Vogtes auf Schonen. S. L—LI. Selve bestemmelsen findes alt omtalt i det af Kristoffer af Bajern mellem rådet og fogeden sluttede forlig 1446 art. 9 jfr. 2 og 7. (Rosenvinge. V, 94—95.)

²⁾ K. D. II, 437—39. Jfr. 472, 93, 548.

³⁾ 1549 bestemmes, at byfoged-, told- og ciseregnskaber skal aflægges hvert år ved Mortensdag. Danske Mag. 4. R. IV, 369, 72.

indbetaltes direkte til rentekammeret, men næsten hvert år måtte regeringen gennem lensmændene give dem tilhold om at opfylde deres pligt; når forsømmeligheden en enkelt gang havde været særlig graverende, lod man dem endog fængsle.¹⁾ Bortset fra told og cise bestod deres oppebørsel hovedsagelig af sagefald, førlovspenge, danearv og lignende, således som det fremgår af regnskaberne, der fra tiden omkring 1600 er bevaret fra de allerfleste byer og er tilstæde i langt større fuldstændighed end kæmnerregnskaberne. Uheldigvis står deres mængde ikke i nogetsomhelst forhold til deres betydning for forståelsen af den kommunale forfatning, hvorimod de sikkert indeholder en del værdifuldt materiale til handelens historie. For at give en prøve på et regnskab fra en anseeligere by har jeg blandt bilagene aftrykt et samtidigt ekstrakt af et helsingørsk regnskab fra 1610. Dette viser, at byfogeden foruden sine egentlige hverv meget ofte fik overdraget de mest forskelligartede kommissioner af kongen, som at betale dennes regninger eller gøre indkøb for ham; særlig var dette naturligvis tilfældet på et sted som Helsingør, der frembød en så enestående lejlighed til at forsyne sig med udenlandske varer.

Fogeden må som kongens repræsentant oprindelig have været den kommunale øvrigheds overordnede, og endnu i stadsretterne fra middelalderens slutning sidestilles han med magistraten. I denne periode var det modsatte tilfældet, rækkefølgen var nu borgmestre, råd og byfoged.²⁾ Forklaringen på denne udvikling må naturligst søges i, at den indflydelse, f. ex. endnu kong Hans' stadsret havde givet ham på byens administration, kun delvis var bevaret, og

¹⁾ F. ex. en byfoged og tolder i Rudkøbing, der i flere år ej havde villet indsende regnskab. F. T. 1, 239 v. (1581.)

²⁾ Efter rangforordningen i dokumenter tror jeg ikke, at der kan drages nogensomhelst slutning; snart nævnes byfogeden (fogeden) før, snart efter borgmestre og råd.

der herskede på dette punkt så stor uensartethed i de forskellige købstæder eller i det mindste i de forskellige landsdele, at nogen indgående, almengyldig definition af hans plads i byforfatningen ikke lader sig give. I det hele og store må det dog siges, at han mere og mere går over til udelukkende at blive retsbetjent. Her som overalt ved sammenligningen mellem forholdene i tiden før og efter 1536 må man dog ikke glemme, at vi for den ene tids vedkommende udelukkende bygger på selve retskilderne, for den anden tillige på deres anvendelse i praxis, og sandsynligvis har denne udvikling allerede en rum tid forud været sin afslutning nær.

Bedst har byfogeden forstået at hævde sin gamle stilling i Helsingør, hvor det ligesom andetsteds i det 15. århundrede var meget almindeligt om end ikke altid tilfældet, at han tilhørte magistraten. Jeg har ikke truffet dette forhold så udpræget i andre byer, men at det må have været ret udbredt, fremgår af det forbud, der ved forordningen af 14. maj 1636 (art. 5) nedlægges imod det. Ganske vist blev f. ex. både i København og Malmø byfogeden hyppig valgt ind i rådet, men valget medførte regelmæssig, at han måtte nedlægge sin tidligere bestilling. Selv en sådan overgang er omend ikke ukendt så dog usædvanlig i Jylland, i hvilken landsdel der i det hele synes at have været langt større afstand mellem magistrat og byfoged end i Østdanmark. Dette viser sig så vel i, at han kun tager ringe del i byens styrelse, som i en langt skarpere sondring mellem rådstueret og byting.¹⁾

¹⁾ Hyppigst i Ribe, hvor der forekommer følgende tilfælde: Niels Tovskov (bf. c. 1536) rådmand 1544 (Kinch. II, 140). Hans Hegelund rådmand og herskabsfoged (Kinch. II, 151, 638). Niels Povlsen byog herskabsfg., 1592 rådmd., 1602 borgm., hvorefter han nedlægger byfogediet, men beholder den anden bestilling. (II, 308—09, 634). Ditlev Hanssøn byf. og rådmd. (II, 635.) Jfr. Fabricius, Horsens. S. 228. Sammenlign desuden s. 117 f.

ANDET KAPITEL.

REGERINGENS REVISION AF KØB-
STADREGNSKABERNE (1618—19.)

Mellem de tre faktorer, hvis vevlvirkning frembragte købstadforfatningen: Rådet, fogeden og menigheden, indtog rådet ved overgangen fra 16. til 17. århundrede uomtvistelig den fornemste plads. Spørgsmålet om, hvorledes forfatningen fungerede, afhænger derfor væsentlig af, hvorledes rådet brugte den store magt og myndighed, der var samlet på dets hånd.

På Ribes gamle rådmandsstob fra 1564 læses:

At elske retfærdighed i dom og rette,
være from og ren imod sin næste,
holde gud til ven er rådmand den bedste.

Det er på forhånd lidet sandsynligt, at et fåmandsvælde, som det der kendes fra de danske købstæder, hvor formue, slægtskab, og standsinteresser så ofte var det afgørende for valget af de styrende, altid skulde have fulgt denne simple og gode leveregel, og fra borgernes side manglede det heller ikke på mishagsytringer eller enkeltmandsangreb på rådet. Man havde dengang så utrolig let ved at ønske sine uvenner et større antal djævle i vold,

og der kunde af retsprotokollerne uddrages en smuk samling af slige scener. Jeg skal kortelig referere et sådant sammenstød, det mest karakteristiske jeg mindes at have truffet. Tiden er det 17. århundrede, skuepladsen Helsingør, i denne som i så mange andre henseender perlen blandt alle landets byer. En af borgmestrene vilde have en mand fængslet, men nogle borgere forhindrede ham deri. De lod ham vide, at »dersom han end var en borgmester, da vare de borgere, formenendes sig intet derfor at burde hannem at fire«. Og efterhånden, som de fik tungen på gled, blev deres stemning endnu mere respektstridig: »Han skal være vor øvrighed, han må være det og det«. De vidste i det hele ikke, hvad øvrighed de havde, »den ene borgmester var altid fuld, og af den anden fanger de ond besked hos, og at 7000 djævlø måtte have sådan øvrighed«. ¹⁾ Af langt større betydning end disse private konflikter, hvor personligt fjendskab og handelskonkurrence kan have været det afgørende, var imidlertid de stridigheder, der som ovenfor vist særlig i det 16. århundredes slutning i adskillige byer førtes mellem rådet og menigheden, som med rette eller urette nærede mistillid til den måde, på hvilken byen styredes.

Borgerne var i så henseende nogenlunde overladte til sig selv, thi den garanti for en tilfredsstillende forvaltning, der kunde ligge i de kongelige embedsmænds tilsyn, var såre ringe. Lensmanden blandede sig yderlig sjældent i de kommunale sager, og byfogeden var som oftest selv part i striden. Heller ikke fra regeringens side øvedes der noget stærkt tilsyn, og dens standpunkt var — forståeligt nok — ret passivt og tilbagetrukkent. Indløb der klage til cancelliet, fik nogle kommissærer, i regelen de nærmestboende lensmænd, befaling til at undersøge sagen og afsige en dom eller voldgiftskendelse, der stundom stadfæstedes af kongen.

¹⁾ Tb. 1606 ²²/₇, ⁴/₈. Borgmesteren lader dem tiltale for oprør; sagens udfald kendes ikke.

På egen hånd havde den derimod siden ordningen med købstadlensmænd i 1561 intet gjort; i hvert enkelt tilfælde havde den vel efter bedste ævne stræbt at råde bod på misgrebene, men ikke forsøgt at forebygge dem eller gennem en større undersøgelse skaffe sig et overblik over tilstandene rundt omkring i landet. Og dog var der utvivlsomt mangt og meget, der højlig trængte til at drages frem for dagens lys, mangen krog, hvor støvet lå så tykt, at en hovedrengøring vel kunde gøres nødvendig. Og en sådan fik man ved den revision af forskællige købstæders regnskaber, der fandt sted i årene 1618—19. Netop her var et meget vigtigt og tillige meget sårbart punkt, da regeringen hidtil hverken direkte — som i Sverige — ved regnskabernes indsendelse til rentekammeret eller indirekte ved lensmandens deltagelse i den årlige regnskabsaflæggelse havde øvet nogen kontrol med byernes finansvæsen.

Det vides ikke, om en bestemt begivenhed har fremkaldt dette generalopgør, og ligesålidt kan der påpeges nogen enkelt mand, hvis initiativ det skyldes, at undersøgelsen er bleven sat i scene. Sandsynligvis er kanselliet eller kongen personlig bleven ked af de stadig tilbagevendende klager og har besluttet en gang for alle at gøre en ende på sagen. Et sådant foretagende falder jo desuden ganske i tråd med Kristian IV's hele politik overfor købstæderne, hvis trivsel han netop i denne del af sin regering særlig energisk søgte at fremme. Muligt er det endeligt, at revisionen ene er et led i en samlet bestræbelse efter at skabe en større regnskabsmæssig orden, som fandt sted i disse år.¹⁾

¹⁾ Isberg sætter i sine »Bidrag« 2 a. S. 12—13, revisionen i forbindelse med en af borgerne til regeringen indsendt klage over magistratens ovenfor omtalte forandring med bymarken. Hverken i rigsarkivet eller i Malmøs arkiv har jeg kunnet finde dette aktstykke, men antager, at det er identisk med et dokument, der i rådstuearkivets registrant kaldes »adskillige borgeres klage mod magistraten«; *hverken dette eller rådets svar ligger imidlertid i den respektive pakke (19,*

Revisionen indlededes ved, at der d. 1. marts 1618 udgik enslydende missiver til henholdsvis 4, 3 og 3 adelsmænd, at de »ved forderligste lejlighed« sammen med 8 borgere, som de selv måtte udvælge, og efter 14 dage forud at have advaret de respektive øvrigheder skulde undersøge Københavns, Malmøs og Helsingørs regnskaber, »havendes flittig indseende med, hvis udgift borgerne udi denne bys øvrigheds tid pålagt er, så og samme indtægt hvorledes anvendt er«; deres erklæring derom skulde de indsende til kancelliet.¹⁾ Samtidig underrettedes magistraterne om, hvad der forestod dem, og det forbødes dem for fremtiden at pålægge borgerskabet nogen »udgift« (skat) uden først at have indhentet statholderens eller lensmandens samtykke.²⁾ Senere på året udstraktes undersøgelsen til Køge, Slagelse og Korsør. Missivet er næsten ganske enslydende med det foregående; også her skulde kommissærerne indgive beretning til kancelliet og supplere sig med »nogle af de fornemste borgere, . . . som byens lejlighed vide«.³⁾ Disse omtales derimod ikke i en lignende et par måneder efter udstædt befaling for Halmstads vedkommende, hvor imidlertid ikke alene byens, men også kirkens regnskaber skulde

nr. 433—34.) Disse aktstykker er dog daterede 3. og 12. aug. 1618, medens revisionen påbødes 1. marts s. a. — D. 13. marts får kapitlerne befaling til at fremsende deres jordebøger til kancelliet (Sj. T. 21, 290), d. 18. udgår missive om lens- og toldregnskabers rettidige aflevering (C. C. III, 526—27.) I marts 1620 påbydes en revision af kirkeregnskaberne (Sj. T. 21, 552), og 1619 skal to kommissærer forhøre Ostindisk kompagnis regnskaber sammen med participanterne, (Miss. af 1619 ²⁹/₄ i »Miss. til kommissærer« m. m. i R. A.) Det er vel noget mere end et tilfælde, at alle disse revisioner planlægges nogenlunde samtidig.

¹⁾ Sj. T. 21, 287.

²⁾ Miss. til København af ¹/₃ i K. D. V, 29—30 til Malmø af ⁵/₃ (O. i B. A. Pk. 8, nr. 213.) I sjællandske tegnelse er alene brevet til København indført.

³⁾ Sj. T. 21, 352 (1618 ³/₁₂.) Der udgik ingen missive til byerne, og fristen sættes kun til 4 dage. — Sk. T. 4, 250 (1619 ²⁷/₂.) Erklæringen skulde ej indsendes.

forhøres. Foruden i de nævnte byer vides det, at der også i Slangerup er bleven foretaget regnskabsundersøgelser.¹⁾ Derimod kendes intet eksempel fra Jylland eller Fyen; det er, som man kun interesserede sig for det, der lå nærmest for hånden, og ikke skænkede forholdene ude i periferien nogen opmærksomhed, thi der er ingen grund til at antage, at der her skulde have hersket mere idylliske tilstande.

Trods dette var denne revision dog al ære værd og noget ganske andet end de sædvanlige årlige regnskabsaf­ læggelser for borgerskabet, der synes at have været af samme natur som de i vore dage så sørgelig kendte spare­ kasserevisioner foretagne af gode venner. Alene valget af regeringens kommissærer viste, at det skulde være alvor. I København var det foruden statholderen Kaj Rantzau, de to rentemestre Sivert Beck og Kristoffer Urne. samt endelig kongens kansler Kristian Friis til Kragerup, der også som forhenværende lensmand på slottet måtte være særlig kvalificeret. I de øvrige byer var det som sædvanlig de nærmestboende lensmænd.

I Helsingør foretoges revisionen allererede tre uger efter, at befalingen var givet, og det må i det hele siges, at de forskællige kommissioner med megen iver tog sig af deres hverv, som det fremgår af de indsendte antegnelser, der endnu er bevarede dels i original, dels i afskrift for føl­ gende 5 byer: København, Malmø, Helsingør, Køge og Slangerup.²⁾ Man nøjedes ikke med at grandske et par enkelte års regnskaber, men gik så grundig tilværks, at man for Køges vedkommende endog begyndte med 1592; ellers var det gennemgående de sidste 10—12 års regnskaber, der underkastedes et kritisk eftersyn. Om karakteren af disse antegnelser kan man uden større besvær danne sig en forestil­ ling ved at gennemlæse de københavnske for årene 1606—16,

¹⁾ Af lensmændene på Frederiksborg og Roskildegård 1619 ²⁶/₁₀. (An­ tegnelserne i R. A.)

²⁾ Rentekammerarkivet. Registr. 108 B. Kæmnerregnskaber.

af hvilke et uddrag foreligger trykt.¹⁾ Dog må det bemærkes; at ligesom udvalget kunde have været heldigere, er hele aktstykket ikke så oplysende som indberetningerne fra de øvrige byer. Kommissærerne gik i højeste grad i detaillien, og det kan ikke nægtes, at flere af deres anker er yderst smålige, som når de i Køge ikke vilde lade en udgift på 6 β til et måltid mad for et bud passere med den motivering, at det ikke kunde anses for et fuldt måltid, eftersom manden ikke fik øl til maden, eller de klagede over, at pligtfogeden i København en gang havde fået $\frac{1}{2}$ β i dagløn, uagtet han var ansat med fast årsløn.²⁾ Men der var forøvrig ingen mangel på mere graverende kæremaal, og det indblik, vi gennem dem får i byernes finansvæsen og bogføring, stiller hverken disse eller rådets styrelse overhovedet i noget gunstigt lys. Det følger af sig selv, at største parten af udsættelserne måtte være forskellige for hver enkelt by og for hvert enkelt regnskab; adskillige går dog regelmæssig igen fra by til by, fra år til år.

Der er for det første de rent tekniske ankeposter, f. ex. at regnskaberne var slet førte, som i Køge, hvor der fra 1592 til 1596 ikke havde været nogen kæmner, men dennes bestilling var bleven overdraget byskriveren, som havde røgtet den meget dårlig og uordentlig. Værre var det imidlertid, når de fuldstændig manglede, hvilket var tilfældet i Slingerup, hvis regnskaber fra tiden før 1600 var forsvundne, uden at nogen så sig i stand til at oplyse det mindste om deres skæbne. Det der var i behold, var forøvrig ikke meget værd. Vigtige indtægtsposter og restancer havde kæmnerne glemt at indføre, bilag og skatte-mandtal fattedes her som andetsteds.

Endvidere talrige klager over ødsel husholdning, over

¹⁾ K. D. VI, 194 ff. Efter en udateret afskrift af revisionsforretningen, dog således at overskriften er taget fra et andet læg! Sammedets er trykt antegnelser til havneregnskabet, hvortil jeg hverken her eller andetsteds (Køge) har taget hensyn.

²⁾ Antegn. 1613—14. K. D. VI, 198.

at alle offentlige arbejder udførtes for dyrt, og navnlig over for store gager til byens lønnede embedsmænd. »Lønnen forhøjes årligen, og indkomsten derimod også årligen forringes«, hedder det nok så filosofisk i anledning af en udgift til den københavnske underfogeds svend.¹⁾ Stadshauptmanden i Malmø fik 200 slette dlr., dette var altfor meget; han måtte lade sig nøje med 50, og ligesålidt kunde det tilståedes, at markfogederne i København fik to mark til et par sko foruden deres faste løn.²⁾ Navnlig var kommissærerne nøjeregnende overfor byskriveren. De bevarede kærnerregnskaber viser, at det offentlige i flere byer leverede ham papir og øvrige skrivematerialier, men dette kunde ikke tillades for fremtiden; den slags ting burde han selv holde sig med, da han både havde sine skriverpenge og sin årsløn. Da man i Køge under byskriverens sygdom havde givet en mand, som »skrev kgl. majestæts malt«, 12 β, nægtede revisionen ligeledes at godkende denne udgift med den uomtvistelig sande begrundelse, at skriveren jo oppebar sin løn, hvad enten han var syg eller ej.³⁾

Desuden var der i regnskaberne ofte indført udgiftsposter, hvortil borgerne ikke havde givet deres minde. I Malmø havde magistraten f. ex. på egen hånd understøttet studerende ved deres promotioner, et i vore købstæders historie ret sjældent forekommende bevis på litterære interesser hos de ledende, og i Helsingør havde den givet instrumentisterne, »som legede på orgelværket«, 12½ dlr. og 14 β for deres umage. Undertiden var endog noget kommunen ganske uvedkommende ført denne til udgift; således havde mestermændene i sidstnævnte by engang fået 16½ dlr. »for en byfogedens svend og han hustru at curere, som vare fulde af Fransoszer« osv. osv.⁴⁾

¹⁾ K. D. VI, 202.

²⁾ Malmø Antegn. 1612—13. K. D. VI, 197.

³⁾ Antegn. for 1596—97, 1605—06.

⁴⁾ Helsingør Antegn. 1612—13 f. 45, 1615—16 f. 71. Malmø Antegn. 1606 p. 5, 1607 p. 3 osv.

Med en klasse udgifter gik man hårdt i rette, uagtet de utvivlsomt gennem årene havde skaffet sig en hævdevunden plads i de kommunale budgetter. Det var de beløb, som anvendtes til foræringer og til øl og vin, der blev drukket ved regnskabsaflæggelser, mønstringer, skatlæginger, kortsagt ved alle lejligheder, hvor et antal borgere kom sammen for at varetage stadens tarv. Disse udgifter kunde absolut ikke passere, de var »menige fattige folk og almue til skade«. ¹⁾ Særlig har denne gavmildhed gået i svang i Malmø, og tager man hensyn til det forholdsvist lille budget, var det ingenlunde småsummer, der enten blev drukket op eller foræret bort. Fra 1605 til 1617 havde man her foruden en række uspecificerede poster ialt brugt 416 $\frac{1}{2}$ rdlr. til øl og vin og 177 til gaver, hvortil kommer 400 tønder havre, af hvilke blandt andet oversekretæren i kancelliet, Niels Krag, var bleven erindret med de 100, fordi han »var en god, ydmyg mand, som havde vilje til at forfremme denne by og menighed« hos kansleren. ²⁾

Det er naturligvis nuomstunder umuligt at afgøre, om Københavns sprøjte var købt for dyrt, om 4 $\frac{1}{2}$ dlr. var for ringe en betaling for en gammel afhændet kakkelovn, eller om de mangfoldige udsættelser, der gøres ved prisen for stadens udførte arbejder, virkelig er begrundede. Langt større principiel betydning har da også angrebene på selve magistraterne for misbrug af stadens midler eller unddragelse af dens byrder. Man bebrejdede den, at den anvendte altfor meget til repræsentationsudgifter og til fortæring på de rejser, den måtte foretage for byen i anledning af hyldinger, processer og lignende. For at tage et eksempel havde borgmestre og råd i Slangstrup engang i anledning af en Københavnsrejse fået 9 dlr. af byens penge til handsker. ³⁾ Desuden skaffede de sig stundom uretfærdig

¹⁾ Køge 1609—10.

²⁾ Malmø Antegn. 1607 samt læg nr. 3.

³⁾ Antegnelser 1616—17.

fordel ved at levere varer til det offentlige til ublu priser; der klages herover i Køge, og i København befaler kommissionen udtrykkelig, at der ikke må købes noget af øvrigheden; man skulde ene handle med borgerne, og hvad staden behøvede, »bør at købes ved stranden, som nøjeste og bedste køb er«. ¹⁾ Fiskedamme, vejerbod og andet, der var tillagt den til dens underhold, lod den menigheden vedligeholde, uagtet f. ex. i Helsingør vejerpengene var bleven fordoblede, efterat rådet havde overtaget vægten. Undertiden — som i Køge — dadledes det også strængt, at den havde været med til at gennemse de regnskaber, for hvilke den selv skulde stå til ansvar. Dette skulde alene foretages af de forstandigste og fornemste borgere, »og hvis, som er udgivet . . . byen eller borgerskabet til skade, da at betales af dennem, som derudi er årsag og derpå haver givet befaling«. ²⁾

Den hårdeste anklage ramte dog magistraten, fordi den lod borgerne bære hele skattebyrden. Hverken i den årlige byskat, for hvilken det jo også sædvanlig var fritaget, eller i de ekstraordinære kongeskatter og andre udredsler til byens behov havde Køges råd deltaget siden 1610, uagtet skatterne netop i de efterfølgende år havde været meget trykkende. Til de egentlige revisionsbemærkninger for Helsingør slutter sig nogle punkter, over hvilke menigheden havde beklaget sig og begæret at få antegnet. Hovedanken var den fra striden mellem Københavns borgerskab og øvrighed i 1580—81 velkendte påstand, at »de fornemste og rigeste, som bruge den største handel og købmandskab, intet kommer borgerskabet til hjælp«. Det højeste, rådet og tolderen således nogensinde havde bidraget til præstepengene, en afgift hvormed præsterne, hørererne og kirkebetjentene lønnedes, var 25 dlr., resten måtte borgerne

¹⁾ K. D. VI, 203.

²⁾ Antegn. 1592—96 art. 4. For 1597—98 klages der over, at regnskabet er noget »underligt« og ikke oversat af rådet og tilfornordnede borgere. Unægtelig en noget besynderlig logik!

selv udlægge, uagtet der fandtes et kgl. majestæts brev, at ingen, der drev handel, måtte sidde skattefri. Klagen er ikke ugrundet; 1614 havde præstepengene været 488 dlr. m., magistratens andel kun $4\frac{1}{2}$ drl. og 1 mk., et latterligt lille beløb når man husker, at den ubestridt talte byens mest formuende mænd mellem sine medlemmer.¹⁾

Revisionsantegnelser blev som alt omtalt indsendt til kancelliet, men forinden dette foretog yderligere skridt, gaves der magistraten lejlighed til at udtale sig om dem. For Malmøs og Helsingørs vedkommende er dens svar kendt, men indeholder intet af synderlig interesse.²⁾ Klagen over den ringe skat, den betalte, lod den ganske uanset, ellers søgte den hovedsagelig at forsvare sig ved at gøre gældende, at de misbrug, hvorover kommissærerne havde opholdt sig, nu engang havde fået hævd og var bleven nødvendige. Det var således ugørligt, at ophøre med at give hauptmanden og de andre befalingsmænd ved mønstringerne øl, thi, »hvis de ikke bekom noget til vilje for deres umage, skulde man næppeligen få nogen, som sig sligt skulde overtage«. De mange foræringer, man bebrejdede den, var givne »til fornemme personer, som have gjort og kunne gøre denne by og menighed al god befordring«; det var ikke sket, for at øvrigheden kunde have nogen fordel deraf, og havde desuden gammel hævd. Hvad det meget øl og vin angik, der var fordrullet i borgmestres og råds nærværelse, måtte de sige, at det var god gammel skik allevegne i Danmark, at når »borgerne optage skatten, da gives dennem hvis øl, de behøve . . . De bedste borgere, som er opkommen og ydet deres skat, haver og selv bekommet deres del deraf, så de med billighed ikke kunne klage over borgmestre og råd«. ³⁾ Disse citater stammer alle

¹⁾ Desuden gav kongen et tilskud på 200 dlr. Brevet, der henvises til, er sikkert privilegiet af 1577 ^{31/3}.

²⁾ For Helsingørs vedkommende i original, for Malmø indført sammen med antegnelserne på den bevarede afskrift af disse.

³⁾ Malmø 1605 og 1606.

fra Malmøs indlæg, hvor rådet i det hele søgte at stikle til sine modstandere blandt borgerne og specielt naturligvis til de 8, som havde deltaget i revisionen. I anledning af en bemærkning om udgifterne på en Københavnsrejse med det formål at modvirke landhandelen benyttede de således lejligheden til et skarpt udfald mod revisorerne og beskyldte flere af dem for at have overtrådt de dengang trufne bestemmelser. »De spare derudinden deres sandhed,« hedder det eufemistisk, og »deres gode vilje mod os haver de herudinden og i mange andre måder ladet påkende«. ¹⁾ Næst efter højlydte forsikringer om, at de intet fik for deres brydsomme hverv, turde kvintessensen af magistraternes forsvar være indeholdt i en senere skrivelse fra Helsingørs borgmestre og råd til kongen, hvori de bad ham tro, »at vi ingen genant eller profit os til fordel ved byens indtægt og udgift søgt eller bekommet haver i nogen måde«! ²⁾

Regeringen havde ikke sat et så stort og usædvanligt apparat i scene for ingen ting. De modtagne antegnelser bearbejdedes i rentekammeret, hvor man f. ex. også sammenlignede Helsingør byfogeds og bys sagefaldsregister for at komme under vej med, om byen havde fået, hvad der tilkom den med rette. ³⁾ Man gjorde forskellige uddrag af dem, og en fortegnelse over de mest graverende punkter sendtes til lensmændene på Kronborg og Malmøhus med et missive, at da borgmestre og råd i deres regnskab havde

¹⁾ Antegn. 1609 art. 6.

²⁾ Folgeskrivelse af 1619 ^{26/5} til en under ^{19/5} afgiven erklæring. (Ligger sammen med de øvrige sager, hvorimod lensmandens folgeskrivelse findes i Indk. breve til kanc. 1619 ^{27/5}.) Jfr. en udateret koncept til en skrivelse fra Malmøs magistrat, hvori denne med hensyn til en række skattepålæg erklærer: »Skal gud være vores videsbyrd slikt at være gjort og sket foruden nogen vores genant eller fordel i nogen måde, men den højtrængende nød haver os dertil fordret«. (B. A. Pk. 19, nr. 436.)

³⁾ Excerpter af sagefaldsregistrene ligger sammen med de øvrige sager.

indført adskilligt, som de mente var udgivet til byens nytte og gavn, »hvilket dog ikke med billighed kan dennem godtgøres«, skulde de tiltale dem og ad rettens vej tvinge dem til at erstatte al unyttig udgift samt befale dem yderligere at erklære sig om nogle enkelte punkter og indsende deres erklæringer.¹⁾ Hvad kancelliet fordrede, at magistraterne skulde tilbagebetale af deres egen lomme, var for Malmø bl. a. »alle foræringer, æreklædninger, penge til promotser, rejser og andet, item vin, øl, havre eller, hvad det er, som er bortskænkt, såvel som hvis som er fordrucket på rådhuset og udi stadskælderer«, desuden al overflødig fortæring og vognleje i byens tjeneste. For de sidstnævnte poster ønskede det, at der skulde fastsættes en bestemt taxt, og tillige fordrede det, at bysvendenes betaling for extraarbejde samt øl til officerer og rodemestre m. m. skulde bortfalde.²⁾

Det var forholdsvis store summer, magistraten således kunde blive dømt til at refundere byen, men til alt held for den gik det med denne proces som med så mange andre af Kristian IV's regeringshandling. Man brød af på halvvejen, og allerede en måned efter det første missives udstædelse fik Sivert Grubbe på Malmøhus ordre til at lade sin tiltale falde for alt, hvad rådet havde udgivet til rejser o. l. Derimod skulde han fastholde kravet, hvad de øvrige poster angik, men også dette synes man senere at have opgivet.³⁾ I Helsingør nåede sagen for bytinget, hvor lensmanden satte i rette og begærede dom over, om borgmestre og råd ej var pligtige til at tilbagebetale de udgifter, som

¹⁾ Miss. af 1619 $\frac{1}{4}$ i Sk. T. 4, 263—64.

²⁾ Nr. 2 i lægget med Malmøantegnelserne.

³⁾ Mis af 1619 $\frac{7}{5}$ (afskr. i Malmø rådstueark. pk. 8, nr. 235.) Jeg har ikke i denne bys arkiv kunnet finde noget om sagens endelige afslutning, og herredagsdombogen for 1621 (1620 er tabt) indeholder efter godhedsfuld opgivelse fra rådstuearkivar, dr. phil. Villads Christensen intetstomhelst vedrørende revisionen hverken i Malmø eller andetsteds.

efter deres befaling var indførte i regnskaberne, men ikke havde kunnet passere i renteriet; efter almindelig skik og brug tiltaltes også de afdødes arvinger. De tiltalte hævdede i et skriftligt gensvar, at der ikke kunde bebrejdes dem noget, da kærnerne og ikke de havde haft pengene mellem hænder, og disses regnskaber var bleven godkendt af de 24 mænd. Byfogeden kendte sig derfor for ringe til at pådømme sagen og indskød den for sin rette overdommer.¹⁾ Om dens endelige udgang vides intet. Endnu lettere synes Københavns magistrat at være sluppen for faren. Også af denne bys antegnelser gjordes de sædvanlige uddrag i rentekammeret, og det bemærkedes ved de enkelte poster, om de skulde forelægges til erklæring, om kærnerne skulde godtgøre dem, eller om de hørte til rådet. Det sidste var kun rene bagateller, og medens det befaledes byfogeden at rejse anklage mod kærnerne, findes der intet tiltaleregister mod rådet.²⁾

Sandsynligvis har regeringen overalt ladet sine krav mod rådet falde. Meget af det, den med rette havde kritiseret, skyldtes jo også i langt højere grad gammel slendrian og hævdvunden skik eller rettere uskik — end netop udelighed eller uærlighed hos de mænd, der i øjeblikket sad ved roret. Men revisionen havde ubarmhjærtigt blottet købstadstyrets brøst og mangler og henledet opmærksomheden på dem. Af langt større betydning end at skaffe borgerne en tusend daler eller så vilde det derfor være for fremtiden at råde bod på disse misbrug og umuliggøre deres fortsatte existens. Købstadforordningen af 1619 er et forsøg herpå, og jeg er overbevist om, at der består den inderligste forbindelse mellem denne revolutionerende lov og revisionerne. Noget exakt bevis for denne påstand kan jeg ikke føre, og det lader sig overhovedet næppe føre, da alle forarbejder

1) Byfogeddom af 1619 ^{29/11} med afskrift af sagens ældre akter i Helsingørantegnelserne.

2) For Køges og Slangेरups samt de øvrige byers vedkommende vides ikke, hvad der senere er foretaget i sagen.

og udkast er forsvundne. Med mindre man vil betragte rentekammerets uddrag af antegnelserne som sådanne eller i det mindste som en slags huskesedler til konciperingen, hvori man måske ikke har så ganske uret. Mellem de mærker, hvormed de enkelte poster betegnedes, alt eftersom de skulde gå over i Jet tiltaleregister, der sendtes lensmændene, eller forelægges magistraterne til erklæring, findes bl. a. også ordet »forordn.«, hvilket vel må betyde, at man har villet udstæde en forordning, hvorved de respektive forhold omordnedes. Hypotesen er så meget mere sandsynlig, som dette ord er skrevet med en hånd, der påfaldende ligner kansleren Kristian Friis', hvis lyst til at regulere tilstandene ved forordninger er velkendt; tilmed var han jo her en af kommissærerne. Jeg kan ikke påpege noget bestemt punkt, der direkte er gået over i forordningen, men hele dennes ånd er nærbeslægtet med den, der har ført til undersøgelsen.¹⁾ Den fastslår, at øvrigheden skal deltage i alle skatter og afgifter med undtagelse af den årlige byskat, »på det de fattige borgere ikke skulle dermed alene belades« (art. 13.) Og i dens indledning sporer man en genklang af borgernes idelige klager. Tit og ofte, hedder det, havde kongen overvejet, hvorledes købstædernes næring og handel kunde formeres, hvorledes der kunde skabes en bedre »justits, ordning og politi«. Og han havde noksom erfaret, at den største hindring for deres trivsel var, »at nogle enkelte få udi hver købstad, øvrighedsbestilling betjenendes, den ganske næring, som sammesteds falder, sig alene tilegner og den gemene mand ved adskillige praktiker derfra holder og almuen fast efter deres eget tykke regerer og under sig haver«.

Den dom, kongen i disse ord fælder over rådets styrelse, er hård, uretfærdig er den ikke.

¹⁾ Det eneste skulde være art. 27, der forbyder drik, gæstebud og collats ved alle offentlige handlinger og forretninger som valg af øvrigheds-personer, skatlægning, regnskabsrevision o. l.

TILBAGEBLIK.

At skildre de danske købstadforfatningers udvikling i de 400 år, der ligger mellem Slesvigs ældste stadsret og Kristian IV's forordning af 1619, er af flere grunde et utilfredsstillende arbejde. Først fordi byerne selv gennemgående har været så ubetydelige, det stød, de har givet vort folks udvikling fremad, for det meste så ringe. Dernæst fordi vor viden om denne side af deres historie er såre brudstykkeagtig. Ildebrande, fjendevold og senere tiders vanrøgt har i forening luftet godt ud i byernes arkiver. Men selvom meget mere var os levnet, betød dette ikke en tilsvarende forøgelse af vor kundskab. Begrebet forfatning i ordets snævrere forstand, magtens fordeling mellem de forskællige faktorer: På den ene side stat og kommune, på den anden råd og menighed, har nemlig afsat meget svage spor. Muligvis var interessen for den ikke overvætted; borgerstanden har jo i vore dage utvivlsomt været langt mindre politisk »vakt« end bønderne. Men årsagen kan også være, at forfatningen var så lidet sammensat, så velkendt, at man ikke fandt det fornødent at ofre mange ord på den. Der er, for at tage et bestemt eksempel, fra slutningen af denne periode bevaret langt over hundrede skattemandtall, og dog er det umuligt at afgøre, til hvilken formue hver enkelts skatteandel nogenlunde har svaret.

Hørte man, at Kristoffer Hanssøn var bleven borgmester, rådmand, byfoged eller kæmner, ja så vidste hver borger i byen med det samme, hvorledes han var bleven det. Og de vidste det så meget desto bedre, fordi fremgangsmåden hyppig var den samme som i deres fædres eller bedste-fædres tid.

Thi en ejendommelighed ved byforfatningerne er netop deres store kontinuitet, der delvis er givet ved måden, hvorpå de er opståede. De havde så at sige skabt sig selv, var produktet af indre brydninger, og statens andel i deres tilblivelse var ringe. I de ældre af kongerne givne eller sanktionerede privilegier og stadsretter forudsættes de som allerede bestående, senere, da statsmagten i det hele gør sig stærkere gældende, kunde der fra oven vel komme bestemmelser, som regulerede den enkelte bys forfatning, medens regeringen derimod — bortset fra Kristian II's ephemere købstadlov — ikke prøver noget almindeligt forsøg på at lede købstadstyrelsen ind på nye baner. Deraf følger, at forfatningerne i alle deres enkeltheder har et udpræget individuelt tilsnit, og da udviklingen tillige foregik uden store brydninger og spring, bliver grænsen mellem de enkelte stadier meget flydende, og en inddeling i perioder mere kunstig end naturlig.

Vore ældste stadsretter kender kun de to faktorer: kongens ombudsmand og menigheden. Men fra midten af det 13. århundrede fik denne i det fra de tyske byer optagne råd en fører, der hurtig fortrængte de svage spor af en ældre, national orden. Ligesom rådet havde udsondret sig af menigheden, foregik der i løbet af det følgende århundrede en naturlig udvikling indenfor dets egne rammer. I spidsen for det trådte — ligeledes efter tysk mønster — borgmestre, og c. 1400 havde det ialt væsentlig nået den form, det senere beholdt. Rådet stod som selvstyrets bærer med front til to sider: opadtil mod kongen, nedadtil mod borgerne, for hvilke det kun ret uegentlig kan kaldes en repræsentant. Det supplerede sig selv, og befolkningens

indflydelse på dets sammensætning var indskrænket til deltagelse i valget af borgmestre. Der er ingen tvivl om, at dets opståen har skaffet byerne et forøget selvstyre. De var friere stillede i det 15. end i det 13. århundrede, og styrkedes kontrollen end efterhånden noget ved, at kongerne undertiden indskrænkede det frie valg af borgmestre, svækkedes den samtidig ved, at valget af kronens eneste virkelige embedsmand, byfogeden, meget ofte overlodes byen. Det tilsyn, han kunde føre, blev derved ret illusorisk, og at adskillige byer bortforlevedes eller pantsattes til adelsmænd, var sikkert mindst til ligeså megen skade for statens økonomiske interesser som for den kommunale selvstændighed. Denne, der er inkarneret i rådet, havde utvivlsomt netop sin guldalder under de første oldenborgske konger. Stæderne kunde glæde sig ved en udstrakt frihed, men en frihed, der kun kom få til gode og udøvedes af endnu færre.

En nedgangsperiode begynder først efter Grevefejden. Nye tanker om statens større autoritet brød sig umærkelig vej, kronens magt var på alle områder i stadig stigen. Også overfor købstæderne mærkes dette. Man rørte foreløbig ikke ved deres gamle forfatning. Rådets myndighed forblev ganske den samme som tidligere, alene tilsynet skærpedes ved forordningerne af 1547 og 1561, der stillede byerne under lensmændenes »befaling og forsvar«. Lidt efter lidt forsvandt dog også retten til selv at vælge byfoged, ligesom regeringen til slut fik den afgørende stemme ved borgmestervalget eller helt tog dette i sin hånd. Rådets selvsupplering blev imidlertid stående, og praxis var, at ingen forfremmedes til borgmester uden først at have været rådmænd. Lensmændene havde theoretisk en stor myndighed, men deres indblanding i bystyret var alligevel næppe betydelig, og et så vigtigt punkt som stadens pengevæsen var ganske overladt kommunen selv, uden at hverken lensmanden eller kancelliet førte tilsyn dermed, det være sig ved revision af regnskaberne eller på anden vis. Dog greb

regeringen både hyppigere og stærkere end tilforn ind i byernes daglige liv, og udviklingen var ubetinget slået ind på et for rådets selvstyre lidet gunstigt spor.

Jævnside og ikke uden forbindelse med denne strømning løber en anden. Ofte gennem forholdsvis stærke brydninger med de ledende arbejdede borgerskabet sig frem til større deltagelse i byens styrelse. Bevægelsen kan spores ved middelalderens udgang og fortsættes uafbrudt under en stadig ulmende misfornøjelse med rådet, hvis hele organisation også ydede svage garantier for en redelig og uegenlyst administration, så meget mere som det vederlag, det fik for sit arbejde, for en stor del bestod i sportler, og grænsen mellem dets egne og byens indtægter ikke var altfor skarp. Den daglige forvaltning af byens økonomiske forhold undroges rådet, ved at kærneriet blev et borgerligt ombud, og samlet eller gennem repræsentanter — særlig de meget udbredte 24 mænd — deltog menigheden i lovgivningen, medvirkede ved skatteligningen og førte ved revision af regnskaberne en dog noget spinkel kontrol med anvendelsen af stadens midler.

Det kommunale selvstyre var sikkert mindre i begyndelsen af det 17. end i begyndelsen af det 16. århundrede, men det var udstrakt til en større kreds. Var forfatningen end stadig aristokratisk, bl. a. fordi dens væsentlige grundlag endnu var de middelalderlige stadsretter, antog den dog i praxis en noget mindre aristokratisk karakter. Thi den var såre langt fra at være demokratisk i moderne forstand.

På få undtagelser nær havde menighedens indflydelse et ret tilfældigt præg, somom det til syvende og sidst beroede på øvrighedens forgodtbefindende, om dens stemme skulde høres eller ikke, og valget af dens repræsentanter — de 16 eller 24 mænd — tilkom ikke den, men rådet. Forfatningens tyngdepunkt lå vedblivende hos magistraten, indenfor hvilken borgmestrenes betydning var i stigen på bekostning af det »menige råds«. Og magistraten var

ekklusiv, håndværkerne var principielt udelukkede fra dens rækker. Det var en forsamling af købmænd mer eller mindre beslægtede indbyrdes og med de første i det samfundslag, hvorfra de var udgåede.

Købstadforfatningen er som en gammel, grundmuret købmandsgård, der århundreder igennem var gået i arv fra fader til søn. Kun med ulyst havde de skiftende ejere rettet sig efter tidens vekslede smag, bygget en karnap til hist, en svale her og flyttet et par skillerum i det indre. Hvor det kunde lade sig gøre, holdt de dog hævd over det gamle, og den første bygherre skulde uden vanskelighed have kendt sit værk. Indenfor dens tykke mure var der godt at være for den slægt, der var vokset op her. Porten var stærk og skulde for en stund vel nok holde uvenner ude, de få og små vinduer skærmede husets folk mod altfor nyfigne blikke, mangen lille hyggelig krog var der også. Men der var lavt til loftet, fremmede åndede trangt i de små stuer og trivedes ikke ret i deres halvmørke. De tyktes, man trængte til lys og luft, til klar sol ind gennem store ruder.

TILLÆG.

I.

Oversigt over byarkiverne før 1619.

Uagtet der i P. Munchs bog findes en stærkt sammentrængt arkivliste, har jeg dog ment, at en oversigt over de bevarede rester af byarkiver ældre end 1619 ikke vilde være uden interesse. For at undgå al misforståelse, skynder jeg mig dog med at tilføje, at det ikke er min agt at give en fuldstændig registrant over disse. Brevpakker er således ikke medtaget ligesålidt som de enkelte skifteprotokoller, overformynderibøger, fattigregnskaber o. l., der endnu er i behold. Jeg har indskrænket mig til bys- rådstue- og tingbøger, kænnerregnskaber og skattemandtal, altså gennemgående de sager, der har deres udspring fra byens administration.

Skåne.

Malmø. Bb. (Malmøregistret påbeg. 1421, i Lunds universitetsbibliothek.) — Rb. 1503—48, 49—59, 60—75, 87—92 osv. til 1660. — Tb. fra 1577 ff. — Kr. 1517—19, 87, 90, 90—93, 96—1611. (Pk. 43 og 45—48.) — Regnskab over magistratens indtægter 1550—93 (med enkelte lakuner. Pk. 51.) — Specialregnskab over stadens befæstning 1588—99, 1612 f. (Pk. 45, 49.)

Sjælland.

Helsingør. Tb. og Rb. næsten uden lakuner fra 1549 til 1611 ^{14/10}, derpå i to adskilte rækker, af hvilke den ældste rådstuebog nu er tabt.

Domkopibøger 1571—75, 83—86. — Kr. næsten uafbrudt fra 1556. — Enkelte skattemandtal fra 1560erne. — Regnskab over magistratens partikulære indtægt 1594—1621.

Holbæk. Bb., »som findes indskrevet gårde, som ere bygte på byens jordsmon, og haver, som ere indelukte af byes jord og går jordskyld af til H.'s by, og hvis andet, som byen synderlig magt anliggendes ex anno domini 1595«. (Har været i brug helt ind i det 18. årh.). — Tb. fra 1608.

Kalundborg. Rb. 1586—1625 over »sager, som ere forhandlede på Kalundborgs rådhus for borgmestre, råd og kongens foged«. (Dombog med enkelte vedtægter og mere almindelige afgørelser.)

Køge. Rb. 1596—1600, 1600—02, 1606 $\frac{16}{5}$ —10 $\frac{23}{2}$, 1611 $\frac{8}{3}$ —14, 14—16, 16—18 og 18—21, (hovedsagtelig retsprotokoller.) — Kr. 1599—1600, 1612—13, 13—14, 16—17, 17 $\frac{29}{4}$ — $\frac{29}{9}$, 17—18.

Næstved. Rb. 1586, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94—96, 98 og 1602, 1601, 1603—05, 1609 og 12, 10, 13—14, 15, 18 (retsprotokoller.) — Tb. 1592 ff. Kr. 1575—77, 1604—06, 11—12. — Skattemandtal 1581.

Slangerup. Kr. 1608—18. (Findes i R. A. som bilag til revisionsantegnelserne fra 1619.)

Skelskør. Tb. 1616—19. — Kr. 1562, 67, 70, 83, 88, 96—97, 99. (Et af Friis Edvarsen benyttet regnskab fra 1550 er nu forsvundet. Se Skjelskørs Beskr. S. 72.)

Stege. Bb. 1418 ff. (»Mindebog«. Afleveret fra universitetsbibliotheket (Rostgård 33. 4. ^o) til R. A. Fortegnelse over solgte grunde.)

Vordingborg. Tb. 1592—96.

Lolland.

Nakskov. Skattemandtal 1577, 85. (Med lister over taxerborgere, kæmnere, skatteherrer og herbergerer.)¹⁾

¹⁾ Disse skattebøger, der endnu findes i byens arkiv, må vistnok være identiske med de i Hist. Tidsskr. 2. R. V, 198 omtalte »rådstue- og tingbøger« fra 1577, 85 (og 98.) Om den såk. »Perlestikkerbog« fra 1617 se Boyes »Bidrag til Nakskovs Historie« I. c. s. 125 ff.

Fyen.

Assens. Rb. 1613—18 (retsprotokol.)

Fåborg. Bb. 1592. Indledes med en bemærkning holdt i 1. person om, at 1592 $\frac{7}{9}$ svor Hans Knudssøn sin borgmestered på Nyborg slot for lensmanden, og fortsætter med, at i denne bog skal findes indtegnet det fornemste, som »udi min tid« sker for rådet og samtykkes af menigheden. Den bliver efterhånden en hovedkassebog, hvori de årlige regnskabsaflæggelser og borgerskabstagelse indføres.

Kerteminde. Kr. 1609—10.

Middelfart. Bb. påbeg. c. 1592. (Byrådsaflev. nr. 1. Meget blandet indhold. Borgerskabstagelse, fattigregnskab, skatlægning etc.)

Odense. Rådstuedombog 1602—37 (»Copia och rådstuebog«.) I beg. retsprotokol, derpå domkopibog, sluttelig vedtægtsbog og kopibog for ind- og udgæede magistratssager. — Rb. 1611—19. (Retsprotokol. Kalder sig selv rb. nr. 2.) — Tb. 1606—07. — Kr. 1566—68, 70, 72—73, 86, 90—91, 1604—05, 1606—07, 18—19. — Regnskab over magistratens indtægter 1598, 1607, 09, 10, 10—11, 11—12. (Byens og rådets regnskaber findes i byrådsaflev. nr. 547—48, der også indeholder nogle skattemandtal f. ex. fra 1576, 78—79 o. a.)

Jylland.

Ålborg. Bb. påbegyndt 1535 standser c. 1592, indeholder regnskabsaflæggelser, borgerskabstagelse og vedtægter jfr. Jydske Saml. II, 114—16. — Rb. 1604—05, 14, 15 (indeholder kun retssager.) — Kr. 1583—1608 (med enkelte lakuner.)

Århus. Borgerskabsbog 1471—1673.¹⁾ Uddrag af de ældre indførsler, hvorimellem også adskillige vedtægter hos Hübertz. I, 236, II, 328. — »Forskællige skatter 1612—50« (skattemandtal.)

Grenå. Tb. 1564, 66, 68, 70, 74, 75, 76, 84, 88 (retssager.)

Kolding. »Borgmester og råds bog« 1582—1631. Med dette navn betegner protokollen sig selv (1601 $\frac{18}{6}$.) Den er en slags hovedbog over byens indtægt og udgift ført af et magistratsmedlem.

¹⁾ I byens arkiv.

Randers. Bb. 1526—1609 (hovedsagentlig retssager og skifter.) — Bb. 1544 (lister over magistraten, bysæderne, de 24 ›oldinge«, sandemænd m. m. Påbegyndt c. 1600 og fortsat til c. 1800. Jfr. s. 183. — Tb. 1573, 87, 88, 92, 98, 99, 1616. — Kr. 1567, 69, 71, 76, 79, 84, 86, 92, 97, 98. (Kalder sig selv skattebøger, og deres ordning viser, at der må have været ført en nu tabt hovedbog). — Restancebog 1615. — Håndskrift i folio indeholdende dels en afskrift af Kristoffer af Bajerns stadsret dat. Nyborg 12. aug. 1444, dels den med byens segl forsynede original af ›R. byes fornøden og frivillige vedtagne vilkår og artikler« fra 1610, der er trykt som tillæg til Neckelmann, Om Communevæsen.

Ribe. Rb. 1557—c. 96, 1596—1639. (›Byens forpligts bog så og vide og vedtægtsbog«). — Rådstuedombøger 1531—71, 80—99, 1599—c. 1614. — Rb. angående byens jorder 1544—96 (er foruden byens jordebog tillige vedtægtsbog og retsprotokol.) Rb. angående byens enge 1596—1654. (Kalder sig selv ›Ribe byes rådstuebog« og indeholder oplysning om bortfæste og salg af engene.) — Tb. 1561 ff. — Skattebøger 1545—70, 70—94, 1595—1608, 1609—21 (skattemandtal.) — Kr. 1548 ff.¹⁾ — Pengemesterens bog 1568—95.¹⁾

Ringkøbing. En pakke ›Optrævningslister og mandtal 1586—1679«. Heri foruden enkelte regnskabslæg og skattemandtal tillige en skattebog fra 1602—14, 15—49. (Skattemandtal, regnskabsaflæggelser, borgerskabstagselse.) — En pakke kærnerregnskaber 1612—1791.

Skagen. Rb. 1610 f. — Kr. 1579 og 80. Spredte skattemandtal fra sidste halvdel af 16. årh.

Vejle. Bb. 1562—c. 1612. (Byfogedaflv. nr. 469 ›gammel protokol 1613«.) Den kaldes 1629 ›en gammel bog, som kærnerne deres regnskab årligen med andet mere var indtegnet udi«, og det siges, at det var den eneste protokol, der blev tilovers efter de kejserliges indfald ›dog helt skamferet«. Nu er den stærkt ødelagt, men dog en værdifuld kilde. For ret at forstå dens indretning må den sammenlignes med en senere bysbog fra 1627—52, der bl. a. indeholder et videbrev fra 1610. — Rb. 1618—24. — ›Kr. 1611—50« (rester af skattemandtal o. l., men ingen kærnerregnskaber.)

1) I byens arkiv.

II.

Samtidige uddrag af kærner- og byfogedregnskaber.¹⁾

Nr. 1.

Helsingør bys regnskab 1609—10.

Extrakt og forklaring på Helsingørs bys regnskab fra S. Thomæ Apostoli dag anno 1609 og til samme års dag anno 1610.

Indtægt.

Alle fire fjerdingers skat.....	1424	mk. 4	β gode
Præstepenninge.....	12 ¹ / ₂	»	
Postpenninge.....	21 ¹ / ₂	»	
Alle fire fjerdingers jordskyld samt reberbanernes	217	»	15 ¹ / ₂ »
Vangelejes jordskyld.....	68	»	2 ¹ / ₂ »
Fire fjerdingers haveleje.....	38	»	15 ¹ / ₂ »
Husleje af byens huse og boliger.....	533	»	
Bundgarns-penge.....	28	»	
Helsingborgs slagterbænke.....	16	»	
Lammekøds-bænke.....	15	»	
Rentepenge.....	89	»	2 ¹ / ₂ »
Adskillig indtægt.....	1148	»	11 ¹ / ₂ »
Overføres...	3613	mk. 3 ¹ / ₂	β gode

¹⁾ Uddragene af kærnerregnskaberne findes i vedkommende byarkiv (provinsarkiv), af byfogedregnskabet i rigsarkivet. De med mindre skrift trykte opgivelser er taget fra hovedregnskabet. Beløb i den laveste møntsort er udeladte, og hovedsummerne er direkte overførte fra uddragene, selvom en sammenlægning som oftest giver et derfra forskelligt resultat.

Overført... 3613 mk. $3\frac{1}{2}$ β gode

Af toldboden til præsteløn efter kgl. majestæts brev	400	mk.		
Bortsolgte grunde	412 $\frac{1}{2}$		»	
Tilbagebetalt gæld	242		»	13 β
Bropenge	41		»	12 $\frac{1}{2}$ »
Byens tin.....	32		»	10 »
For en solgt tyr	13		»	
Sagefald	6		»	

Summa summarum over dette års indtægt er... 3613 mk. $3\frac{1}{2}$ β gode*Udgift.*

S. Thomæ aften fortæring, og foræring dette år

bortgiven 180 | mk. | 12 $\frac{1}{2}$ | β gode |Kirkens og skolens tjeneres løn 893 | » | 2 | » |

Præsten i årsløn	400	mk.		
» for passen at prædike.....	20		»	
» rente af et legat.	23		»	2 β

Kapellanen..... 170 | | » | |Skolemesteren for aftensang..... 8 | | » | |2 Hørere à 40 80 | | » | |1 » à 32 32 | | » | |Organisten..... 160 | | » | |Byens tjeneres løn 524 | » | 5 $\frac{1}{2}$ | » |

Skriveren i årsløn.....	140	mk.		
» i husleje.....	60		»	
» for papir.....	10		»	

Mestermanden 60 | | » | |Vagtmesteren 50 | | » | |Vandmesteren 60 | | » | |Vagtskriveren 11 | | » | 6 $\frac{1}{2}$ β |Brokiggeren¹⁾ 20 | | » | 14 » |2 Svende à 54 108 | | » | |Prakkerfogederne 4 | | » | 1 » |Årlig skat og bøsseskøtters-hold 597 | » | 4 | » |Overføres... 2195 mk. 8 β gode¹⁾ Næmlig halvdelen af bropengene.

	Overført...	2195	mk. 8	β gode
Udgift til folk af byen afsendt i kgl. majestæts tjeneste	49	»	14	»
Hyldingens og andre rejsers omkostning	214	»	$6\frac{1}{2}$	»
Færgemænd for overførsel, sammeledes for øl og mad hos Lauritz Lucassøn (kæmneren) fortæret	218	»	4	»
Til kås og budløn	$3\frac{1}{2}$	»		
Omkost på skolen	6	»	1	»
» » rådhuset og de 3 underliggende boliger	16	»	1	»
» » vejerhuset og de hosliggende bo- liger	$82\frac{1}{2}$	»		
» » den bolig Jens Nielssøn ibor....	5	»	$\frac{1}{2}$	»
» » torvet samt alle omliggende boliger	12	»	15	»
» » begge bys tjeneres boliger	7	»	14	»
» » vandkunsten	145	»	7	»
» » alle bys plankeværk og stakitværk	42	»	7	»
» » alle bys broer	161	»	10	»
» » vandhuset	9	»	15	»
» » den bro ved byfogedens vang...	$27\frac{1}{2}$	»	$\frac{1}{2}$	»
» » bys gader og stræder	24	»	$5\frac{1}{2}$	»
» » bys tyres fodring	20	»		
Udi adskillige måder udgiven ¹⁾	337	»	$15\frac{1}{2}$	»
Givet skarpretteren	19	»	4	»
Summarum over dette års udgift	3600	mk. 9	β gode	
Lignet og lagt indtægten og udgiften imod hver- anden bliver kæmnerne byen skyldig ..	12	mk. 9	β gode	

¹⁾ Hovedposterne er 115 mk. 7 β , som byen skyldte forrige års kæmnerne, og 115 mk. 10 β for en grund, der købtes til byen. Resten er småbeløb.

Nr. 2.

Malmø bys regnskab 1610—11.

Kort ekstrakt over Jost Krudmeyers og Erik Hanssens kærnerregnskab fra Filippi Jacobi dag 1610 og til årsdagen 1611.

Indtægt.

Stadens årlige landgilde	819	mk.	4	β
Embeders og lavspenget	196	»	10	»
Vinduspenset	1	»	4	»
Stadepenset	19 ¹ / ₂	»		
Skamlepenset	5	»		
Af brobøssen annammet	200	»	9	»
Malt cise annammet	585	»	11	»
Landgilde af Seye mølle	201	»	4	»
Gæstesked annammet	168	»		
Rodemesterpenset annammet	58			
Annammet for tag som er solgt	15	»	1	»
Er solgt af byens render for	264	»		
Penset annammet på rente	3925	»		
Sagefald annammet	374	»	4	»
Annammet af en falkefanger	6	»		
Bøsseskøtterskat annammet	1978	»		
Skat annammet til de 100 soldater, som her udi byen blev antaget	1683	»	13	»
Præstepenset annammet	1585 ¹ / ₂	»	6	»
Summarum på forskrevne byens indtægt er	12137	mk.	2	β

Udgift imod forskrevne indtægt.

Givet til dennem, som tjener staden	1377	mk.
Veddemestrene (2)	12	mk.
Kammermestrene (2)	11	»
Byskriveren	300	»
» til papir	8	»
Jens Klokker for sejerværket at stille	13	»
Vejeren til ved og papir	8	»
Vagtmesteren	72	»
» til en klædning	24	»

Overføres . . . 1377 mk.

	Overført...	1377	mk.	
Vagtmesteren til husleje	10	mk.		
» til papir, lys og blæk	4	»		
4 bysvende à 40 mk. løn,				
à 28 » fri årsklædning,				
à 12 β for ild at gøre,				
1 får desuden 10 mk. i husleje, og alle oppe-				
bærer de småbeløb for at indkræve vindus-				
penge, skamlepenge og helliglegemslavspenge.				
Arkelimesterens årsløn	64	»		
Rendemesterens »	80	»		
Trompeterens »	80	»		
Hopmanden, mens krigen varer	200	»	i årsløn	
2 brokiggere à	24	»		
samt hver 2 mk. til sko				
Skarpretterens årsløn	120	»		
til klædning	23	»		
Til bøsseskøtter	1918	»	1	β
Brændeved til rådhuset	29	»	6	»
Bekostet formedelst stadens ærende	248	»	2	»
Rentepenge udgivet	1588	»		
Jordskyld —	218	»	11	»
Betalt på byens gæld	2956	»	6	»
Nogen små bekostning på Øster Runddel	16	»	2	»
Færgebroen	238	»	13	»
Seye mølle	78	»	8	»
Seye bro	89	»	2 $\frac{1}{2}$	»
Vragergården	49 $\frac{1}{2}$	»	6	»
Skænket og foræret bort	330 $\frac{1}{2}$	»		
Byens huse, porte og våninger	221 $\frac{1}{2}$	»	2	»
Vandkunsten, render og andet hvis som tilhør	58	»	5	»
De 4 svingler, som er gjort	37	»		
Hvis som i adskillige måder er gjort uden porten				
og på runddelen	31	»	7	»
Givet de bådsmand, som blev udtaget på kongens				
skibe med Johan Mønter	32	»		
Overføres...	9518 $\frac{1}{2}$	mk.	7 $\frac{1}{2}$	β

	Overført...	9518 ¹ / ₂ mk.	7 ¹ / ₂ β
Givet dennem til spisning, mens de var indsatte på rådhuset, så og deres løn, der overfulgte dem til København.....		13 ¹ / ₂ »	7 »
Statholderens og rentemesterens folk, som her er igennem dragen.....		34 »	4 »
Adskillige knægte og bådsmænd, som er oversendt til kongens behov.....		314 »	
Besoldning som er given de 100 soldater her blev udtaget.....		1434 »	
Nathold til adskillige af kongens folk, som her haver været.....		191 »	2 »
Udgift i adskillige måder.....		734 »	13 »
Afkortning på stadens landgilde.....		98 »	
Byfogedens udgift ¹⁾		28 ¹ / ₂ »	1 »
Summarum beløber forskrevne udgift (sig til)..		12366 ¹ / ₂ mk.	3 β
Lignet indtægten mod udgiften, da bliver byen kammermestrene skyldig på dette års regnskab.....		229 ¹ / ₂ »	1 »

 Nr. 3.

Helsingørs byfogedregnskab 1616—17.²⁾

 Extrakt over byfogedens regnskab i Helsingør fra Filippi Jacobi dag anno 1616 og til årsdagen igen anno 1617

Indtægt.

Accise af Rostockerøl og Sundestøl.....	3296	Rdlr.
Den store told af hvis heste og øxne, som er udskibet af riget.....	4	»
	<hr/>	
Overføres...	3300	Rdlr.

¹⁾ Refusion af fangeforplejning.

²⁾ R. A. Reg. 108. Helsingør byfogedregnsk. Pk. 1612—20.

	Overført...	3300	Rdlr.		
Told af adskilligt gods, som er udkommen dette år.....	320	»	1½	o.	2 β
Told af heste og øxne, som er overkommen fra Skåne	72	»			13 »
Told udi Sancti Mikkels marked.....	9	»			12 »
Sagefald	75½	»	1½	»	
Arv efter de hendøde, som ingen rette arvinger er kommen til	12	»			3 »
Annammet af dennem, som er flyttede ud af riget	5	»			
Førelov (forlov).....	13	»			
Husleje af kgl. majestæts våninger	12½	»	1	»	4 »
Opbåret for forbrudt gods.....	76½	»	1½	»	
Summa summarum al indtægt...	3890½	Rdlr.	1	o.	5 β

Udgift.

Leveret udi kgl. majestæts rentekammer og på Kronborg	1846½	Rdlr.	1½	o.	4 β
Talg (thellig), som er leveret til kgl. majestæts behov på Kronborg.....	452½	»	1	»	3 »
Rostockerøl, som er leveret på Kronborg og Frederiksborg	446½	»	1½	»	6 »
Varer, som er købt og leveret på Kronborg efter anfordring.....	107½	»			8 »
Fragt og færgeløn	39	»	1	»	1½ »
Vognleje.....	52½	»			16½ »
Byfogeden, en skriverdreng og tvende fogedsvende til løn og besoldning .	138	»			
Papir og blæk og bekostning på regnskabet.....	7	»			16 »
Afkortet i husleje, som seneste regnskab er ført til indtægt og ikke haver kunnet bekommes	60	»			
Overføres...	3139½	Rdlr.	5	o.	55 β

	Overført...	3139 $\frac{1}{2}$	Rdlr. 5	o. 55	β
Udgiven i adskillige måder på kgl. majestæts vegne	140	»		2 $\frac{1}{2}$	»
Afkortet udi accisen for Rostockerøl, W. B. ved Frederiksborg udi den gamle kro haver haft accisefrit.....	135	»			
Afkortet udi accisen, som rigens adel haver haft accisefrit.....	115 $\frac{1}{2}$	»			
Prædikanterne udi Helsingør haver bekommet accisefrit Rostockerøl for .	13 $\frac{1}{2}$	»			
Afkortet for hvis Rostockerøl, Niels Jørgenssøn, prinsens tugtemester, haver bekommet accisefrit.....	3 $\frac{1}{2}$	»	1	»	
Given skarpretteren til løn og besoldning	12	»			
Summa summarum over al udgift...	3571	Rdlr.		15	β
Lignet og lagt bliver igen beholdendes..	319 $\frac{1}{2}$	Rdlr.		9 $\frac{1}{2}$	β

III.

Oversigt over købstædernes hyldingsfuldmagter 1584 og 1610.

Medens der fra middelalderen ikke findes særlige hyl­dingsbreve udstædt af de lavere stænder, og hyldingerne fra 1535—36 kun brudstykkevis er i behold, haves der fra og med hyldingen 1584 en fuldstændig samling af fuld­magter for de deputerede, hver købstad ifølge kongens be­faling skulde sende til landstingene eller København.¹⁾ Indkaldelsesbrevene indeholder intet om, hvorledes disse mænd — 1584 og 1610 1 (2) borgmester, 2 rådmænd og 4 borgere — skulde udtages, og man kunde altså frit handle efter hver »bys lejlighed og gammel sædvane«, som man udtrykte sig i Åkirkeby. Valgene foretoges enten af byens samlede befolkning, »borgmestre, råd og menighed«²⁾ — stundom af denne alene — eller man overdrog udøvelsen af valgretten til en mindre kreds bestående af rådmænd og

¹⁾ Derimod er der mig bekendt ikke bevaret nogen fuldmagt til stændermøderne, men efter et enkelt fra Helsingør kendt tilfælde har fremgangsmåden været analog med den, der her anvendtes til hyldingerne (Tb. 1570 $\frac{6}{2}$, $\frac{20}{2}$.)

²⁾ Ved »menighed« må naturligvis forstås de, der den dag gav møde på tinge; således er Kristianopels fuldmagt 1608 udstædt af 42 borgere, Viborgs 1610 af 8 rådmænd og 108 borgere.

borgere eller borgere alene. I det første tilfælde besegledes fuldmagten i regelen med byens segl, i det andet med valgmændenes, men undertiden har man dog, selvom valget er foretaget af borgerskabet, udmeldt nogle borgere til at besegle fuldmagten. Enkeltvis forekommer også andre fremgangsmåder. I Trelleborg bar man sig 1584 så formløst ad, at de deputerede udnævnte og befuldmægtigede sig selv, hvilket naturligvis vil sige, at rådet tog hele sagen i sin hånd ligesom 1608 i Kerteminde, hvor det hedder i brevet, at fuldmagten er givet af borgmestre og råd »på den ganske menigheds vegne«. Det samme skete 1584 i Korsør, hvor borgmesteren tog de andre deputerede til sig, hvilket dog senere samtykkes, bevilges og stadfæstes af menigheden. Endnu underligere gik det til på Bornholm ved electionen 1608. På Rønne byting samledes med byens eget borgerskab borgerne fra Nexø og »den menige almue af de andre småbyer og fiskerlejer Hasle, Svanike og Åkirkeby, som ingen lovlige privilegier haver«, hvorefter lensmanden udnævnte de deputerede. Selve valget foregik på rådhuset eller til tinge og har ofte været behandlet som en almindelig retssag, således at fuldmagten formuleredes som et tingsvidne, og valgmændene udtoges som et stokkenævn. Karakteristisk er i så henseende foruden det ovenfor i teksten anførte eksempel fra Skelskør Ringkøbings fuldmagt fra 1584. Den er udstædt og beseglet af byfogeden, 2 rådmænd og 6 borgere, der gør vitterligt, at for dem var skicket borgmesteren på bytinget og æskede og fik et fuldt stokkenævn af 24 dannemænd, hvilke »stod i dag for tingsdom og fuldmyndige og mægtige gjorde disse brevvisere på alle byens vegne«.

A. Almindelig oversigt.

Skåne, Halland og Bleking.

I. (Menigheden udnævner og befuldmægtiger.)

- 1584: Avaskær,¹⁾ Elleholm,¹⁾ Falsterbo, Halmstad, Kongsbak, Laholm, Sømmershavn, Skanør, Væ, Ystad (10).
 1610: Falsterbo, Falkenberg, Kongsbak, Lund, Sømmershavn, Skanør, Sølvborg, Trelleborg,²⁾ Varberg (9).

II. (Menigheden befuldmægtiger, nævn besegler.)

- 1584: Falkenberg, Malmø, Varberg (3).
 1610: Halmstad, Laholm, Landskrone, Malmø, Ronneby (5).

III. (Nævn befuldmægtiger.)

- 1584: Åhus, Helsingborg, Landskrone, Lund, Lykå,¹⁾ Ronneby, Sølvborg (7).
 1610: Åhus, Helsingborg, Kristianopol, Væ, Ystad (5).

Sjælland.

I.

- 1584: Præstø, Ringsted, Storeheddinge, Vordingborg, Korsør (stadfæstelse) (5).
 1610: Holbæk, Korsør, Nykøbing, Slangerup, Storeheddinge (5).

II.

- 1584: Helsingør, Kalundborg (udstæder, men besegler ikke), Næstved (udstæder tillige) (3).
 1610: Ingen.

III.

- 1584: Holbæk, København, Køge, Nykøbing, Roskilde, Skelskør, Slagelse, Slangerup og Stege (9).
 1610: Helsingør, Kalundborg, København, Køge, Næstved, Præstø, Ringsted, Roskilde, Skelskør, Slagelse, Stege og Vordingborg (12).

¹⁾ Nedlægges ved frdng. af 1600^{31/1}.

²⁾ Om Trelleborg 1584 se ovenfor.

Fyen og Smålandene.

I.

- 1584: Fåborg, Middelfart—Nakskov, Nykøbing, Nysted, Saxkøbing, Stubbekøbing (7).
 1610: Assens, Fåborg—Maribo (3).

II.

- 1584: Bogense.
 1610: Middelfart.

III.

- 1584: Assens, Kerteminde, Nyborg, Odense, Rudkøbing, Svendborg—Maribo (7).
 1610: Bogense, Kerteminde, Nyborg, Odense, Rudkøbing, Svendborg—Nakskov, Nykøbing, Nysted, Saxkøbing, Stubbekøbing (11).

Jylland.

I.

- 1584: Ålborg, Hobro, Holstebro, Lemvig, Mariager, Skagen, Sæby, Thisted, Varde (9).
 1610: Vejle, Viborg, Æbeltoft (3).

II.

- 1584: Kolding.
 1610: Ålborg, Kolding.

III.

- 1584: Århus, Grenå, Hjørring, Horsens, Nykøbing, Randers, Ribe, Ringkøbing, Skive, Vejle, Viborg (?), Æbeltoft (12).
 1610: Århus, Grenå, Hjørring, Hobro, Horsens, Lemvig, Mariager, Nykøbing, Randers, Ribe, Ringkøbing, Skagen, Skive, Sæby, Thisted, Varde (16).

Hele landet.

	I	II	III
1584:	31	8	35.
1608:	36	8	29.
1610:	20	8	44.

B. Fire og tyve-mænds nævn findes i følgende byer.

1584:

Skåne etc. (2).

Landskrone.

Lund.

Sjælland (5).

Helsingør.

Roskilde.

Skelskør.

Slagelse.

* Slångerup.¹⁾**Fyen og Smålandene** (5).

Assens.

Kerteminde.

Nyborg.

Odense.

Svendborg.

Jylland (13).

Århus.

* Grenå.

* Hjørring.

Horsens.

Kolding.

Nykøbing.

Randers.

Ribe.

Ringkøbing.

Skive.

* Vejle.

Viborg (?).

* Æbeltoft.

Hele landet.

25 byer.

1610:

Skåne etc. (1).

Helsingborg.

Sjælland (7).

* Kalundborg.

Roskilde.

Skelskør.

Slagelse.

Næstved.

* Ringsted.

* Stege.

Fyen og Smålandene (5).

Odense.

Svendborg.

Nakskov.

Nykøbing.

Stubbekøbing.

Jylland (16).

Århus.

Grenå.

Hjørring.

Horsens.

Kolding.

Lemvig.

Mariager.

* Nykøbing.

Randers.

Ribe.

Ringkøbing.

Skagen.

Skive.

* Sæby.

Thisted.

* Varde.

Hele landet.

29 byer.

¹⁾ I de med * mærkede byer er nævnet sammensat både af borgere og øvrighedspersoner.

Købstadregister.

(Omfatter alene de danske byer; tillægget er ej medtaget.)

<p><i>Åbenrå.</i>
S. 26, 44, 55—56, 114.</p> <p><i>Åhus.</i>
S. 202, 16.</p> <p><i>Åkirkeby.</i>
S. 28.</p> <p><i>Ålborg.</i>
S. 5, 10, 27, 48, 68, 81, 82—83, 84, 94, 95, 99, 110, 11, 15, 17, 18, 27, 31, 34, 37, 40, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54—55, 60—61, 68, 75, 78, 88, 216.</p> <p><i>Århus.</i>
S. 26, 63, 69, 86, 90, 91, 115, 17, 78, 97, 214, 16, 25, 30—31, 36, 37, 38.</p> <p><i>Assens.</i>
S. 25, 79, 89, 102, 105, 18, 33, 39, 46, 73, 98, 214, 16, 22, 37.</p> <p><i>Avaskær.</i>
S. 63, 71, 216.</p> <p><i>Bogense.</i>
S. 16, 25, 63, 112, 213—14</p> <p><i>Borre (Østerborg.)</i>
S. 25.</p> <p><i>Bosted.</i>
S. 216.</p> <p><i>Engelholm.</i>
S. 216, 26.</p> <p><i>Fåborg.</i>
S. 4, 20, 25, 63, 85, 106, 07—08, 30, 37, 40, 44, 50, 88, 202, 13, 19.</p> | <p><i>Falkenberg.</i>
S. 158, 231.</p> <p><i>Falsterbo.</i>
S. 48, 209.</p> <p><i>Flensborg.</i>
S. 4, 6, 7, 26, 39, 40, 42, 43, 44, 50, 51, 55—56, 57, 72, 85—86, 94, 104, 08, 14, 19, 21, 34, 35, 39, 40, 44, 50, 61, 75, 78, 81, 82—83, 211, 12, 32.</p> <p><i>Grenå.</i>
S. 63, 70, 72, 178, 216, 35.</p> <p><i>Haderslev.</i>
S. 4, 7, 55—56, 91.</p> <p><i>Halmstad.</i>
S. 26, 47, 48, 70—71, 157, 71, 72, 211, 12, 20, 37, 38, 39, 47—48.</p> <p><i>Helsingborg.</i>
S. 10.</p> <p><i>Helsingør.</i>
S. 17, 29, 55, 63, 65—66, 68, 71, 72—73, 75, 76, 77, 81—82, 85, 87, 91, 92—93, 94, 96, 97—100, 102, 05, 07, 09, 10, 11, 18—20, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 31—33, 36, 37, 38, 40, 42—43, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 59—60, 61—62, 64—65, 73, 74, 78, 86, 90—94, 96—97, 211, 31, 32—33, 38, 39, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 52, 53—56.</p> <p><i>Hjørring.</i>
S. 26, 52, 63, 216, 17.</p> |
|--|---|

- Hobro.*
S. 217.
- Holbæk.*
S. 5, 25, 47, 63, 212, 24—25, 66.
- Holstebro.*
S. 26, 217.
- Horsens.*
S. 26, 88—89, 90, 106, 16, 18, 26, 33, 72, 78, 214, 16, 17, 22, 25.
- Husum.*
S. 37—38, 207.
- Kalundborg.*
S. 24, 51, 90, 111, 12, 18, 26, 32, 33, 62, 78, 211, 29, 30.
- Kerteminde.*
S. 25, 90, 209, 14, 39.
- Kolding.*
S. 26, 58, 84, 94, 95, 99, 101, 02, 15, 21, 33, 40, 44, 46, 49—50, 59, 211, 12, 37.
- Kongsbak.*
S. 26.
- Korsør.*
S. 25, 51, 75, 77, 90, 121, 211, 34, 47.
- Kristianopol.*
S. 71, 238.
- Kristianstad.*
S. 64, 90, 237.
- København.*
S. 3, 5, 6, 7, 9, 13, 18, 19, 21, 29, 36—37, 40, 42, 43, 44—45, 47, 48, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 63, 64—65, 75, 77, 78, 83—84, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 95—96, 99, 101, 03, 05, 07, 08—09, 10, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22—23, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 48, 50, 52, 53—54, 55, 57, 60, 61, 62, 65, 70—72, 73, 77, 88—89, 96, 202, 03, 09—10, 11, 12, 23—24, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 56.
- Køge.*
S. 21, 25, 27, 71, 78, 118, 31, 33, 39, 40, 47, 48, 51, 53, 58, 62, 73, 78, 97, 228, 39, 47, 48, 49, 50, 52, 56.
- Laholm.*
S. 49, 217, 20.
- Landskrone.*
S. 10, 20, 26, 28, 47, 70, 92, 173, 211.
- Lemvig.*
S. 38, 110, 216, 17.
- Lund.*
S. 3, 13, 15, 26, 40, 47, 48, 203, 12.
- Lykå.*
S. 216.
- Malmø.*
S. 3, 5, 6, 7, 9, 10, 18, 19, 20, 22, 23—24, 26, 27, 28—29, 47, 52, 54, 59, 61, 63, 64, 68, 69—70, 72, 75—77, 82, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97—100, 106, 09, 10, 16, 18, 20, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 47, 48, 50, 54, 57, 59, 60, 62, 65—66, 72, 73, 89—90, 208, 11, 12—13, 25, 32, 35, 38, 40—41, 43, 46—47, 48, 50, 51, 53—55.

Mariager.

S. 159.

Maribo.

S. 38, 152, 53, 59, 202, 07, 16, 23.

Middelfart.

S. 25, 63, 89, 131, 98, 209, 14, 16, 22, 37—38.

Nakskov.

S. 13, 25, 90, 91, 129, 83, 97, 220, 23.

Nexø.

S. 28.

Nyborg.

S. 12, 15, 25, 28, 30, 68, 102, 36, 37, 70, 71, 73, 214, 16, 26.

Nykøbing F.

S. 25, 222, 25.

Nykøbing M.

S. 54, 63, 76, 106, 15.

Nykøbing S.

S. 25, 63, 90, 236.

Nysted.

S. 81, 220, 22, 35.

Næstved.

S. 4, 6, 25, 45, 50, 110, 13, 18, 27, 42, 47, 50, 68—69, 202, 12.

Odense.

S. 15—16, 17, 25, 27, 29, 39, 43, 47—48, 50, 52, 53, 63, 67, 68, 82, 85, 86, 91, 95, 96, 99—100, 18, 21, 23, 35—36, 37, 40, 41, 50, 58, 60, 62, 68, 73, 74, 97, 214, 37, 38, 40.

Præstø.

S. 27, 47, 202.

Randers.

S. 27, 38, 64, 65, 85, 106, 15, 16, 18, 20, 33, 34, 38, 42, 44, 62, 78, 82, 83—86, 206—07, 29, 30, 36.

Ribe.

S. 1, 3, 7, 13, 14, 15, 23, 39, 40, 41—42, 45, 46—47, 48, 49, 55, 57, 62, 71, 74, 77, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96—97, 99, 102, 06—07, 11, 13, 15, 16, 20, 28, 30, 31, 32, 40—41, 44, 45—46, 50, 52, 53, 54—55, 57, 59, 65, 68, 71, 75, 78, 82—83, 84, 86—88, 92, 96, 206, 08—09, 11, 25, 29, 31, 38, 43, 44.

Ringkøbing.

S. 26, 63, 88, 137, 40, 41—42, 44, 47, 50, 81, 98, 216, 17.

Ringsted.

S. 22, 27, 47.

Ronneby.

S. 26, 29, 47, 68.

Roskilde.

S. 5, 7, 15, 25, 27, 37, 39, 42—43, 44, 47, 48, 57, 63, 91, 94—95, 104, 14, 58, 73, 203, 10, 25.

*Rudkøbing.*S. 63, 202, 1^s, 20, 42.*Rødby.*

S. 158.

Saxkøbing.

S. 25, 143, 222.

Skagen.

S. 29, 30, 52, 69, 70, 78—79, 92, 120, 25, 38, 41, 44, 50, 78, 216, 27—28.

- Skånør.*
S. 209, 10.
- Skelskør.*
S. 25, 27, 47, 87, 90, 120, 47, 50, 53, 60, 68, 81, 98, 202, 11, 12, 20, 22.
- Skive.*
S. 216, 17.
- Slagelse.*
S. 25, 27, 47, 115, 24—25, 212, 19, 47.
- Slangerup.*
S. 5, 25, 27, 47, 63, 84, 87, 138, 39, 40, 41, 47, 48, 50, 72, 73, 222, 38, 48, 49, 51, 56.
- Slesvig.*
S. 1, 4, 5, 7, 26, 34, 36, 37—38, 39, 41, 42, 43, 48, 49—50, 55—56, 84, 86, 94, 107, 29, 35, 40, 50, 66, 202, 11.
- Stege.*
S. 4, 14, 74, 178, 209, 34.
- Storeheddinge.*
S. 27, 47, 211.
- Stubbekøbing.*
S. 66—67, 72, 115, 50, 69—70, 78, 222, 33.
- Svendborg.*
S. 25, 63, 96, 173, 78, 202, 14, 15, 20.
- Sæby.*
S. 26, 118, 202, 03, 16, 37.
- Søborg.*
S. 49.
- Sølvesborg.*
S. 216.
- Sømmershavn.*
S. 216.
- Thisted.*
S. 26, 63, 67, 169, 202, 16.
- Tommerup.*
S. 30, 216.
- Trelleborg.*
S. 23, 79—80, 90, 113, 65.
- Tønder.*
S. 12, 41, 50.
- Varberg.*
S. 26, 48, 53, 68, 131, 211, 12.
- Varde.*
S. 26, 36, 118, 217, 37.
- Vejle.*
S. 63, 78, 85, 87, 102, 08, 15, 18, 20, 34—35, 37, 39, 41, 49, 50, 71, 72, 78, 88, 97, 216, 17, 38.
- Viborg.*
S. 3, 23, 25—26, 38, 90, 115, 72, 78, 226, 29—30, 36.
- Vordingborg.*
S. 27, 47, 66, 68, 120.
- Væ.*
S. 64, 211, 16.
- Ystad.*
S. 22, 26, 63, 212, 26.
- Æbeltoft.*
S. 26, 58, 63, 81, 202.